

ҚР ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ ПӘНІ БОЙЫНША ДӘРІСТЕР

Дәріс тақырыбы 1. Қылмыстық іс жүргізу құқығының ұғымы, міндеттері мен маңызы.

Негізгі сұрақтар

1. Қылмыстық іс жүргізу құқығының ұғымы және оның құқық жүйесіндегі орны. Қылмыстық іс жүргізудің пәні, мақсаты, міндеттері мен мазмұны және оны құқықтық реттеу.

2. Қылмыстық іс жүргізу және сот терелігі. Қылмыстық іс жүргізу мемлекеттік қызметтің түрі ретінде. Қылмыстық іс жүргізу қызметтерінің құрылысы, оның сатылары. Қылмыстық іс жүргізу сатыларының дербестілігі мен өзара байланыстылығы.

3. Қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастары: түсінігі, түрлері. Қылмыстық іс жүргізу құқық қатынастарының құрылысы, оның белгілері. Қылмыстық іс жүргізу нысанының түсінігі, түрлері. Қылмыстық іс жүргізу актілері: түсінігі, маңызы, түрлері.

1. Қылмыстық іс жүргізу құқығы — толып жатқан түрлі жақтарды, жай-жапсарларды қамтитын күрделі, ауқымды, сан мағыналы құбылыс. Оның мәніне әр түрлі анықтама берілуінің себебін осымен түсіндіруге болады. Дәстүрлі көзқарас — қылмыстық іс жүргізу құқығын ережелер (нормалар) заңында көрсетілген, қылмыстық процесс мақсаттарына жету мен міндеттерін шешу мақсатында қылмыстық істерді тергеу, қарау және шешу жөніндегі қызметті реттейтін әлеуметтік-шартты жүйе деп түсіну.

Кеңестік кезеңдегі құқық дамуының энциклопедиялық анықтамасы мынаған салды: қылмыстық іс жүргізу құқығы — өз нормалары қылмыстық істерді қозғауға, алдын ала тергеуге, сотта қарауға байланысты қызметті, оның тәртібі мен мазмұнын реттейтін құқық саласы; оның тәртібі мен мазмұны; бұл жағдайда пайда болатын құқық қатынастары. Ал құқық саласы - өздері реттейтін бір тектес қоғамдық қатынастар ортақтығы біріктірген құқық нормалары мен институттардың ерекшеленген тобы. Басқа салалар арасында қылмыстық іс жүргізу құқығы іргелі салаға жатады.

Құқықтық реформа кезеңіндегі энциклопедияда қылмыстық іс жүргізу құқығы — қылмыстық іс бойынша іс жүргізу тәртібін белгілейтін және алдын ала тексеру, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының қылмыстық іс қозғау, тергеу, үкімді орындаумен байланысты мәселелерді сотта қарау және сотта шешу жөніндегі қызметін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі деп белгіленген.

Осы анықтамалардың бәрі бір-біріне қайшы келмейді. Олар әлдебір жақты жеткілікті түрде терең ашып көрсетіп, басқа жай-жапсарларды жанамалап қана өтеді. Акцент тандау нақты құқық мектебінің айқындамасына байланысты.

Сонымен, қылмыстық іс жүргізу құқығының мәні мынадай тең мәнді

элементтерден қалыптасады:

-бұл дербес құқық саласы;

іргелі сала, яғни ұлттық құқық жүйесіндегі негізгі, басты салалардың бірі болып табылады;

өз ішінде тұтас ғылыми теорияны (доктринаны) нормалар түріндегі нақты іс жүргізу-құқықтық нұсқамалармен ұштастырады, оларды қолдану қылмыстық сот ісін жүргізудің жалпы және арнаулы міндеттерін шешуге мүмкіндік береді.

Осы баяндалғандар тұтас, аяқталған (сыртқы және ішкі) құрылым тән қылмыстық іс жүргізу құқығының дербес нысанасы да бар екенін көрсетеді. Қылмыстық іс жүргізу құқығына бұдан бұрын келтірілген түсініктемелерді негізге ала отырып, осы сала нысанасы деп мыналарды санау қажет:

- өкілетті органдардың қызметін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі, ол қылмыстық іс жүргізу нормалары жүйесіне негізделген;

- өкілетті органдардың қылмыстық іс жүргізу нормалары жүйесіне негізделген қызметі;

- олардың субъективті құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырудың барысында қалыптасатын қатынастардың сипаты, мазмұны және бағыты.

Өз реттеу әдісінің болуы сала ретіндегі қылмыстық іс жүргізу құқығы дербестігінің аса маңызды белгілерінің бірі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының өзге салалар жүйесіндегі орнын анықтау оның өзге іргелі салалармен және ғылыми пәндермен арақатынасы айқындалғанда ғана мүмкін болады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының құқық жүйесіндегі орнын анықтау үшін ең елеулі болып табылатындары:

а) қылмыстық іс жүргізу құқығы мен қылмыстық іс жүргізу заңының;

ә) қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығының;

б) қылмыстық іс жүргізу құқығы мен қылмыстық процестің арақатынастары.

Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу құқығының мәні мен орнын түсіну үшін оның азаматтық іс жүргізу құқығымен, криминалистикамен, криминологиямен, сот статистикасымен, прокурорлық қадағалау теориясымен, сот этикасымен, сот медицинасымен, сот психиатриясымен арақатынасының зор маңызы бар.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының ерекшелігі — адамның құқыққа қарсы әрекет жасауына байланысты қалыптасатын құқық қатынастарының ерекшеліктерімен айқындалады және қайшылық феноменінің ықпалымен байқалады.

ҚІЖК-нің 8-бабы осы міндеттерге арналған. Мұнда былай деп көрсетілген:

1. Қылмыстық процестің міндеттері қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауапқа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану болып табылады.

2. Қылмыстық іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда — оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуі, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға, қылмыстардың алдын алуға, азаматтардың құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемесуі тиіс.

Бұл міндеттер қылмыстық іс жүргізудің барлық стадиялары үшін ортақ болып табылады және олардың әрқайсысы осы міндеттердің орындалуына ықпалын

тигізеді. Қылмыстық іс жүргізу органдары осы міндеттерді басшылыққа ала отырып өз қызметтерін атқарады.

Қылмыстық процестің міндеттерін заңда екі топқа бөліп көрсетудің мәні бар. Нақты айтқанда, ҚІЖК-нің 8-бабының 1-бөлігінде жазылған міндеттерді — қылмыстық іс жүргізудің арнайы және тікелей міндеттері деп ұғыну керек. Сонын ішінде, қылмыстарды тез және толық ашу, қылмыс жасаған адамдарды жауапқа тартып, оларды толық әшкерелеу — бұл міндеттерді орындау алдын ала тергеу және анықтау органдарына жүктеледі және осы мемлекеттік органдардың қызметімен тікелей байланысты болып табылады. Ал әділ сот талқылауын қамтамасыз ету, яғни қылмыстық істі сотта қарау кезінде оны жан-жақты талқылап, әділ шешу - соттың басты міндеті.

Сонымен, *қылмыстық іс жүргізу құығы* — осы қызметті және осы қызметті атқару кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы болып табылады.

2. Қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғау және құқықтық тәртіпті нығайту үшін мемлекет жүзеге асыратын шараларды орындауда басты роль атқаратын құқық қорғау органдары (сот, прокуратура, алдын ала тергеу және анықтау жүргізетін органдар) болып табылады¹. Бұл мемлекеттік органдардың қызметтері бір-бірімен өзара байланысты болғанымен, олардың іс жүргізу кезіндегі өкілеттіктері бірдей емес. Мәселен, алдын ала тергеу органы бұрын болған қылмыстың мән-жайларын толық ашып, айыпталушыны қылмыстық жауапқа тартатын болса да, оның кінәлілігі жөнінде мәселені шешпейді. Осыған байланысты алдын ала тергеу жүргізу аяқталған соң тергеуші қылмыстық, істің материалдарын заңдылықтың сақталуын қадағалайтын прокурорға жібереді. Прокурор алдын ала тергеу заңды түрде және толық жүргізілген деп санайтын болса, онда ол бұл қылмыстық істі тиісті соттың қарауына береді. Содан соң сот қылмыстық іс бойынша үкім шығарады. Осындай заңға сәйкес жүзеге асырылатын өкілетті органдардың, іс-әрекеттер жүйесі қылмыстық процесс, яғни қылмыстық іс жүргізу деп аталады.

Қылмыстық іс жүргізу ұғымы жөнінде айтқанда бұл қызметті сот, прокуратура және алдын ала тергеу (анықтау) органдары атқарумен қатар жеке тұлғалардың (азаматтардың) да іс жүргізуге қатысатындықтарын ескеру қажет. Жеке тұлғалардың іске қатысуларына байланысты олардың құқықтары мен міндеттері заңда көрсетілген. Осының бәрі қылмыстық іс жүргізу кезінде аталған мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының өз араларында және, сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен жеке тұлғалардың араларында да құқықтық қатынастардың болатындығын білдіреді.

Сонымен, жоғарыда айтылған мәліметтерге сүйене отырып, қылмыстық іс жүргізу ұғымын толық айтқанда былайша тұжырымдаймыз:

Қылмыстық іс жүргізу — соттың, прокуратура, алдын ала тергеу және анықтау органдарының қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғауға байланысты өз міндеттерін орындау мақсатында жеке тұлғаларды да қатыстыра отырып атқаратын заңмен реттелген қызметі, сондай-ақ осы қызмет саласында туындайтын құқықтық қатынастар жүйесі болып табылады.

Осы ұғымға сәйкес, құқық қорғау органдарының қылмыстық процестегі міндеттері қандай деген сұрақ туады. Ол міндеттер ҚІЖК-нің 8-бабында баяндалған. Бұл бапта көрсетілгендей, аталған мемлекеттік органдар

қылмыстарды тез және толық ашу, қылмыстық істерді әділ шешу, заңдарды дұрыс қолдану, азаматтардың заңсыз айыпталуын және сотталуын болғызбау, сондай-ақ олардың құқықтары мен бостандықтарының заңсыз шектелуін болғызбау мақсатында қажетті іс-әрекеттерді орындауға міндетті.

Қылмыстық іс жүргізу басқа сөзбен *қылмыстық сот ісін жүргізу* деп те аталады: қылмыстық іс жүргізу заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады (орысша: «уголовный процесс» және «уголовное судопроизводство»). Яғни, қылмыстық іс жүргізу қызметін «қылмыстық сот ісін жүргізу» деп те атауға болады және мұның өз себебі бар. Ол себеп қылмыстық іс жүргізу алдын ала тергеу органының қызметімен аяқталмай, істің сотта қаралып шешілетіндігіне байланысты. Сондықтан да қылмыстық іс жүргізу ұғымының «сот төрелігі» ұғымымен сәйкес жері бар деп айта аламыз: қылмыстық істі сотта қарап шешу — сот төрелігін атқарау болып табылады. Бірақ, «қылмыстық іс жүргізу» ұғымы «сот төрелігі» ұғымымен бірдей емес. Өйткені, бір жағынан, «сот төрелігі» ұғымының тікелей мағынасы сот қызметі болып табылады да, ал «қылмыстық іс жүргізу» ұғымы соттың қызметімен қатар алдын ала тергеу органдарының да қызметін қамтиды. Екінші жағынан, сот төрелігіне тек қылмыстық істерді ғана қарап шешу жатпайды; оған, сонымен қатар, азаматтық, әкімшілік және т.б. істерді шешу қызметі кіреді.

Қылмыстық іс жүргізу қызметін атқару *«қылмыстық іс бойынша өндіріс»* деп те аталады (орысша: «производство по уголовному делу»). Бұл жағдайда «өндіріс» деген сөз заңды түрде жүргізілетін іс-әрекеттердің орындалуын және ол іс-әрекеттердің жиынтығын білдіреді. Мәселен, алдын ала тергеу жүргізуге кірісу үшін тергеуші алдымен қылмыстық істі өз өндірісіне қабылдау туралы қаулы шығарып, содан кейін қылмысты тез және толық ашу міндетін орындауы тиіс. Тергеушінің, сол сияқты анықтаушының да, қылмыстық іс бойынша атқаратын осындай қызметі «сотқа дейінгі қылмыстық іс бойынша өндіріс» деп аталады. Ал, қылмыстық іс сотқа келіп түскеннен кейін болатын іс-әрекеттер қызметін «соттағы қылмыстық іс бойынша өндіріс» деп айту қате емес.

Қылмыстық іс жүргізу ұғымымен қатар осы қызметке сәйкес *ғылыми сала* және *оқу пәні* ұғымдарын да білу қажет. Яғни, қылмыстық іс жүргізу қызметі және бұл қызметті зерттейтін ғылым саласы мен оған сәйкес оқу пәні ұғымдары өзара байланысты болғанымен, олардың әрқайсысы жеке ұғым болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу қызметінің барысы бірнеше, әрқайсысының жеке маңызы бар кезеңдерге бөлінеді. Ол кезеңдер қылмыстық процестің *стадиялары* деп аталады. Стадиялардың әрқайсысы мынадай белгілермен сипатталады: 1) әр стадия іс жүргізудің жеке кезеңі ретінде ҚІЖК-де арнайы белгіленген;

2) әр стадияның жеке маңызы және өзіне тән міндеттері бар;

3) әр стадияның мәнін құрайтын іс-әрекеттер заңмен реттелген және бұл іс-әрекеттердің субъектілері көрсетілген; 4) әр стадия — оның нәтижесін қорытындылайтын процессуальдық шешім қабылдаумен аяқталады.

Қылмыстық процестің стадияларына мыналар жатады:

1) қылмыстық істі қозғау; 2) қылмыстарды тергеу; 3) басты сот талқылауын тағайындау; 4) басты сот талқылауы; 5) апелляциялық тәртіппен істерді қарау (апелляциялық өндіріс); 6) үкімді орындау. Бұл стадиялардың алдыңғы екеуі (қылмыстық іс қозғау және алдын ала тергеу жүргізу) сотқа дейінгі стадиялар, ал кейінгілері сотта болатын іс жүргізу стадиялары деп қаралады.

Аталған іс жүргізудің кезеңдері қылмыстық процестің *негізгі стадиялары* болып табылады (бұлардан басқа ерекше стадиялар да бар, олар жөнінде кейінірек айтылады). Бірақ, әр қылмыстық істің негізгі алты стадиядан бірдей өтуі міндетті емес. Мәселен, қылмыстық іс қозғалған жағдайдың өзінде, одан кейін алдын ала тергеу жүргізудің, барысында бұл іс заңды түрде қысқартылуы мүмкін. Олай болса, мұндай жеке жағдайда, қылмыстық іс жүргізу сотқа дейінгі стадиялардан өтіп аяқталады. Немесе, қылмыстық іс бойынша сот үкім шығарып, ал бұл үкімге апелляциялық шағым берілмеген не наразылық келтірілмеген болса, бұл іс бойынша апелляциялық өндіріс қажет болмайды.

3. Қылмыстық іс жүргізу кезінде оған қатысушылардың арасында, яғни олардың атқаратын функцияларына байланысты құқықтық қатынастар туындайды. Бұл қатынастар қылмыстық іс жүргізу құқығымен реттелетін болғандықтан, олар қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастары деп аталады. Ал, толығырақ айтқанда, қылмыстық іс жүргізу құқықтың қатынастары немесе *процессуальдық қатынастар* дегеніміз — қылмыстық процесс субъектілерінің арасында заңға сәйкес туындайтын және осы субъектілердің құқықтары мен міндеттері болуымен сипатталатын нақты байланыстар деп түсіну қажет. Процессуальдық қатынастардың өз субъектілері мен объектісі бар және бұл субъектілердің құқықтары мен міндеттері заңда құқықтық нормалар түрінде көрсетілген.

Процессуальдық қатынастардың субъектілері — бұлар қылмыстық істі жүргізуші мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары және іске қатысушы жеке тұлғалар (азаматтар), ал объектісі — қылмыстық іс жүргізуге байланысты орындалатын іс-әрекеттер болып табылады. Осымен қатар, қылмыстық іс жүргізу кезіндегі құқықтық қатынастардың мынадай ерекшеліктері бар екендігін айту қажет.

1. Процессуальдық қатынастар қылмыстық іс жүргізу субъектілерінің өз функцияларын атқару кезіндегі іс-әрекеттерімен тығыз байланысты болып табылады және сондықтан қылмыстық іс жүргізуді осы кезде орындалатын іс-әрекеттердің және олармен қатар туындайтын құқықтық қатынастардың тұтас бірлігі деп түсінуге жатады.

Процессуальдық қатынастарды қарастырғанда оларды негізгі екі топқа бөлу қажет. Бірінші топқа қылмыстық іс жүргізу қызметін атқаратын мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының арасында туындайтын қатынастар жатады (мысалы: сотта іс қарау кезінде — сот пен мемлекеттік айыптаушының, алдын ала тергеу жүргізу кезінде — прокурор мен тергеушінің немесе тергеуші мен анықтау органдарының араларындағы құқықтық қатынастар). Екінші топқа аталған мемлекеттік органдармен іске қатысушы жеке тұлғалардың араларында туындайтын құқықтық қатынастар жатады (мысалы, тергеуші мен айыпталушының араларындағы құқықтық қатынастар).

2. Процессуальдық қатынастардың басталуы, өзгеруі және аяқталуы қылмыстық-құқықтық қатынастармен байланысты болып келеді. Оның себебі — қылмыстық іс жүргізудің өзі қылмыстық құқықтық нормаларды жүзеге асыру қажеттілігінен туған, яғни қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдану қылмыстық іс жүргізу арқылы ғана жүзеге асырылады.

Процессуальдық қатынастар қылмыс жөнінде хабар қылмыстық ізге түсу органдарына келіп түскеннен кейін жүргізілетін іс-әрекеттермен басталады. Одан

соң, яғни қылмыстық іс жүргізудің барысында, қылмыс жөнінде жиналған дәлелдемелердің мәні мен маңызына қарай процессуальдық қатынастар өзгеріп отырады. Мәселен, сезікті ретінде ұсталған адамның қылмыс жасағандығы ашылып дәлелденген жағдайда, тергеуші оны айып-талушы ретінде жауапқа тартып, соның нәтижесінде бұрын сезікті ретінде болған адамның процессуальдық жағдайы өзгереді: енді ол іске айыпталушы ретінде қатыстырылады. Ал, сотта істі қараудың нәтижесінде сотталушының қылмыс жасағандығы толық дәлелденген болса, онда сот айыптау үкімін шығарып, ол үкім заңды күшіне енген соң бұл іс бойынша процессуальдық қатынастар аяқталады. Немесе, қылмыстық жауапқа тартылған адам соттың үкімі бойынша ақталған жағдайда, онда осы ақтау үкіміне сәйкес бұл іс бойынша процессуальдық қатынастар аяқталады. Процессуальдық қатынастар алдын ала тергеу жүргізу кезінде де аяқталуы мүмкін (қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы шығарылған жағдайда).

3. Барлық кезде де процессуальдық қатынастарға билік өкілеттігі бар мемлекеттік орган (қылмыстық ізге түсу органы немесе сот) қатысып, сол арқылы іске қатысушылар өз құқықтарын жүзеге асыра алады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу міндеті: атқаратын мемлекеттік органмен байланысты түрде ғана жек тұлғалардың (азаматтардың) өз құқықтарын іс жүзінде қолданулары мүмкін болады. Мәселен, сотта істі қарау кезінде сотталушы куәлардан жауап алуға құқылы. Ал сот өз өкілеттігі қолданып, сотталушының куәдан жауап алуына мүмкіндік жасауы тиіс. Ол үшін куәлардың сотқа келуі қамтамасыз етіледі және сотталушының куәдан жауап алуына уақытында кезек беріледі. Сол сияқты, алдын ала тергеу жүргізу кезінде тергеуші биліктік өкілеттігін қолданып, іске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз ету үшін қажетті шараларды жүзеге асырады. Осы айтылған жағдайларды ескере отырып, процессуальды қатынастардың барлық түрлеріне ортақ сипаттама — оларға биліктік бастама тән деп айта аламыз.

Қылмыстық іс жүргізудің, мәнін толық түсіну үшін «процессуальдық нысан» және «процессуальдық кепілдіктер» ұғымдарын қарастыру қажет¹.

«Процессуальдық нысан» ұғымын алдымен философиялық «нысан» ұғымымен салыстыру арқылы көрсетуге болады. Философиялық ілімге сәйкес, әр нәрсенің, заттың немесе құбылыстың өзара тығыз байланысты элементтерден тұратын тұрақты құрылымы болады. «Нысан» ұғымы сол әр заттың немесе құбылыстың ішкі құрылымының тұрақтылығын және құрылымның сыртқы бейнесін білдіреді. «Процессуальдық нысан» ұғымы осы айтылған жалпы ғылыми «нысан» ұғымына сәйкес келеді. Сондықтан заңи әдебиетте *процессуальдық нысан* — заңмен белгіленген қылмыстық іс жүргізудің тәртібі деп түсіндіріледі². Яғни, процессуальдық нысан ұғымы қылмыстық жүргізудің сыртқы бейнесі, көрінісидегенді білдіреді. Процессуальдық нысанның ішкі құрылымы қылмыстық іс бойынша заңға сәйкес орындалатын іс-әрекеттердің, жиынтығынан тұрады.

Қылмыстық іс жүргізудің барысында тергеуші немесе анықтаушы, прокурор, сот — бұлардың әрқайсысы өз қызметін заңда көрсетілген тәртіппен ғана жүзеге асырады. Осы тәртіпті сақтау — қылмыстық іс жүргізудің заңдылығын қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады. Олай болса, қылмыстық іс жүргізу кезінде процессуальдық нысанды қатаң сақтамай, іс-әрекеттердің заңдылығын қамтамасыз ету мүмкін болмайды.

Процессуальдық нысанды қылмыстық іс жүргізудің жалпы процессуальдық нысаны және жеке әрекеттердің процессуальдық нысаны деп ажырату мүмкін. Мысалы, заңмен белгіленген қылмыстық істі қозғау, қылмыстарды тергеу, істерді сотта қарап шешу стадияларының орындалу тәртібі қылмыстық іс жүргізудің жалпы процессуальдық нысаны болады. Ал, осы стадиялардың әрқайсысының өзі іс жүргізу органдарының заңмен рет-телген белгілі бір іс-әрекеттерінен тұрады. Сол әрекеттердің әрқайсысының жүргізілу тәртібін жеке процессуальдық нысан ретінде қарауға жатады (мысалы, куәдан немесе жәбірленушіден, айыпталушыдан жауап алудың тәртібі).

Процессуальдық нысанның маңызды бір көрінісі — іс жүргізу құжаттарын жазу болып табылады. Яғни, қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде әр іс-әрекеттің жүргізілу барысы және нәтижесі заңда көрсетілген тиісті құжаттар жазу арқылы рәсімделіп отырады. Ол құжаттар - іс жүргізу актілері деп те аталады. Бұл құжаттарды жазу — істі жүргізуші лауазымды адамдарға жүктеледі (судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы).

Қылмыстық процестің барлық стадияларына ортақ, ең жиі жазылатын құжаттардың түрлері қаулы және хаттама болып табылады.

Қаулы - өкілетті органының, (лауазымды адамның) өз өндірісіндегі іс бойынша шығарған шешімін, соттың үкімін қоспағанда, дәлелдеп жазатын құжат (мысалы, тергеушінің, қылмыс жасаған адамды айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы шығарған қаулысы).

Хаттама — қылмыстық іс жүргізу органының (лауазымды адамның) өзі жүргізген іс-әрекеттің орындалу барысын және нәтижесін баяндап жазатын құжат (мысалы, куәдан жауап алудың хаттамасы немесе сот отырысының хаттамасы).

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қылмыстық іс жүргізудің пәні, максаты, міндеттері мен мазмұны және оны құқықтық реттеу.
2. Қылмыстық іс жүргізу қызметтерінің құрылысы, оның сатылары.
3. Қылмыстық іс жүргізу сатыларының дербестілігі мен өзара байланыстылығы.
4. Қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастары: түсінігі, түрлері.
5. Қылмыстық іс жүргізу құқық қатынастарының құрылысы, оның белгілері.
6. Қылмыстың іс жүргізу нысанының түсінігі, түрлері. Қылмыстық іс жүргізу актілері: түсінігі, маңызы, түрлері.

Дәріс тақырыбы 2. Қылмыстық іс жүргізу заңы және оның кайнар көздері **Негізгі сұрақтар**

1. Қылмыстық іс жүргізу құқығының кайнар көздерінің ұғымы мен түрлері.
2. Қылмыстық іс жүргізу нормалары, олардың түсініктері, негізгі белгілері, Қылмыстық іс жүргізу нормаларының негізгі түрлері. Қылмыстық іс жүргізу нормасының құрылымы.
3. Қылмыстық іс жүргізу заңының уақыт тұрғысында, кеңістікте және тұлғаларға қатысты қолданылуы. Қылмыстық іс жүргізу заңының аналогия бойынша қолданылуы. Қылмыстық іс жүргізу реттеу механизмдегі сендіру, мәжбүрлеу және жауапкершілік. Қылмыстық сот ісін жүргізудің имандылық бастаулары.

4. Қылмыстық іс жүргізу кепілдіктерінің түсінігі, олардың маңызы мен түрлері. Қылмыстық іс жүргізу функциялары, олардың түрлері мен қарым қатынастары.

5. Қылмыстық іс жүргізу функцияларының жүйесі: қылмыстық істерді тергеу функциясы, қылмыстық ізге түсу функциясы, прокурорлық қадағалау функциясы, қорғау функциясы, қылмыстық істерді қарау мен шешу функциясы.

1. Қазақстан Республикасының *қылмыстық іс жүргізу заңнамасы* деп заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы мемлекеттік өкілді орган (Парламент) қабылдаған және қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі мен мазмұнын айқындайтын нормативтік құқықтық актілер жиынтығын айтамыз. Бұл құқықтық актілер Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін, соның ішінде 1994 жылдың 12 ақпанында бекітілген құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру кезінде қалыптасты. Бұған дейін қолданылып келген Қазақ КСР-ы заңдарының ережелері ескіріп, олар Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған демократиялық идеялар мен құқықтық мемлекет құру қағидаларына, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жаңа құқықтық саясатына қайшы келетіндігі көрінді. Яғни, Кеңес Одағы ыдыраған кезден бастап, қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру қажеттігіне байланысты Қазақстанда жаңа қылмыстық іс жүргізу заңдарының жобаларын дайындау жұмыстары басталған болатын.

Заңнаманың ерекше маңызы онда қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйеленіп тұжырымдалатын болғандықтан, ол қылмыс іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасына жататын құқықтық актілер ҚІЖК-нің 1-бабында көрсетілген. Осы бапта жазылғандай, Қазақстан Республикасы аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, конституциялық заңдармен, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексімен айқындалады. Бұл заңдармен қатар, қылмыстық іс жүргізу кезінде өзгеде заңдарды қолдану қажет болатындығы жөнінде осы бапта жазылған. Осы айтылғандарға сәйкес, қылмыстық іс жүргізу тәртібін реттейтін заңдар, олардың басым күшіне қарай, мынадай бірнеше деңгейге бөлінеді:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы — ең жоғарғы күші бар және тікелей қолданылатын заң.

2. Конституциялық заң. Атап айтқанда, 2000 жылғы 25 желтоқсанда шыққан «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» конституциялық заң қылмыстық сот ісін жүргізу саласында қолдануға жатады.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Бұл кодекс пен конституциялық заң ережелерінің арасында қайшылық болған жағдайда конституциялық заңның ережелері қолданылуға тиіс (ҚІЖК-нің 2-бабының 2-бөлігі).

4. Өзге заңдар. Өзге заңдар мен ҚІЖК-і ережелерінің арасында қайшылық кездесетін болса, ондай жағдайда Кодекстің ережелері қолданылады (2-баптың 2-бөлігіне сәйкес). Бұл топқа Қазақстан Республикасының мына заңдары жатқызылады: Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы), Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы), Қазақстан Республикасының ішкі істер

органдары туралы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы), Жедел-іздістіру қызметі туралы-(1994жылғы 15 қыркүйектегі), Қазақстан Республикасындағы кеден ісі туралы (1995 жылғы 20 шілдедегі), Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы (1998 жылғы 26 маусымдағы), Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы (2000 жылғы 5 шілдедегі), Адвокаттық қызмет туралы (1997 жылғы 5 желтоқсандағы), Қазақстан Республикасының қаржы полициясы органдары туралы (2002 жылғы 4 шілдедегі), Әділет органдары туралы (2002 жылғы 18 наурыздағы), Алқабилер туралы (2006 жылғы 16 қаңтардағы) және т.б.

Жоғарыда аталған заңдарды олардың басым күшіне қарай дәрежелеумен қатар, ол заңдардың қылмыстық іс жүргізу саласында қолдану көлемі жөнінде де айту қажет. Яғни, қылмыстық іс жүргізу тәртібі толығымен ҚІЖК-нің нормаларымен реттелетіндігін біле отырып, басқа заңдардың бұл салада кейбір жеке мәселелер бойынша қолданылатындығын ескеру керек. Мәселен, қылмыстық іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы Конституциясымен айқындалады деген ереженің жазылу себебі — Конституцияда сот төрелігін атқарудың принциптері және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің кепілдіктері көрсетілген. Ал Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы конституциялық заңның нормаларын қылмыстық істердің бірінші саты, апелляциялық және қадағалау сатыларының соттарында қара-латындығына байланысты қолдану қажет болады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздері аталған заңдармен шектелмейді. Бұлай айтуға Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормасы негіз болады. Осы баптың 1-бөлігінде барлық құқық салаларына ортақ мынадай ереже жазылған: Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық — Конституцияның, оған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚІЖК 1-бабының 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік қаулылары қылмыстық іс жүргізу құқығының құрамдас бөлігі болып табылады.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының және ҚІЖК I-бабының негізінде, қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздерін мынадай топтарға бөлу олардың сипаты мен иерархиялық құрамына (жоғарыдан төмен) сәйкес келеді:

- Қазақстан Республикасы Конституциясы;
- Конституциялық заң, ҚІЖК және өзге заңдар;
- Халықаралық шарттар (бұлар жөнінде ҚІЖК 2-бабының 3-бөлігінде жазылған ереже ескерілуге тиіс: Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттардың ҚІЖКтен басымдылығы болады және халықаралық шартта оны қолдану үшін заң шығару қажет екендігі айтылған жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады);
- Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібіне байланысты мәселелер бойынша нормативтік қаулылары;

—Өзге нормативтік құқықтық актілер.

Аталған құқықтың қайнар кездерінің ішінде қазіргі құқықтық саясатқа байланысты өзгерістерге жататын нормативтік актілердің түрлеріне тоқталайық. Мәселен, құқықтың қайнар көздеріне Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың қаулыларын жатқызу бұрынғы Кеңес Одағы кезінде болмаған. Ал қазіргі конституциялық норманың негізінде Қазақстан Рес-публикасы Жоғарғы Соты қылмыстық іс жүргізу саласындағы құқық қолдану тәжірибесіне сүйене отырып көптеген нормативтік қаулылар қабылдағаны белгілі. Олардың ішінде: Сот үкімі туралы (2002 жылғы 15 тамызда қабылданған); Қорғану құқығын реттейтін қылмыстық іс жүргізу заңнамасын қолдану тәжірибесі туралы (2002 жылғы 6 желтоқсанда қабылданған); Қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізу жариялылығы принципін сот-тардың сақтауы туралы (2002 жылғы 6 желтоқсанда қабылданған); Прокурордың сезіктіні, айыпталушыны қамауға алу, үйде қамап ұстау мерзімін ұзарту жөніндегі санкциясына сотқа шағымдану туралы (2003 жылы 20 наурызда қабылданған); Қылмыстық істерді апелляциялық тәртіппен қарау тәжірибесі туралы (2003 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған); Соттардың қылмыстық істерді қысқартылған тәртіппен қарауы туралы (2004 жылғы 26 қарашада қабылданған); Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы туралы (2004 жылғы 26 қарашада қабылданған), Сот отырысының хаттамасы жөнінде қылмыстық іс жүргізу заңдарының нормаларын қолдану туралы (2005 жылғы 23 желтоқсандағы), Азаматтық талапты қылмыстық процесте қарау туралы (2005 жылғы 20 маусымдағы) және т.б. нормативтік қаулылар бар.

Өзге нормативтік құқықтық актілер қатарына Қазақстан Республикасы Үкіметінің, министрліктердің және басқа орталық мемлекеттік органдардың қаулылары мен бұйрықтары, сондай-ақ олар бекіткен ережелер жатады. Осыған сәйкес, мысалы, қылмыстық іс жүргізу саласында қолданысқа жататын мына нормативтік актілерді айтуға болады: Қазақстан Республикасы Экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмысна қарсы күрес жөніндегі агенттігі (қаржы полициясы) туралы Ереже (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 29 қаңтардағы қаулысымен бекітілген); Қазақстан Республикасының Кедендік бақылау агенттігі туралы Ереже (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 6 қыркүйектегі қаулысымен бекітілген); Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2005 жылғы 18 қазандағы, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының 2005 жылғы 22 қазандағы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің, міндетін атқарушының 2005 жылғы 6 қазандағы, Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі (қаржы полициясы) төрағасының 2005 жылғы 7 қазандағы — бірлескен бұйрығымен бекітілген: Бұлтартпау шарасы ретінде кепілді қолдану туралы нұсқаулық; Бұлтартпау шарасы ретінде үйде қамап ұстауды қолдану туралы нұсқаулық және т.б.

2. Қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелетін қоғамдық қатынастар құқықтық нормалар түрінде тиянақталады және сондықтан заң құқықтық нормалардан құралады. Осыған байланысты процессуальдық құқықтық нормалар ұғымы және олардың құрылымы жөнінде сұрақ туындайды.

Процессуальдық нормалар деп қылмыстық іс жүргізу саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеу мақсатында мемлекет белгілеген немесе мақұлдаған қылмыстық іс жүргізу субъектілерінің мінез-құлық ережелерін айтамыз. Бұл ұғым

жалпы құқық теориясында айтылатын құқықтық нормалар ұғымына сәйкес келеді және процессуальдық нормалар өзге құқықтық нормалар сияқты сипатталады. Яғни, процессуальдық нормалар:

- 1) нормативтік құқықтық актілерде тұжырымдалып баян етілген;
- 2) олардың орындалуы тиісті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары, мемлекеттік емес ұйымдар және азаматтар үшін де міндетті;
- 3) олардың орындалуы қажет болған жағдайларда еріксіз көндіру амалдары арқылы қамтамасыз етіледі.

Процессуальдық нормалар өзге құқық салаларының нормаларынан пәні бойынша ерекшеленеді. Бұл нормалар құқық қорғау органдарының іс жүргізу қызметін реттейтін болғандықтан, оған қатысатын субъектілердің құқықтары мен міндеттерін баян ету арқылы олардың мінез-құлық ережелерін белгілейді. Сөйтіп, процессуальдық нормалар қылмыстық іс жүргізу қызметімен қатар осы саладағы қоғамдық қатынастарды да реттейтіндігі айқын болып табылады.

Қылмыс іс жүргізу саласындағы қатынастарды құқықтық нормалар арқылы реттеудің бірнеше амалдары бар. Ол амалдарға мыналар жатады: *міндеттеу, құқықтандыру және тыйым салу*. Осы амалдарға сәйкес келетін процессуальдық нормалар міндеттеу, құқықтандыру және тыйым салу нормалары деп аталады. Мысалы, ҚІЖК-нің 36-бабына сәйкес, қылмыстық ізге түсу органы қылмыстың, белгілерін тапқан әрбір жағдайда өз құзыреті шегінде қылмысты ашуға, қылмыс жасауға кінәлі адамды анықтауға, оны жазалауға, сондай-ақ кінәсіз адамды ақтауға қажетті заңмен көзделген барлық шараларды қолдануға міндеттелген. Қысқаша түрде «процессуальдық нормалар» деп те айтамыз. Ал құқықтандыру нормалары қылмыстық процесс субъектілерінің заңға сәйкес өз құқықтарын қолдану, сондай-ақ іс-әрекеттер жүргізу мүмкіндігін білдіреді. Мысалы, айыпталушының қандай қылмыс жасағандығы жөнінде айыпталатындығын білуге, қорғаушы алуға, дәлелдемелер тапсыруға және т.б. құқықтары бар. Тыйым салу құқықтық нормаларының мысалы: тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде күш қолдануға, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды қолдануға жол берілмейді (ҚІЖК-нің 201-бабының 4-белігі). Қорыта айтқанда, осындай құқықтық амалдарды қолдану арқылы қылмыстық іс жүргізу саласында туындайтын қатынастар заң актілерімен реттеледі.

Процессуальдық қатынастардың реттелу механизімін ұғыну үшін жоғарыда айтылған амалдармен қатар процессуальдық нормалардың құрылымын білу қажет. Бұл құқықтық нормалар өзге құқық салаларының нормалары сияқты үш мүшеден (элементтерден) тұрады: гипотеза, диспозиция және санкция.

Процессуальдық норманы және оның құрылымын заңның баптарынан ажырата білу қажет. Яғни, процессуальдық норма заңның бабымен тепе-тең болмайды. Сондықтан, заңның әр бабында оған сәйкес құқықтық норманың барлық элементтерінің, бірдей қамтылуы міндетті емес. Мысалы, ҚІЖК-нің 1-бабында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі қандай заңдармен ретте-летіндігі баян етілген. Бұл бапта процессуальдық норманың гипотезасы (қылмыстық іс жүргізу кезінде) және диспозициясы (ҚІЖК қолданылады) бар, ал санкциясы көрсетілмеген. Алайда, бұл норма бұзылған жағдайда, оған байланысты қолданылатын санкция жоқ емес. Ол санкцияны ҚІЖК-нің жүйесінің негізінде анықтай аламыз. Мәселен, алдын ала тергеу жүргізу кезінде тергеуші заңның талаптарын бұзған болса, онда прокурор заңда көрсетілген шаралардың бірін қолдануы тиіс. Ондай жағдайдағы прокурор қолданатын шара — процессуальдық

санкция болып табылады. Осы айтылғандай, басқа да процессуальдық нормалар бұзылған жағдайларда қандай санкция қолданылуға тиіс екендігі ҚІЖК-нің негізінде анықталады.

Процессуальдық санкциялардың түрлерін басты екі топқа бөлуге болады: 1) сотқа дейінгі іс жүргізу стадияларында қолданылатын санкциялар; 2) сотта іс жүргізу стадияларында қолданылатын санкциялар.

Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде қолданылатын процессуальдық санкциялардың мынадай түрлері бар: біріншіден, заңдылықтың сақталуын қадағалауына байланысты прокурор қолданатын шаралар (тергеушінің заңсыз қаулысын бұзу, оны іс жүргізуден босату, қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтару); екіншіден, судьяның қылмыстық ізге түсу органдарының шешімдеріне берілген шағымдарды қарап, олардың қаулысын бұзуы, сондай-ақ прокурорға заңның бұзылуын жоюды міндеттеуі.

Сотта іс жүргізу стадияларында қолданылатын санкциялардың түрлеріне мыналар жатады: бірінші саты сотының қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтаруы; апелляциялық саты сотының заңды күшіне енбеген үкімді бұзып, істі бірінші саты сотының жаңадан қарауына жіберуі немесе қосымша тергеуге жіберуі, немесе үкімді өзгертуі; қадағалау саты сотының заңды күшіне енген төменгі саты соттарының үкімдерін (қаулыларын) өзгертуі немесе үкімді және бұдан кейін шығарылған соттың шешімдерін бұзып, істі бірінші саты сотының жаңадан қарауына жіберуі және т.б. Бұл аталған процессуальдық санкциялардың маңызы — оларды қолдану арқылы қылмыстық істі жүргізуге қатысушы адамдардың (ұйымдардың) бұзылған құқықтарын қалпына келтіру, сондай-ақ қылмыстық процестің заңдарды дұрыс қолдану міндетін орындау қамтамасыз етілуіне тиіс.

3. Уақытқа, кеңістікке, тұлғаның айналасына қатысты қылмыстық іс жүргізу заңының әрекеті

Қылмыстық іс жүргізу процесінің қайнар көзі (бастамасы) Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексінің 1-бабында айқындалған. Онда Қазақстан Республикасы аумағына қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республи-касының Конституциясымен, конституциялық заңдарымен, Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексімен айқындалады деп көрсетілген.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі заңды күші бар Қылмыстық іс жүргізу кодексі болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамаларына мынадай нормативтік актілердің жиынтығы енеді:

— Қазақстан Республикасы Конституциясы (онда қылмыстық құқық негіздері, яғни адам мен азаматтың бостандығы мен құқығы, жеке тұлғалық қол сұқпаушылық, кінәсіздік презумпциясы, т.б. белгіленген).

— Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі; Конституциялық заңды күші бар Қазақстан Республикасы

Президентінің Жарлығы:

— Қазақстан Республикасындағы сот пен сот мәртебесі туралы;

— Қазақстан Республикасының прокуратурасы;

— Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы;

— Жедел іздестіру қызметі туралы;

— Адвокат қызметі туралы, т.б.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот пленумының Қаулысы қылмыстық іс жүргізу құқығының негіздеріне жатпайды, бұл Қаулы оның нормаларына сот талқылауын береді.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының негіздеріне сондай-ақ заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер де, ведомстволық, нормативтік актілер де (ҚР Бас прокурорының бұйрықтары, Әділет министрлігінің нормативтік актілері, Ішкі істер министрінің бұйрықтары, т.б.) жатпайды. Олар қылмыстық іс жүргізу нормаларының таратылуы мен орындалуы тұрғысынан колданылады.

Қылмыстық іс жүргізу кодексі — бұл қылмыстық іс жүргізу құқығының жүйеленген негізі, ол 1997 жылдың 13 желтоқсанында қабылданып, 1998 жылдың 1 қаңтарында күшіне енді. Негізінен Кодекс Адам мен азамат құқығы Декларациясының идеясын танытады және қылмыстық процеске қатысатын тұлғалардың заңды мүддесі мен құқығын қорғауға бағытталады. Ол жалпы және Ерекше бөлімдерден тұрады.

Жалпы бөлім 5 бөлімнен (1—5), 21 тараудан және 176 баптан тұрады. Ерекше бөлімде 8 бөлім (6—13), 40 тарау, 400 бап (177— 577) енеді.

Ескерте кету керек, 2007 жылдың 1 қаңтарында Қылмыстық іс жүргізу кодексіне «Алкабилердің қатысуымен істер бойынша іс жүргізу» деп аталатын, 57—62 тараулардан, 542—577-баптардан тұратын жаңа 13-бөлім енгізілді.

Бірінші бөлім жалпы (негізгі) ережелерді сипаттайды, екінші бөлім қылмыстық, іске қатысушы субъектілер мен олардың құқықтары мен міндеттерін, процесс субъектісі ұғымын айқындайды, үшінші бөлім дәледемелер мен дәлелдеу ұғымдарын, төртінші бөлім іс жүргізулік мәжбүрлеу шаралары мен тәртібін анықтайды, бесінші бөлімде қылмыстық процестегі мүліктік мәселелерді шешу ережелері белгіленген.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің Ерекше бөлімі алтыншы бөлімнен басталады, онда қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу ережелері реттелініп берілген, жетінші бөлімде бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу әрекеттері көрсетілген, сегізінші бөлім соттың заңды күшіне енбеген үкімдері мен қаулыларын қайта қарау мәселелерін шешеді, тоғызыншы бөлімде сот шешімдерін орындау мәселелері қарастырылады.

Оныншы бөлім соттың заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау жөнінде іс жүргізу тәртібі туралы түсінік береді, он бірінші бөлімде қылмыстық істердің жекелеген санаттары бойынша іс жүргізудің ерекшеліктері (кәмелетке толмағандардың, артықшылықтары мен қылмыстық ізге түсуден иммунитеттері бар адамдардың, яғни Қазақстан Республикасы Парламенті депутаттары, соттар, дипломаттар, т.б.) берілген. Он екінші бөлім ессіз күйдегі адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу тәртібін және шет мемлекеттердің қылмыстық істер бойынша құзыретті мекемелермен, лауазымды адамдармен өзара іс-қимылының тәртібін анықтауға арналған. Соңында жаңадан енген он үшінші бөлім алкабилердің қатысуымен іс жүргізу тәртібін көрсетеді.

Уақытқа, кеңістікке, тұлғаның айналасына қатысты қылмыстық іс жүргізу заңының әрекеті

Уақытқа қатысты қылмыстық іс жүргізу заңы қылмыстық сот ісін жүргізу, іс жүргізу әрекетін орындау, іс жүргізу шешімін қабылдау кезіне дейін күшіне енген қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес жүзеге асырылады. (ҚР ҚІЖК 5-бабы).

Ережеге сай, заңның іс жүргізу әрекетіне ену сәті заңның өзінде белгіленеді (ҚР ҚІЖК 1998 жылдың 1 қаңтарында іс жүргізу әрекетіне және заңды күшіне енген болатын).

Кеңістіктегі Қылмыстық іс жүргізу заңы — бұл оның Қазақстан Республикасының барлық аумағында әрекет етуі. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу қылмыс жасалған жерге қарамастан ҚІЖКке сәйкес жүргізіледі (ҚР ҚІЖК 3-бап). Қазақстан Республикасы аумағы қуаң далалық, әуелік, теңіздік, зендік кеңістік және құрлықтық шельф пен айрықша экономикалық аймақ болып саналады.

Бұған қоса, Қазақстан Республикасы аумағына біздің мемлекеттің шетелдегі елшілігі мен өкілдігі, Қазақстан Республикасы туымен жүретін әуе және теңіз соты да енеді.

Осы аумақта қылмыстық іс жасаған адам Қазақстан Республикасы заңы бойынша жауапқа тартылады.

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы азаматтары үшін, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар үшін ортақ, бірдей. Бұл ереже ҚР ҚІЖК-нің 6-бабында белгіленген, онда «шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында белгіленген дипломатиялық немесе өзге де артықшылықтар мен иммунитеттерге ие адамдарға қатысты немесе олардың қатысуымен жүзеге асырылатын қылмыстық сот ісін жүргізудің ерекшеліктері ҚР ҚІЖК 53-тарауына сәйкес айқындалады».

Уақытқа қатысты заң әрекетінің тоқтатылуы одан бас тартуын, жаңа заңмен өзгертілуін, уақыт мерзімінің өтуін, шарттар мен жағдайлардың өзгеруін білдіреді.

4. Процессуальдық нысан «процессуальдық кепілдіктер» ұғымымен байланысты болып табылады. Бұл ұғымдардың ара қатынасы философиялық «нысан» және «мазмұн» категорияларының байланыстылығына сәйкес келеді. Процессуальдық кепілдіктерді процессуальдық нысанның мәні ретінде түсіну қажет. Өйткені, процессуальдық нысанды сақтау — қылмыстық істер бойынша өндірістің дұрыс жүргізіліп (сотқа дейінгі іс жүргізу және сотта іс жүргізу стадиялары), істі соттың әділ шешуінің басты кепілі болып табылады. Яғни, процессуальдық кепілдіктер процессуальдық нысан ретінде қаралатын қылмыстық іс жүргізудің заңда көрсетілген тәртібімен қамтылады. Толық айтқанда, *процессуальдық кепілдіктер* — қылмыстық іс жүргізудің міндеттерін және іске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің заңмен белгіленген

Құқықтық амалдары ретінде қаралады. Осыған сәйкес процессуальдық кепілдіктердің екі жақты маңызы барын айту қажет: біріншіден, қылмыстық іс жүргізудің міндеттерін орындауды қамтамасыз ету үшін; екіншіден, іске қатысушы адамдардың құқықтары мен заңда мүдделерін қорғау үшін. Мысалы, ҚІЖК-де қылмыстық істі қозғаудың тәртібі және осыған байланысты қылмыстар туралы арыздар мен хабарларды тексерудің амалдары көрсетілген. Осы тәртіпті сақтаудың өзі және өкілетті органдардың тиісті амалдарды қолдануы-қылмыстық істі қозғаудың заңды болудың және мүдделі адамдардың құқықтарын қорғаудың процессуальдық кепілдіктері болып табылады.

Процессуалдық кепілдіктердің іске қатысушы азаматтардың құқықтары мен заңда мүдделерін қамтамасыз ету үшін ерекше маңызы бар. Олардың әрқайсысының құқықтарын жүзеге асырудың кепілдіктері заңда көзделген. Соның ішінде іске қатысушылардың барлығына ортақ және бірдей процессуальдық кепілдік ретінде қолданылатын қылмыстық іс жүргізудің мына жалпы ережесін білу қажет: іс жүргізу органы мүдделі адамға оның құқықтарын түсіндіріп, ол құқықтарын жүзеге асыру үшін тиісті жағыдай жасауға және осыған байлаеысты уақытылы шаралар қолдануға міндетті болып табылады. Сөйтіп, қылмыстық іс жүргізудің жалпы тәртібі және оның әр стадиясы өзара тығыз байланысты түрде қолданылатын іске қатысушылардың құқықтары мен олардың құқықтарын жүзеге асырудың кепілдіктерін қамтиды.

5. Қылмыстық іс жүргізуші мемлекеттік органдар мен іске қатысушы басқа да тұлғалар өз мақсаттарына сәйкес заңды түрде іс-әрекеттер жасайтын болғандықтан, олардың қызметі бірнеше жеке бағыттарға бөлінеді. Осы субъектілердің қылмыстық процестегі қызмет ету бағыттары процессуалдық қызмет ету деп аталады. Дара мағнада айтқанда, процессуальдық функция деген-қылмыстық процесс субъектісінің өз мақсаттары мен міндеттеріне немесе заңды мүдделеріне сәйкес атқаратын іс-әрекеттер жүйесі болып табылады.

Процессуальдық функциялар негізінен үш түрге бөлінеді: айыптау, қорғау, қылмыстық істі соттың шешу функциясы. Бұлардың ішінде алдымен айыптау функциясына тоқталу қажет. Себебі, қалмыс жөнінде айыптау болмаса, онда қылмыстық іс жүргізу де болмайды. ҚІЖК-де бұл функция «қылмыстық ізге түсу (айыптау)» деп жазылған (7-баптың 13-тармағы). Яғни, «қылмыстық ізге түсу» және «айыптау» терминдері бір мағнаны білдіреді.

Айыптау функциясының мәні-қылмыстың болғандығын анықтау және оны жасаған адамның кінәлілігін дәлелдеу, сондай-ақ бұл адамға жаза немесе өзге құқықтық ықпал ету мақсатында атқарылатын іс-әрекет болып табылады. Бұл функцияны атқаратын субъектілерге мыналар жатады: прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, жәбірленуші (жеке айыптаушы), азаматтық талаптар мен заңды өкілдер мен өкілдер. Бұл аталған субъектілер айыптау тарабы деп аталады, яғни бұлар айыптау тарабын құрайды.

ҚІЖК-нің 32-бабына сәйкес, айыптау функциясының өзі үш түрге бөлінеді: жеке айыптау, жеке жариялы айыптау, жариялы айыптау. Айыптау функциясын мұндай үш түрге ажыратудың негізі, қылмыстық сипаты мен ауырлығы болып табылады. ҚІЖК-нің 33-бабында жеке айыптауға жататын қылмыстардың тізімі келтірілген (қорқыту, жала жабу, қорлау, және т.б.) Бұл қылмыстар туралы істер бойынша жәбірленушінің арыздары бойынша ғана қозғалады. Ал қозғалған іс бойынша кейін жәбірленуші айыпталушымен татуласқан болса, онда бұл жеке айыптау ісі қысқартылуға тиіс. Жеке жариялы айыпталуға жататын істер де жәбірленушінің арызы болса ғана қозғалады (ҚІЖК-нің 34-бабында көрсетілген қылмыстар туралы). Бұл топқа жататын істерді жүргізудің жеке айыптауға жататын істерді жүргізуден айырмашылығы бар. Айырмашылығы: жәбірленуші айыпталушымен татуласқан жағдайда істі қысқарту міндетті емес, ол үшін қылмыстық кодекстің 67-бабында көрсетілген қосымша сақталудың шарттардың сақталуы қажет етіледі. Бұл бапта былай деп көрсетілген:

1. Ауыр емес қылмыс жасаған немесе адамның қайтыс болғанымен немесе оның денсаулығына ауыр зиян келтірумен байланысты емес орташа ауыр қылмысты бірінші рет жасаған адам, егер ол жәбірленушімен татуласса және келтірілген зиянның есесін толтырса, қылмыстық жауапкершіліктен босатуға жатады.

2. Орташа ауыр қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен татуласса және жәбірленушіге келтірілген зиянның есесін толтырса, қылмыстық жауапкершіліктен босатылуы мүмкін.

Жеке айыптау және жеке-жариялы айыптауға жатпайтын басқа қылмыстар жөнінде істер жариялы түрде жүргізіледі. Мұндай қылмыстық істер жәбірленушінің арызы болмаса да қозғалуға тиіс. Жариялы айыптаудың мәні — қылмыстық ізге түсу органы қылмыстың болғандығын анықтаған әрбір жағдайда бұл қылмысты толық ашу және қылмыс жасаған адамдарды жазаға тарту үшін қажетті барлық шараларды қолдануға міндетті болып табылады. Жариялы айыптауға жататын істерді жәбірленушінің айыпталушымен татуласуына байланысты қысқартуға жатпайды.

Қылмыстық процесте айыптау функциясының болуы оған қарама-қарсы қорғау (қорғану) функциясын қажет етеді. Қорғау функциясының мәні — сезікті мен айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, айыптауды жоққа шығару немесе жауаптылықты жеңілдету, сондай-ақ заңсыз қылмыстық жауапқа тартылған адамдарды ақтау мақсатында жүзеге асырылатын іс-әрекет болып табылады (ҚІЖК-нің 7-бабының он тоғызыншы тармағы). Бұл функцияны атқаратын субъектілер қорғану тарабы деп аталады және қорғану тарабына мыналар жатады: сезікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер және оның өкілі.

Айыптау және қорғау функцияларын ажырату — қылмыстық сот ісін жүргізудің тараптардың бәсекелестігі принципіне негізделгендігін көрсетеді. Осындай айыптау және қорғану тараптарының бәсекелестігіне сүйене отырып, сот қылмыстық істі мәні бойынша қарап шешеді. Яғни, қылмыстық істі шешу функциясын тек сот қана жүзеге асырады. Соттың мақсаты — қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетіп, заңды және дәлелді үкім шығару болып табылады.

Кейбір авторлардың пікірінше, процессуальдық функциялар жоғарыда айтылған айыптау, қорғау және соттың қылмыстық істі шешу функцияларымен шектелмейді. Осыған байланысты заңи әдебиетте іс жүргізу функцияларын екі топқа (негізгі және көмекші) бөліп қарастыру бар. Мұндай көзқарасқа сәйкес, процессуальдық функциялардың негізгі тобына мыналар жатқызылады: қылмыстық істі тергеу, қылмыстық ізге түсу (айып-тау), заңдылықтың сақталуын прокурордың қадағалауы, қорғау және соттың қылмыстық істі шешуі; ал көмекші процессуальдық функциялар ретінде ақтау (реабилитация), азаматтық талапты қолдау, азаматтық талаптан қорғану, процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қылмыстардың алдын алу мақсаттарына байланысты орындалатын іс жүргізу әрекеттері қаралады¹. Процессуальдық функциялардың түрлері жөнінде бұдан басқа да пікірлер заңи әдебиеттерде кездеседі. Бірақ, ол пікірлердің барлығы да айыптау, қорғау және қылмыстық істі шешу — бұлар негізгі іс жүргізу функциялары екенін жоққа шығармайды.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қылмыстық іс жүргізу нормалары, олардың түсініктері, негізгі белгілері

2. Қылмыстық іс жүргізу нормаларының негізгі түрлері.
3. Қылмыстық іс жүргізу нормасының құрылымы.
4. Қылмыстық іс жүргізу заңының уақыт тұрғысында, кеңістікте және тұлғаларға қатысты қолданылуы. Қылмыстық іс жүргізу заңының аналогия бойынша қолданылуы. Қылмыстық іс жүргізу реттеу механизмдегі сендіру, мәжбүрлеу және жауапкершілік. Қылмыстық сот ісін жүргізудің имандылық бастаулары.
5. Қылмыстық іс жүргізу кепілдіктерінің түсінігі, олардың маңызы мен түрлері.
6. Қылмыстық іс жүргізу функциялары, олардың түрлері мен қарым қатынастары.
7. Қылмыстық іс жүргізу функцияларының жүйесі: қылмыстық істерді тергеу функциясы, қылмыстық ізге түсу функциясы, прокурорлық қадағалау функциясы, қорғау функциясы, қылмыстық істерді қарау мен шешу функциясы.

Дәріс тақырыбы 3. Қылмыстық іс жүргізу принциптері.

Негізгі сұрақтар

1. Қылмыстық іс жүргізу принциптерінің ұғымы мен маңызы. Қылмыстық сот ісін жүргізу принциптерінің жүйесі.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген қылмыстық іс жүргізудің принциптері. Қылмыстық іс жүргізу кодексінде бекітілген принциптері.

1. «Принцип» термині (латынша «principium») негіз, негізгі бастама деген мағынаны білдіреді. Сол сияқты, қылмыстық іс жүргізудің принциптері ретінде бұл қызмет саласының негіздерін құрайтын және заңда белгіленген бастама ережелер қарастырылады.

Сонымен, қылмыстық процестің принциптері — қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі негізделген және оның маңызды сипаттары мен белгілерін көрсететін заңда бекітілген бастама ережелер болып табылады. Бұл принциптердің маңызы осы айтылған тұжырымның өзінен туындайды. Біріншіден, қылмыстық іс жүргізу қызметі осы принциптерге негізделген және олар қылмыстық процестің ең маңызды жақтарын сипаттап көрсетеді. Екіншіден, қылмыстық іс жүргізу органдары осы принциптерді басшылыққа ала отырып өз қызметін атқарады және бұл принциптерді қатаң сақтауға міндетті. Үшіншіден (ҚІЖК-нің 9-бабында айтылғандай), бұл принциптерді сақтамау, оның сипаты мен мәніне қарай, іс жүргізудің барысында шығарылған шешімдерді бұзуға және осы кезде жиналған істің, материалда-рының заңды күші жоқ деп табуға әкеліп соқтырады.

Қылмыстық процестің принциптерін бастама ережелер ретінде қарау заңи әдебиетте қабылданған ортақ пікір болғанымен, олардың заң актілерінде тұжырымдалып көрсетілуі жөнінде ғалымдардың арасында пікірталас жоқ емес. Кейбір авторлардың пікірінше, заңда баян етілмеген, алайда басшылыққа алынатын құқықтық идеялар да қылмыстық процестің принциптері ретінде бола алады деп санайды¹. Ал, ғалымдардың басымкөгішілігі қылмыстық процестің принциптеріне заң актілерде белгіленген бастама ережелер ғана жатқызылу керек екендігін қолдайды¹. Бұл жағдайда принциптер құқықтық нормаларға айналып, олардың іс жүзінде қолданылуы және қатаң сақталуы процеске қатысушылардың

барлығына бірдей талап болып табылады. Олай болмаса, принциптердің іс жүзінде сақталуы қыл-мыстық процестің субъектілері үшін міндетті бола алмайды.

Қылмыстық іс жүргізу принциптері ҚІЖК-нің екінші тарауында («Қылмыстық процестің міндеттері мен принциптері» деп аталған, 10-31 баптарда) баяндалып жазылған. Мұнда аталып жазылған принциптер Қазақстан Республикасы Конституциясының жетінші бөлімінде баян етілген сот төрелігінің бастама ережелеріне сәйкес келеді. Бірақ ҚІЖК-де жазылған принциптердің көпшілігі Конституцияда жекеленіп айтылмаған. Бұлай болу түсінікті: Конституцияда белгіленген бастама ережелер негізінен сот төрелігін атқарудың жалпы принциптеріне жататын болғандықтан, олар қылмыстық іс жүргізу принциптерін толық қамти алмайды.

ҚІЖК-нің 10-31 баптарына сәйкес, қылмыстық процестің принциптеріне² мына бастама ережелер жатады:

- зандылық;
- сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы;
- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау;
- жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу;
- адамның, жеке басына тиіспеушілік;
- қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;
- жеке өмірге қол сұқпаушылық; хат жазысудың, телефон арқылы сөйлесудің, почта, телеграф арқылы және өзге де хабарласудың құпиялылығы;
- тұрғын үйге қол сұқпаушылық;
- меншікке қол сұқпаушылық;
- кінәсіздік презумпциясы;
- қайта соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол берілмеуі;
- сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негізінде жүзеге асыру;
- судьялардың тәуелсіздігі;
- сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру;
- істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу;
- дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау;
- сезіктінің, айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз ету;
- куәлік айғақтар беру міндетінен босату;
- білікті заң көмегін қамтамасыз ету;
- жариялылық;
- қылмыстық сот ісін жүргізу тілі;
- іс жүргізу әрекеттері мен шешімдеріне шағымданудың еріктілігі.

Бұл аталған бастама ережелер өзара байланысты және бір-біріне қайшы келмейтін болғандықтан, олар қылмыстық іс жүргізу тәртібін тұтас сипаттап көрсететін процессуалдық принциптер жүйесін құрайды. Бірақ, процессуалдық принциптер жүйесі аталған ережелермен ғана шектеледі деп айтуға жатпайды. Яғни, принциптер жүйесін одан әрі толықтыру мүмкіндігі жоққа шығарылмауы тиіс.

Сонымен қатар, жоғарыда аталған бастама ережелер қылмыстық іс жүргізудің жалпы принциптері ретінде қаралатын болғанымен, олар процестің барлық

стадияларында бірдей көлемде қолданылмайды. Мәселен, сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы немесе судьялардың тәуелсіздігі принципі тікелей сотта істі қарау кезінде өз көрінісін табады. Сол сияқты, тараптардың бәсекелестігі және тең құқықтылығы принципі басты сот талқылауы стадиясына жүзеге асырылады. Олай болса да, бұл принциптер қылмыстық процестің ортақ ережелері ретінде қаралады. Өйткені, сот төрелігін атқару — қылмыстық іс жүргізудің негізгі мәнісі болып табылады.

2. Зандылық принципі. Бұл принциптің екі жақты мәні бар: біріншіден, ҚІЖК-нің 10-бабының 1-бөлігінде айтылғандай, сот және прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы қылмыстық істі жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы Конституциясын, ҚІЖКтің және өзге де нормативтік құқықтық актілердің талаптарын дәл сақтауға міндетті; екіншіден, қылмыстық процеске қатысушы басқа да тұлғалар (азаматтар, ұйымдар) Қазақстан Республикасы Конституциясын және өзге заңдарды да сақтауға міндетті болып табылады. Олай болса да, заңдылық принципін қатаң сақтау ең алдымен қылмыстық іс жүргізу органдарының тікелей міндеті екендігін ерекше айту қажет. Өйткені, бұл органдар өздері заңдылықты қатаң сақтаумен қатар, басқа іске қатысушылар жағынан заң бұзушылықты болғызбауға, сонымен қатар олардың құқықтарын қамтамасыз етуге қажетті шараларды қолданып отырулары керек. Осыған сәйкес, ҚІЖК-нің 10-бабының, 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік акт адам мен азаматтың Конституциямен баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп ұйғарса, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және сол актіні Конституцияға сәйкес емес деп табу туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті.

Егер қылмыстық іс жүргізу орындары заңдылық принципін сақтамаған болса, онда (ҚІЖК-нің 10-бабының 3-бөлігіне сәйкес) бұл іс бойынша шығарылған процессуалдық шешімдер заңсыз деп тануға және бұзуға жатады.

Осы айтылған шаралар заңдылық принципін қамтамасыз етудің маңызды процессуалдық кепілдіктері болып табылады. Олармен қатар, заңдылық принципін қамтамасыз етудің басқа да мынадай кепілдіктері бар:

— қылмыстық іс жүргізудің барлық стадияларында заңдылықтың сақталуын прокурордың қадағалауы;

— жоғарғы саты соттарының төменгі сатыға жататын соттардың шығарған үкімдері мен қаулыларының заңдылығын тексеруі;

— іске қатысушы мүдделі тұлғалардың (азаматтардың және ұйымдардың) соттың, прокурордың және алдын ала тергеу (анықтау) органдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану құқығы және ондай шағымдардың заңда көрсетілген тәртіп бойынша уақытында қаралып шешілуге міндеттілігі.

Сонымен қатар, заңдылық принципінің іс жүзінде сақталуы қылмыстық процестің басқа да принциптерінің сақталуымен тығыз байланысты болып келеді. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу принциптерін сақтау — заңның талабы. Егер қылмыстық іс жүргізу органы аталған принциптердің бірін бұзған болса, ол заңдылық принципінің сақталмағандығын білдіреді.

Сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабы және ҚІЖК-нің 11-бабының жазылуы бойынша, сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы принципі мына мәселелерді қамтиды:

—соттың үкімі бойынша болмаса, ешкім де қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп таныла алмайды, сондай-ақ қылмыстық жазаға тартыла алмайды;

—соттың құзыреті және өкілеттігі, қылмыстық сот ісін жүзеге асыру тәртібі заңмен айқындалады және оны өз бетінше өзгертуге болмайды;

—сот төрелігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, облыстық және басқа жергілікті соттар жүзеге асырады, бұл соттар жүйесі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және конституциялық заңмен белгіленген; қандай бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол берілмейді;

—соттың өкілеттігін кімнің болса да иемденуі заңда көзделген жауаптылыққа әкеп соқтырады;

—өзінің қарауына жатпайтын іс бойынша шығарылған, сондай-ақ өзінің өкілеттігін асыра қолданған немесе ҚІЖКпен көзделген қылмыстық сот ісін жүргізу принциптерін өзгедей бұзған соттың үкімі мен басқа да шешімдері заңсыз болады және олардың күші жойылуға тиіс;

—қылмыстық іс бойынша соттың үкімі мен басқа да шешімдерін ҚІЖКте көрсетілген тәртіппен ғана тиісті соттар тексеріп, қайта қарай алады.

Бұл принциптің маңыздылығын айта келіп, соттың қылмыстық істерді шешу қызметін алдын ала тергеу органдарының қызметіне қарсы қоймау қажет. Тергеуші және анықтаушы қылмыстарды тез және толық ашу міндеттерін орындау барысында қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер жинайды және ол дәлелдемелер сотта істі қарау кезінде тараптардың қатысуымен зерттеліп, соның негізінде сот төрелігі жүзеге асырылады.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау. Қазақстан Республикасының заңнамасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау мәселесіне үлкен мән берілген. Өйткені, халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптеріне сәйкес, азаматтардың өз мүдделерін қорғау мақсатында сотқа жүгінуі - істі дұрыс шешудің ең әділ жолы ретінде қаралады. Осыған сәйкес, Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: «Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар». Бұл принципке арналған ҚІЖК-нің 12-бабы бойынша:

1. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғауға құқығы бар.

2. Ешкімге өзінің келісімінсіз ол үшін заңмен көзделген істің соттылығы өзгертіле алмайды.

3. Мемлекет заңда белгіленген жағдайлар мен тәртіп бойынша жәбірленушіге сот төрелігіне қол жеткізуін және келтірілген залалдың өтелуін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының заңнамасы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау принципін жария етумен қатар, оны қамтамасыз етудің кепілдіктерін де көздейді. Ол кепілдіктердің қатарына мыналар жатады:

—Қазақстан Республикасының заңмен белгіленген жалпыға бірдей қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесінің болуы және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау — қылмыстық іс жүргізу міндеттерінің түрі ретінде қаралуы;

—іске қатысушы азаматтардың өз мүдделерін қорғауға қажетті заңмен белгіленген құқықтарының болуы және олардың өз құқықтарын жүзеге асыруы үшін қылмыстық іс жүргізу органдарының жағдай жасауға міндеттілігі;

—қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде заңда баян етілген демократиялық бағыттағы принциптердің, басшылыққа алынатындығы және қылмыстық іс жүргізу органдарының ол принциптерді қатаң сақтауға міндетті болуы.

Мәселен, қылмыстан зардап шеккен әрбір адам қылмыстық ізге түсу органына арыз беру арқылы қылмыс жасаған адамның жауапқа тартылуын талап ете алады. Егер өкілетті орган қылмыс туралы арызды қабылдаудан бас тартатын болса немесе бұл орган басқа түрге заңның талаптарын бұзатын болса, онда жәбірленуші ол жөнінде сотқа шағымдануға құқылы. Ал, қылмыстық істі сотта қарау кезінде жәбірленуші өзі немесе өкілі арқылы қылмыс жасаған адамға тағылған айыптауды қолдап, қылмыстық салдарынан тиген зиянның өтелуін талап ете алады. Осындай құқықтарын қолдана отырып, жәбірленушінің сот арқылы заңды мүдделерін қорғауы қамтамасыз етіледі.

Сол сияқты, істің заңмен көзделген соттылығын өзгертуге болмайтындығы (ҚР Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 3-тармағы және ҚІЖК-нің 12-бабының 2-бөлігі) әрбірқылмыстық істің соттылығын заң бойынша анықтау арқылықамтамасыз етіледі. Атап айтқанда, ҚІЖК-нің 38-тарауында ¹ (290—298 баптар) бірінші саты соттарының, әрқайсысы қандайқылмыстық істерді қарайтындығы ажыратылып көрсетілген.

Осы тараудың нормаларының негізінде мүдделі тұлғаныңқұқықтарын қорғау жүзеге асырылады.

Жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу. Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабында былай депжазылған: адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды; ешкімдізаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездікнемесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетугеболмайды. Осы конституциялық ереже қылмыстық процестегі жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу принципін, негізін құрайды. Бұл принциптің маңызы адамның тумысынан айырмайтынқұқықтары мен бостандығын қорғаудың қажеттілігіне байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу кезінде адамдардың жеке өмірінің жағдайлары ашылуы кездесетіндігі жәнеіске қатысушы жеке тұлғаларға процессуалдық мәжбүрлеушараларын немесе басқа да ықпал ету амалдарын қолданудыңқажеттілігі болатындықтан, олардың абыройы мен қадір-қасиетін қорғаудың маңыздылығы артады.

ҚІЖК-нің 13-бабында жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу принципін мәні көрсетілген:

— қылмыстық іс жүргізу кезінде адамдардың абыройынтүсіретін немесе қадір-қасиетін кемітетін шешімдер мен іс-әрекеттерге тыйым салынады, адамның жеке өмірі туралы мәліметтерді ҚІЖКте көзделмеген мақсаттар үшін жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейді;

—қылмыстық процесті жүргізуші органдардың заңсыз әрекеттерінен адамға келтірілген моральдық зиян заңда белгіленген тәртіппен өтелуге тиіс.

ҚІЖК-нің кейінгі баптарында, яғни қылмыстық процестіңәр стадиясына байланысты, бұл принциптің жеке жағдайлардақолданылуы тиянақ талап көрсетілген. Мәселен, ҚІЖК-нің 201-бабына сәйкес тергеу әрекеттерін жүргізудің жалпы ережелерініңшінде: күш қолдануға, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды қолдануға жол берілмейді деп көрсетілген. Сол сияқты,

ҚІЖК-нің 226-бабы (3-бөлігі) бойынша, егер куәландыружүргізу кезінде адамның денесі жалаңаштандырылатын болса, онда тергеуші жынысы басқа

адамды куәландыру кезінде қатыспайды; 232-бапта (11-бөлігі) көрсетілгендей, тергеуші адамдардың жеке өмірінің тінту және алу кезінде анықталған мән-жайларының жария етілмеуіне шаралар қолдануға міндетті.

Ал, егерде қылмыстық іс жүргізу органы бұл принциптің сақталуын қамтамасыз етпеген болса, онда әр адам осыған байланысты келтірілген моральдық зиянның өтелуін талап ете алады және ондай талап сот арқылы шешіліп, қанағаттандыруға жатады.

Адамның жеке басына тиіспеушілік. Бұл принциптің мәні адамның жеке басының бостандығын қамтамасыз ету болып табылады. Осы принципке арналған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабында оны қамтамасыз етудің мынадай кепілдіктері көрсетілген:

—занда көрсетілген реттерде ғана және тек соттың, шешімімен немесе прокурордың санкциясымен адамды қамауға алуға немесе қамауда ұстауға болады, қамауға алынған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі;

—прокурордың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстауға болады;

—ұсталған, қамауға алынған әрбір адам сол ұсталған немесе қамауға алынған кезден бастап қорғаушының көмегін пайдалануға құқылы.

ҚІЖК-нің 14-бабында адамның жеке басына тиіспеушілік принципінің Конституцияда жазылған кепілдіктер толықтырылып, басқа да кепілдіктер көрсетілген. Атап айтқанда, ол кепілдіктерге мыналар жатады:

—әрбір ұсталған адамға ұстаудың негізі, сондай-ақ ол қандай қылмыс жасады деп сезіктелетіндігі немесе айыпталатындығын хабарланады;

—бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алынған немесе сезікті адамды ұстау оның өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс;

—қамауға алынбаған адамды сот-психиатриялық сараптама жүргізу үшін медициналық мекемеге мәжбүрлеп орналастыруға соттың шешімімен ғана жол беріледі; қамауға алынбаған адамды сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық мекемеге мәжбүрлеп орналастыруға соттың шешімі немесе прокурордың санкциясы бойынша жол беріледі;

—қылмыстық іс жүргізу органдары заңсыз ұсталған немесе қамауға алынған, медициналық мекемеге заңсыз орналастырылған не заңда немесе үкімде көзделгендегіден артық мерзім қамауда отырған адамды дереу босатуға міндетті;

—қылмыстық процеске қатысушы адамдардың ешқайсысына күш қолдануға, қатал немесе адамның қадір-қасиетін түсіретін әрекет жасауға болмайды;

—ешкімді де адамның, өміріне немесе денсаулығына қауіп туғызатын іс жүргізу әрекеттеріне тартуға болмайды;

—заңсыз бас бостандығынан айыру, өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда ұстау, оған қатал қарау салдарынан азаматқа келтірілген зиян ҚІЖКте көзделген тәртіппен өтелуге тиіс.

Сонымен, жоғарыда айтылған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабы мен ҚІЖК-нің 14-бабында жазылған талаптардың негізінде мынадай тұжырымдар жасай аламыз:

1. Адамның жеке басының бостандығын шектеуге тек заңда көрсетілген негіздер бойынша және заңның тәртібін сақтай отырып қана жол беріледі. Сондықтан ҚІЖК-де айыпталушыны немесе сезіктіні бұлтартпау шарасы ретінде

қамауға алудың, сондай-ақ адамды сезікті ретінде ұстаудың негіздері мен процессуалдық тәртібі көрсетілген.

2. Қылмыстық іс жүргізу органы қамауға алынған немесе сезікті ретінде ұсталған адамға оның құқықтарын түсіндіруге және қорғану құқығын қамтамасыз етуге міндетті. Қамауға алынған немесе ұсталған адам прокурорға және сотқа шағымдану арқылы өзінің бас бостандығын қорғай алады.

3. Қамауға алынған адамдарды ұстау олардың өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс, оларға күш қолдануға, қадір-қасиетін түсіретін әрекеттер қолдануға немесе оларды қорлап ұстауға жол берілмейді.

4. Адамның бас бостандығын қамтамасыз етудің тағы бір жолы сот-психиатриялық немесе сот-медициналық сараптама жүргізу қажет болған жағдайларда қамауға алынбаған адамды медициналық мекемеге еріксіз орналастырудың тәртібін сақтау болып табылады. Ондай шара соттың шешімі немесе прокурордың санкциясы бойынша қолданылады.

5. Заңсыз ұсталған немесе қамауға алынған, медициналық мекемеге заңсыз орналастырылған адам, сондай-ақ заңда немесе үкімде көрсетілгеннен артық мерзім қамауда отырған адам дереу босатылуы тиіс. Бұл шараны жүзеге асыру қылмыстық іс жүргізу органдарына, соның ішінде, алдымен, заңдылықтың сақталуын қадағалайтын прокурорға жүкетеледі.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Бұл принцип бұрын қаралған заңдылықпринципімен тығыз байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органдарының заңдылық принципін сақтауы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды талап етеді.

ҚІЖК-нің 15 бабына сәйкес:

— қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, оларды жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, процеске қатысушылардың заңды талаптарын қанағаттандыруға уақытылы шаралар қолдануға міндетті;

— процеске қатысушы адамдардың сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын өлтірумен, күш қолданумен, мүлкін жоюмен немесе бұлдірумен, не өзге де заңға қарсы қауіпті әрекеттермен қорқытқандығын көрсететін жеткілікті деректер болған кезде қылмыстық істі жүргізуші орган өз құзыреті шегінде бұл адамдардың өмірін, денсаулығын, абыройын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға заңда көзделген шараларды қолдануға міндетті.

Осы айтылған 15-баптың талабы бойынша, қылмыстық істі жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау принципін сақтау — екі жақты маңызы бар шаралардың қолданылуын талап етеді. Біріншіден, қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы тұлғалардың, әрқайсысына оның құқықтарын түсіндіріп, ол құқықтарының жүзеге асырылуы үшін қажетті жағдайлар жасауға және осыған байланысты тиісті шараларды қолданып отыруға міндеттелген. Мәселен, тергеуші жәбірленуші ретінде танылған адамға ҚІЖК-нің 75-бабында көрсетілген құқықтарын түсіндіріп (айыпталушыға тағылған айыптауды білуге, жауап беруге, дәлелдемелер тапсыруға және т.б.), одан кейін жәбірленуші өтініш айтатын немесе талаптар қоятын болса, ондай өтініштер мен талаптарды шешуге байланысты тиісті іс-әрекеттер жүргізеді. Екіншіден, іске қатысушы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау — олардың

қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талап етеді. Сондықтан, егер процеске қатысушы адамдардың өміріне, денсаулығына, абыройына қарсы әрекеттер немесе мүлкіне қастандық жасалуы мүмкін деп санауға негіз бар болса, онда қылмыстық іс жүргізу органы заңда көрсетілген шараларды қолдану арқылы (ҚІЖК-нің 98—101 баптары бойынша) бұл адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті.

Жеке өмірге қол сұқпаушылық, хат жазысудың, телефон арқылы сөйлесудің, почта, телеграф арқылы және өзге де хабарласудың құпиялылығы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабында жазылғандай:

-әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауға, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройы атының қорғалуына құқығы бар;

-әркімнің өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар;

-бұл құқықтарды шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.

Осы конституциялық принцип ҚІЖК-нің 16-бабында да бекітілген. Қылмыстық істі жүргізу кезінде жеке өмірге қол сұқпаушылық принципін сақтау - хат жазысудың және өзге де хабарлардың құпиялылығын қамтамасыз етумен байланысты бола тұрып, бірақ азаматтардың бұл құқықтарын заң бойынша шектейтін жағдайлар, мәселен, ҚІЖК-нің 235-237 баптарында көрсетілген. Осы баптарға сәйкес, қылмыстарды алдын ала тергеу кезінде почта-телеграф жөнелтімдерін тұтқындау, оларды тексеру және алу, сөйлесулерді тындау, хабарды жол-жөнекей ұстау тергеушінің прокурор санкция берген қаулысының негізінде жүргізіледі. Сол сияқты, «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» заңның 12-бабының 4-бөлігінде былай деп көрсетілген: заңмен қорғалатын жеке өмірге тиіспеушілік, хат жазысу, теле-фонмен сөйлесу, телеграф хабарлары мен почта жөнелтімдері құпиясын қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жедел-ізвестіру шаралары тек ауыр және ерекше ауыр қылмыстарды, сондай-ақ қылмыстық топтар әзірлеп жатқан немесе олар жасаған қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу мақсатында прокурордың санкциясымен ғана жүзеге асырылады.

Жеке өмірге қол сұқпаушылық принципіне сәйкес, тергеу әрекеттерін немесе жедел-ізвестіру шараларын жүргізу кезінде, сондай-ақ сот талқылауы кезінде ашылған адамдардың өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтер жұрт алдында жариялануға жатпайды. Бұл талапты сақтау тек қылмыстық іс жүргізу органдары үшін ғана емес, сонымен қатар азаматтар үшін де міндетті болып табылады. Сондықтан осы жөнінде, қажет болған жағдайларда, қылмыстық іс жүргізу органдары іске қатысушы азаматтарды ескертулері тиіс.

Тұрғын үйге қол сұқпаушылық. Бұл принцип Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабында баян етілген: тұрғын үйге қол сұғылмайды және соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді; тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚІЖК-нің 17-бабында да тұрғын үйге қол сұқпаушылық принципі бекітілген.

Қылмыстық іс жүргізуге байланысты тұрғын үйге онда тұратын адамдардың еркіне қарсы кіру қажет болатын жағдайлар тиісті нормативтік құқықтық актілерде көрсетіліп реттелген. Мәселен, ҚІЖК-нің 222-бабына сәйкес, тұрғын үйді қарау (тексеру) тек онда тұратын кәмелетке толған адамдардың келісімімен ғана жүргізіледі. Егер онда тұратын адамдар тексеріп қарауға қарсы немесе

кәмелетке толмағандар болса немесе олардың психикалық не өзге ауыр науқастан зардап шегетіні белгілі болса, онда тергеуші мәжбүрлеп қарау туралы қаулы шығарып, прокурордың санкциясын алуы тиіс. Прокурор санция беруден бас тартқан жағдайда қарау жүргізілмейді. Ал, тұрғын үйді оқиға болған жер ретінде кідіртусіз қарау қажет болып, оны кейінге қалдыруға болмайтын жағдайда, тергеуші дәлелді қаулы шығарып, соның негізінде тұрғын үйді қарауға құқылы. Мұндай жағдайда тергеуші өзі жүргізген қарау туралы оның заңдылығын тексеретін прокурорға бір тәулік мерзімде хабарлауға міндетті. Бұл хабарды алғаннан кейін прокурор тұрғын үйді қараудың заңдылығын тексеріп, оның заңды немесе заңсыз екені туралы қаулы шығарады. Егер прокурор үйді қарау заңсыз жүргізілген деп тапса, онда қараудың нәтижесін дәлелдеме ретінде қолдануға жатпайды.

Қылмыстық іске маңызы бар мән-жайларды анықтау мақсатында тұрғын үйде тінту жүргізу қажет болуы мүмкін. Ондай жағдайда тінту тергеушінің дәлелді қаулысы бойынша прокурордың санкциясын алып жүргізіледі.

Тұрғын үйге онда тұратын адамдардың еркіне қарсы кіру жедел-іздігі шараларын жүргізу барысында қажет болған жағдайда «Жедел-іздігі қызметі туралы» заңның нормалары қолданылады. Бұл заңның 12-бабында (4-бөлігі) былай деп көрсетілген: тұрғын үйді қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жедел-іздігі шаралары тек ауыр және ерекше ауыр қылмыстарды, сондай-ақ қылмыстық топтар әзірлеп жатқан немесе жасаған қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу үшін прокурордың санкциясымен ғана жүзеге асырылады.

Қорыта айтқанда, тұрғын үйге қол сұқпаушылық принципінің екі жақты маңызы бар: біріншіден, азаматтардың күнделікті тұрмысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және олардың тұрғын үйінен заңсыз айыруды болғызбау үшін; екіншіден, жеке өмірге қол сұқпаушылық принципін қамтамасыз ету амалдарының бірі ретінде.

Меншікке қол сұқпаушылық. Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабына сәйкес азаматтардың меншік құқығы қорғалады және қамтамасыз етіледі. Бұл принцип ҚІЖК-нің 18-бабында да бекітілген. Осы баптардың нормалары бойынша: барлық азаматтар заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады; меншік құқығы, оның ішінде мұрагерлік құқығы заңмен қорғалады; соттың шешімінсіз ешкімді де мүлкінен айыруға болмайды.

Айтылған баптарда тікелей көрсетілмеген болса да, азаматтармен қатар заңды тұлғалардың да меншігіне қол сұғушылыққа жол берілмеуі тиіс. Сондықтан ҚІЖК-нің 18-бабында бекітілген меншікке қолсұқпаушылық принципі барлық тұлғаларға қатысты (жеке және заңды тұлғалар) бірдей қолданылуға жатады.

Меншікке қол сұқпаушылық принципіне байланысты ҚІЖК 18-бабының 2-бөлігінде былай деп жазылған: іс жүргізу барысында тұлғалардың банктегі салымдарына және басқа да мүліктеріне тыйым салуға, сондай-ақ оларды алуға ҚІЖКте көрсетілген жағдайлар мен тәртіп бойынша ғана жол берілді. Осыған сәйкес, ҚІЖК-нің 161-бабында мүлікке (соның ішінде банктегі шоттар мен салымдардағы ақша қаражатына және өзге де бағалы заттарға) тыйым салудың қандай жағдайда мүмкін болатындығы және тәртібі көрсетілген: соттың үкімі бойынша шешілетін азаматтық талапты, басқа да мүліктік шараны немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеуді қамтамасыз ету мақсатында тергеуші (анықтаушы)

прокурордың санкциясымен не сотсезіктінің, айыпталушының немесе олардың әрекеттері үшін жауапты болатын тұлғаның мүлкіне тыйым салуға құқылы.

Азаматтардың, сондай-ақ заңды тұлғалардың меншік құқығын қорғау азаматтық, азаматтық іс жүргізу, қылмыстық құқық салаларының институттары бойынша да қамтамасыз етілді.

Кінәсіздік презумпциясы. Бұл принцип Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 1, 6, 8 тармақтарына сәйкес келетін ҚІЖК-нің 19-бабында тұжырымдалып жазылған:

1) адамның қылмыс жасағандығы ҚІЖКте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен танылғанға дейін ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп саналады; 2) айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; 3) айыпталушының кінәлілігі жөнінде сейілмеген күдік оның пайдасына қаралады (түсіндіріледі); 4) айыптау үкімін болжамдауға негіздеуге болмайды және үкім шындыққа жататын дәлелдемелердің жиынтығымен расталуы тиіс.

Кінәсіздік презумпциясы принципіне сәйкес қылмыстық іс жүргізудегі «айыпталушы» және қылмыс жасауға «кінәлі адам» — бірдей ұғымдар емес. Яғни, алдын ала тергеу жүргізудің барысында айыпталушы ретінде жауапқа тартылған адамның қылмыс жасауға кінәлі немесе кінәсіз екендігін тек сот қана шешеді. Егер бұл адамның, кінәлі екендігі сотта қылмыстық істі қарау-дың нәтижесінде дәлелденіп, ол жөнінде айыптау үкімі шығарылған болса, онда осы үкім заңды күшіне енгеннен кейін бұл адам қылмыскер ретінде қаралады. Ал бұған дейін, заңда көрсетілген айыпталушыға (сотталушыға) қолданылатын шектеулерді қоспағанда, оның жалпыға бірдей конституциялық құқықтары сақталады және айыпталушы басқа азаматтар сияқты өзінің конституциялық құқықтарын қолдана алады.

Кінәсіздік презумпциясы принципінен туындайтын маңызды ереже: айыпталушының қылмыс жасағандығы заңды жолмен дәлелденуі тиіс және оны дәлелдеу айыптау тарабына (айыптаушыға) жүктеледі. Мәселен, тергеуші қылмыстық істің мән-жайларын толық ашу үшін қажетті тергеу әрекеттерін заңға сәйкес жүргізу арқылы айыпталушының қылмыс жасағандығын дәлелдейді. Егер тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде күш қолдану, қорқыту немесе өзге заңсыз амалдарды қолдануға жол берілген болса, ондай жолмен жиналған дәлелдемелер айыптауға негіз бола алмайды. Яғни, айыпталушының қылмыс жасаудағы кінәлілігі заңды жолмен алынған дәлелдемелердің жиынтығымен қуатталуы тиіс.

Айыпталушы оған тағылған айыптаудан қорғануға құқылы, бірақ ол өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес. Егер айыпталушы заң бойынша берілген құқықтарын қолдануға әрекет жасамайтын болса, оның өзін осылай ұстауы кінәсін мойындауды білдіреді деп санауға жатпайды.

Кінәсіздік презумпциясына байланысты тағы бір маңызды қағида — айыпталушының кінәлілігі жөнінде сейілмейтін күдік оның пайдасына қаралуы (түсіндірілуі) тиіс. «Сейілмейтін күдік» ретінде бұл іс бойынша шешілуге тиісті мәселе жөнінде анық тұжырымға келу мүмкін болмайтын жағдай қаралады (қылмыстық істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу үшін заң бойынша қажетті барлық шаралар орындалғанға қарамастан). Мәселен, қылмыстық істі сот талқылауында қараудың нәтижесінде айыпталушының кінәлілігі жөнінде сейілмейтін күдік қалатын болса, ондай күдік бұл адамның пайдасына қаралуға жататын болғандықтан, сот ақтау үкімін шығаруы тиіс. Яғни,

сейілмейтін күдік туралы қағиданы қолдану — дәлелденбеген кінәлілік дәлелденген кінәсіздікті білдіреді деп ұғынуды қажет етеді. Осыған сәйкес, сот айыптау үкімін айыпталушының қылмыс жасағандығы жөнінде толық сенімге келген жағдайда ғана шығара алады. Егер қылмыстық іс бойынша жиналып зерттелген дәлелдемелер бір-біріне қайшы пікірлер туғызып, істің фактілік мән-жайларын әр түрлі айтуға мүмкіндік беретін болса, ондай жағдайда сот айыпталушының қылмыс жасағандығын болжамдау арқылы айыптау үкімін шығаруға жатпайды.

Кінәсіздік презумпциясы принципін қорытындылай келіп, бұл принциптің айыпталушыға ғана емес, сонымен қатар сезіктіге және басқа іске қатысушыларға да қолданылатындығын ескерту қажет.

Қайта соттауға және қылмыстық ізге тусуге жол берілмеуі. Қазақстан Республикасы Конституциясы 77-бабы 3-бөлігінің, 2-тармағында көрсетілгендей, бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚІЖК-нің 20-бабында ешкімде нақбір қылмыс үшін қайтадан қылмыстық жауапқа тартылмайды деп көрсетілген.

Бұл принципті жүзеге асырудың кепілдігі ҚІЖК-нің 37-ба-бында 1-бөлігінің (7—8 тармақтары) нормалары болып табылады. Осы нормаларға сәйкес, белгілі бір айыптау бойынша бұл адамға қатысты соттың заңды күшіне енген үкімі не қылмыстық істі қысқарту туралы қаулысы болуы, сондай-ақ белгілі бір айыптау бойынша бұл адамға қатысты қылмыстық ізге түсу органының күшін жоймаған істі қысқарту туралы қаулысы болуы -қылмыстық іс жүргізуді болдырмайтын жағдайларға жатады. Сондықтан, өкілетті органдар қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі өндіріс кезінде, сондай-ақ сотта іс жүргізу кезінде де жоғарыда аталған жағдайлардың бар-жоғын тексеріп анықтауға міндетті.

Іске мүдделі адам өзіне қатысты қайта қылмыстық жауапқа тартуды болдырмайтын жағдай жөнінде өкілетті органға өтініш жасай алады. Ондай жағдайдың бар екені расталған болса, бұл орган қылмыстық істі қозғаудан бас тарту немесе қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы шығаруы тиіс.

Сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру. Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабы бойынша:

1. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең.

2. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

Осыған сәйкес, ҚІЖК-нің 21-бабында сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру принципі бекітілген.

Бұл принциптің мәні мен маңызын айтқанда, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі өзара тығыз байланысты дей отырып, бірақ олардың (заң мен сот алдындағы теңдіктің) мазмұны жағынан айырмашылықтарын жоққа шығаруға болмайды. Яғни, азаматтардың заң алдындағы теңдігі олардың сот алдындағы теңдігінен кең ұғымды білдіреді. Бірінші жағдайда, азаматтардың теңдігі олардың қоғам өмірінің барлық салаларындағы құқықтық теңдікті білдіретін болса, екінші жағдайда — сот төрелігін атқару саласындағы азаматтардың теңдігі айтылады. Азаматтардың сот алдындағы теңдігі олардың заң алдындағы

тендігінен туындайды: заң алдындағы теңдік болмай, сот алдындағы теңдік бола алмайды.

Сонымен қатар, сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру жөнінде айтқанда, бұл принциптің сотқа дейінгі қылмыстық істі қозғау және алдын ала тергеу жүргізу кезінде маңызы жоқ деп түсінуге болмайды. Өйткені, сотқа дейінгі қылмыстық іс жүргізу тәртібін реттейтін құқықтық нормалар да ешкімді тегіне, әлеуметтік, лауазымдық жағдайына, жынысына немесе нәсіліне қарап кемсітуді болдырмайды. Сондықтан, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі — тек сот төрелігін атқару принципі ғана емес, сонымен қатар тұтас қылмыстық іс жүргізу принципі деп те қарауға жатады.

Сонымен:

1) азаматтардың заң алдындағы теңдігі — қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде (қылмыстық істі қозғау, алдын ала тергеу және істі сотта қарап шешу) барлық азаматтарға бірдей күші бар заңдардың қолданылатындығын және олардың ешқайсысының құқықтары басқалардан өзгеше шектелмейтіндігін, сондай-ақ басқалардан артықшылығы болмайтындығын білдіреді;

2) азаматтардың сот алдындағы теңдігі — олардың барлығы да Қазақстан Республикасының жалпыға бірдей сот жүйесіне кіретін соттардың алдында жауапты болып, сотта іс жүргізу кезінде ешкімнің де артықшылықтарға иемденуіне және жағдайының ерекшеленуіне жол берілмейтіндігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың заңмен көзделген құқықтары мен міндеттері барлық азаматтарға бірдей таралатын болғандықтан, сот төрелігін атқару жалпы ереже бойынша жүргізіледі; іс жүргізудің тәртібі айыпталушының немесе жәбірленушінің және өзге процеске қатысушылардың жеке басына байланысты өзгертуге жатпайды. Дегенмен, ҚІЖК-де көрсетілген жекелеген санаттарға жататын істер бойынша өндірістің ерекшеліктері болатындығын да айту қажет. Мәселен, кәмелетке толмағандардың қылмыстық істерін жүргізу кезінде жалпы ережелермен қатар кейбір қосымша ережелер де қолданылады. Бірақ, ол ережелер азаматтардың заң және сот алдында теңдігі принципін бұзуға соқтырмайды және олар кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды күшейту мақсатында көзделген.

Сонымен қатар, дүниежүзілік тәжірибеге сәйкес парламент депутаттарына, мемлекеттік органдардың кейбір лауазымды адамдарына, дипломатиялық қызметкерлерге қатысты қылмыстық іс жүргізудің заңмен шектелген көлемде ерекшеліктері болатындығы белгілі. Сол сияқты, Қазақстан Республикасының ҚІЖК-нің 53-тарауында артықшылықтары мен қылмыстық ізге түсуден иммунитеттері бар адамдарға қатысты қылмыстық іс жүргізудің ерекшеліктері көрсетілген. Олардың қатарына: Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары, Конституциялық Кеңестің Төрағасы және мүшелері, судьялар, Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, дипломатиялық иммунитеті бар адамдар жатады. Бұл адамдарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу ерекшеліктері — олардың тәуелді болмауын қамтамасыз ету және заңсыз қылмыстық жауапқа тартылуларын болғызбау мақсатында қосымша құқықтық кепілдіктердің көзделуімен байланысты болып табылады.

Судьялардың тәуелсіздігі. Судьялардың тәуелсіздік принципі Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 1 және 2 бөліктерінде жазылып бекітілген: судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады; сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай

да болсын араласуға жол берілмейді, нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді.

Бұл принцип ҚІЖК-нің 22-бабында да бекітіліп, мұнда былай деп көрсетілген: судьялар тәуелсіздігінің кепілдігі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және заңмен белгіленген. Яғни, ол кепілдіктер Конституциямен қатар «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» конституциялық заңның негізінде анықталады. Осы заңдарға сүйене отырып, судьялар тәуелсіздігінің мына кепілдіктерін атай аламыз:

—сот төрелігін атқарудың заңда көрсетілген рәсіммен орындалуы;

—судьяның сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметіне араласқаны үшін, сондай-ақ сотты және судьяларды сыйламағандығы үшін заңмен көзделген жауаптылықтың болуы;

—судьяға ешкімнің тиіспеуі (судьяны, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған жағдайларды қоспағанда, тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, Жоғарғы Сот Кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз, ал Конституцияның 55-бабының 3-тармағында белгіленген жағдайда Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының келісімінсіз оны қылмыстық жауапқа тартуға болмайды);

—судьяны қызметке сайлау, тағайындау, оның өкілеттігін тоқтату тәртібінің заңда белгіленуі;

—судьяларға мемлекет есебінен материалдық жағдай жасау және әлеуметтік қамсыздандырудың болуы;

—судьялардың, олардың отбасы мүшелері мен мүлкінің мемлекеттік қорғауда болатындығы;

—судьяға заңда көзделмеген соттан тыс функциялар мен міндеттерді жүктеудің болмайтындығы.

Судьяның тәуелсіздігі принципінің кепілдіктері осылармен ғана шектелмейді. Алайда, осы аталған кепілдіктердің өзі де судьялардың сот төрелігін атқару кезіндегі тәуелсіздігі іс жүзінде қамтамасыз етілетіндігін білдіреді.

Сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру. ҚІЖК-нің 23-бабында бекітілген бұл принциптің мәні — қылмыстық істі жүргізудің айыптау және қорғау (қорғану) тараптарының бір-бірінен бөлектенуіне негізделуі және тараптарға тең процессуалдық құқықтар беру арқылы олардың сот талқылауына қатысуларына бірдей мүмкіндік туғызу болып табылады. Ал сот айыптау немесе қорғану тарабының жағында болмай, яғни бейтараптылық сақтай отырып және тараптарға өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай туғызу арқылы қылмыстық істі әділ шешуі тиіс.

Сонымен, тараптардың бәсекелестігі принципінің басты сипаты — қылмыстық сот ісін жүргізу кезіндегі үш негізгі процессуалдық функциялардың (айыптау, қорғану және қылмыстық істі шешу) бір-бірінен анық бөлектенуі және әр функцияны атқарудың сәйкес субъектілерге жүктелуі болып табылады: айыптау функциясын атқару — айыптау тарабына, қорғау (қорғану) — қорғау тарабына, қылмыстық істі шешу — сотқа. Осыған сәйкес ҚІЖК-нің 23-бабында былай деп көрсетілген: сотталушыға тағылған айыптауды дәлелдеу міндеті айыптаушыға жүктеледі; қорғаушы сотталушыны қорғаудың заңда көзделген барлық құралдары мен әдістерін пайдалануға міндетті; сот объективтілікті және

бейтараптылықты сақтай отырып, тараптардың өз міндеттерін орындауы және өздеріне берілген құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай туғызады.

Сотта істі қарау кезіндегі тараптардың бәсекелестігін қамтамасыз етудің маңызды шарты олардың тең құқықтылығын сақтау болып табылады. Тараптардың тең құқықтылығы — сотталқылауы кезінде тараптарға қылмыстық істің мән-жайларын толыққ жан-жақты ашуға және дәлелдемелерді зерттеуге қатысулары үшін бірдей мүмкіндік берілетіндігін, сондай-ақ осы кездегі іс-әрекеттердің барлығы тараптардың бірдей қатысуымен жүргізілетіндігін білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік айыптаушы ретінде сотқа қатысатын прокурордың қорғану тарабына жататын сотталушыдан және оның қорғаушысынан артықшылығы болмайды. Прокурор, жәбірленуші, сотталушы және оның қорғаушысы дәлелдемелерді зерттеуге қатысуға (сотталушыдан, жәбірленушіден, куәлардан жауап алуға және т. б.), сотқа түсініктер беруге, өтініштер айтуға, өз пікірін білдіруге, дәлелдемелер тапсыруға тең құқылы болып табылады. Бірақ, сонымен қатар, тараптардың тең құқықтылығы ұғымының олардың процессуалдық жағдайы ұғымынан өзге мәселе екендігін ескеру қажет (прокурордың процессуалдық жағдайы жәбірленушінің немесе сотталушының процессуалдық жағдайымен бірдей бола алмайды).

Тараптардың бәсекелестігіне байланысты ескерілетін тағы бір жағдай: бұл принциптің толық мағынада қолданылуы бірінші саты сотында істі қарау кезінде, яғни басты сот талқылауы стадиясында мүмкін болатындығы. Сондықтан ҚІЖК-нің 23-бабында бұл принциптің осы стадияға сәйкес сипатта жазылғандығына назар аудару қажет. Сонымен қатар, осы баптың 10-бөлігіне сәйкес, апелляциялық және қадағалау сатыларында да тараптардың сотта істі қарауға қатысулары жоққа шығарылмайды. Бірақ, бұл сатылардағы сотта іс жүргізудің тәртібі бірінші саты сотындағы өндірістен өзгеше болып табылады және тараптардың бәсекелестігі принципін қамтамасыз етудің шарттарына сәйкес келмейді. Ал, алдын ала тергеу кезіндегі тараптардың бәсекелестігі принципін қолдану жөнінде айтатын болсақ, қылмыстық істі жүргізудің бұл стадиясына да айыптау және қорғану тараптары қатысады. Тергеуші (анықтаушы) қылмысты тез және толық ашу міндетін орындай отырып, сонымен қатар сезіктінің және айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды және қорғану тарабының іске қатыстырылуын қамтамасыз етеді. Бірақ, алдын ала тергеу (анықтау) жүргізудің жалпы шарттары және процессуалдық тәртібі бәсекелестік принципін толық жүзеге асыруды қамтамасыз ете алмайды.

Істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. ҚІЖК-нің 24-бабында жазылған: сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы істі дұрыс шешуге қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шарларды қолдануға міндетті.

Бұл принциптің маңызын ашуға байланысты «жан-жақты» және «толық» сөздерінің мағынасы жөнінде әдебиетте әр түрлі пікірлер айтылған. Кейбір авторлар бұл сөздердің мағынасы бір-біріне тең келмейді деп қарап, олардың әрқайсысына бөлек түсінік беруді көздейді. Ал, авторлардың басым көпшілігі «жан-жақты» және «толық» сөздерін бір-бірінен бөлектеудің, қажеттігі жоқ, олар тұтас мағынаны білдіретін сөз тіркесі ретінде қолданылады деп санайды.

Қалай айтқанда да, бұл принциптің негізгі мәні — оның қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетудің амалы ретінде қолданылуы болып табылады. Олай болмай, қылмыстық іс жүргізу органдары өз міндеттерін орындауға жете

алмайды. Істің мән-жайын жанжақты, толық және объективті зерттеу принципінің талаптарына сәйкес қылмыстық іс жүргізу органы:

—әрбір қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар, яғни дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың барлығын толық көлемде анықтауы тиіс (қылмыстың оқиғасы, жасалуы уақыты, болған жері, қылмысты кім жасағандығы, айыпталушының кінәлілігі, кінәсінің нысаны және т. б.);

—істің мән-жайларын біржақты айыптау тұрғысынан емес, жан-жақты ашуға тиіс (айыпталушыны әшкерелейтін де, оны ақтайтын да, айыпталушының жауаптылығын ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды, сондай-ақ іске маңызы бар басқа да нақты мән-жайлардың барлығын);

—объективтік көзқарасты сақтай отырып, айыптау және қорғану тараптарына істің мән-жайларын зерттеуге байланысты өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай туғызуға тиіс.

Осы айтылған талаптарды басшылыққа ала отырып, қылмыстық іс жүргізу органы істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу принципін жүзеге асырады.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау. Бұл принциптің ҚІЖК-нің 25-бабында жазылуы бойынша: судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді олардың жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды және бұл орайда заң мен ар-ожданын басшылыққа алады; ешқандай дәлелдемелердің күні бұрын белгіленген күші болмайды.

Дәлелдемелерді бағалау принципінің маңызы қылмыстық іс жүргізудің өзі дәлелдемелерді қолдану арқылы жүзеге асырылатындығына байланысты болып табылады: тергеуші қылмысты ашу үшін қажетті тергеу әрекеттерін жүргізу арқылы дәлелдемелерді жинайды; прокурор дәлелдемелердің негізінде айыпталушының қылмыс жасағандығын сот алдында ашып көрсетеді; қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің негізінде сот үкім шығарады. Тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья дәлелдемелерді бағалаудың негізінде тиісті процессуалдық шешім қабылдайды (қаулы, үкім шығару). Бұл кезде дәлелдемелер олардың іске қатыстылығы, зандылығы, маңыздылығы, шындыққа сәйкестігі және жеткіліктілігі тұрғысынан бағала-нып, сол арқылы өкілетті лауазымды адам (тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья) істің мән-жайларының дәлелденгендігі немесе дәлелденбегендігі жөнінде анық пікірге келе алады.

ҚІЖК-нің 25-бабына сәйкес дәлелдемелерді бағалаудың мына ережелерін атап керсету қажет:

1) қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің әрқайсысын бағалап қолдану міндетті болып табылады және сондықтан ешбір дәлелдеменің күні бұрын белгіленген күші болмайды;

2) дәлелдемелерді бағалаудың басты ережесі оларды ішкі сенім бойынша бағалап қолдану болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органы шешім қабылдаған кезде оған қандай дәлелдемелерді қолдану және оларды қалай бағалау керектігі жөнінде ешкім нұсқау бере алмайды. Бірақ, заңда ішкі сенімнің қалыптасу негізі көрсетілген: ол қылмыстық іс бойынша бар-лық дәлелдемелердің жиынтығы болып табылады. Яғни, жиналған дәлелдемелердің барлығын жан-жақты зерттеп, соның негізінде олардың зандылығы, маңыздылығы, шындыққа сәйкестігі және жеткіліктілігі жөнінде процессуалдық шешім қабылдайтын адамның ішкі сенімі қалыптасады. Сондай-ақ, дәлелдемелерді бағалау кезінде

өкілетті лауазымды адам заңның талаптарын және өзінің ар-ожданын басшылыққа алуы тиіс.

Сезіктің, айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз ету. Бұл принципке ҚІЖК-нің 26-бабы арналған. Сезіктің және айыпталушының қорғану құқығы олардың, басқа да құқықтарымен тығыз байланысты болып табылады. Сондықтан ҚІЖК-нің 26-бабында былай деп көрсетілген: қыл-мыстық іс жүргізу органы сезіктіге, айыпталушыға құқықтарын түсіндіруге және олардың айыптаудан заңмен тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке және мүліктік құқықтарын қорғауға шаралар қолдануға міндетті. Яғни, сезіктің және айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз етудің басты шарты — олардың өздеріне заң бойынша берілген құқықтарын анық білуі болып табылады.

Сезіктің және айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз етудің екі жақты маңызы бар: 1) олардың айыптаудан қорғануларын жүзеге асырудың жолы ретінде; 2) қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетудің, сондай-ақ сот үкімінің заңды және дәлелді болуының маңызды шарты ретінде. Сондықтан да қылмыстық іс жүргізу заңында сезіктің және айыпталушының қорғану құқығы принципін үлкен мән беріліп, оны қамтамасыз етудің кепілдіктері көзделген. Ол кепілдіктерге мыналар жатады:

— қылмыстық істі жүргізу кезінде сезіктіге және айыпталушыға қорғану құқығының түсіндірілетіндігі және олардың өз құқықтарын қолдану тәртібінің заңмен көрсетілуі;

— сезіктің ұсталған кезден бастап, ал айыпталушының оған айып тағылған кезден қорғаушы алу құқығының іске асырылатындығы;

— заңда көрсетілген жағдайларда сезіктің және айыпталушының заңды өкілдерінің іске қатыстырылатындығы;

— қорғаушының және заңды өкілдердің іске қатыстырылуы сезіктің және айыпталушының өздеріне тиесілі құқықтарын кемітпейтіндігі;

— қылмыстық іс жүргізу органдарының сезіктіге және айыпталушыға құқықтарын түсіндірумен қатар ол құқықтарын жүзеге асыруға қажетті жағдай жасауға міндеттілігі.

Сезікті және айыпталушы қорғануға құқылы, бірақ олар қорғануға міндетті емес. Сондықтан, егерде сезікті немесе айыпталушы қорғану құқығын біле тұрып, алайда оны жүзеге асыру үшін ешбір әрекет жасамайтын болса, мұндай жағдайды бұл адамның өзіне қарсы пайдалануға, яғни оның өзінің кінәлілігін мойындағаны деп қарауға жатпайды.

Куәлік айғақтар беру міндетінен босату. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 7-тармағында былай деп жазылған: ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес; діни қызметшілер өздеріне сеніпсырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес. Осы конституциялық нормаға сәйкес, ҚІЖК-нің 27-бабында да куәлік айғақтар беру міндетінен босату принципі бекітілген.

Бұл принциптің құқықтық және моральдық та маңызы бар. Құқықтық маңызы: заңда көрсетілген жағдайларда куә ретінде жауап беруден бас тартқан адам ол үшін ешқандай жауаптылыққа тартылмайды. Ал, бұл принциптің моральдық маңызы: заңда көрсетілген жағдайларда тиісті адамдарды куә болудан босату қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде жүргізілетін іс-әрекеттердің адамгершілік

(гуманистік) тұрғыдан да қаралатындығын білдіреді. Яғни, ондай жағдайларда куә болатын адамдарға моральдық тұрғыдан қиындық туғызбау көзделеді.

Осы принципке сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы куә ретінде жауап алуға жататын адамға қатысты мүмкін болатын ерекше жағдайларды ескеруі қажет. Ондай ерекше жағдайларға мыналар жатады: 1) куә ретінде жауап алуға жататын адамның қылмыс жасауға қатыстылығы жөнінде сезіктің болуы (мұндай жағдайда куә өзінің қылмысқа қатыстылығы жөнінде, яғни өзіне қарсы жауап беруге тиіс болар еді); 2) куә ретінде жауап алуға жататын адамның айыпталушының немесе сезіктінің жақын туысқаны немесе жұбайы (зайыбы) болуы; 3) айыпталушының немесе сезіктінің оған қарсы куә ретінде жауап алуға жататын діни қызметшіге сеніп сырын ашқан болуы. Осындай мүмкін болатын жағдайларда куә ретінде жауап алуға жататын адамдарға заң бойынша мынадай таңдау құқығы берілген: 1) куә ретінде жауап беруден бас тарту; 2) өзінің ерікті келісімімен куә ретінде жауап беру (бұл жағдайда куәнің жауабы дәлелдемелердің түрі ретінде қолдануға жатады).

Сонымен, куәлік айғақтар беру міндетінен босату принципіне сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы (тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот) куәдан жауап алудың алдында заңда көрсетілген айғақтар беруден босататын жағдайлардың бар-жоғын анықтап білуі тиіс.

Білікті заң көмегін қатамасыз ету. Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 3-бөлігінде жазылған: «Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көрсетілген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі». Бұл принцип ҚІЖК-нің 28-бабында бекітіліп, қылмыстық процеске қатысушылардың білікті заң көмегін алуға құқығы бар екендігі көрсетілген.

Білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету принципінің алдымен өз мүдделерін қорғап процеске қатысушылар үшін, соның ішінде сезікті мен айыпталушы үшін үлкен маңызы бар.

Бұл принципті жүзеге асырудың мынадай амалдарын атайаламыз:

1. Қылмыстық іс жүргізу органдарының процеске қатысушыларға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіріп, ол құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай жасауға міндеттілігі.

2. Айыпталушының (сезіктінің) өзінің қалауы бойынша қорғаушы, яки адвокат алу құқығының іс жүзінде қамтамасыз етілетіндігі. Яғни, білікті заң көмегін алу үшін кәсіби қорғаушының (адвокаттың) іске қатысуы тиімді болады.

3. Басқа іске мүдделі адамдардың (жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер) өздерінің өкіл алу құқығын пайдаланып, білікті заң көмегін көрсетуге адвокат шақыру мүмкіндігі (айыпталушының немесе сезіктінің мүддесін қорғайтын адвокат «қорғаушы» деп аталатын болса, басқа іске мүдделі адамдар жағынан процеске қатысатын адвокат «өкіл» статусына ие болады).

4. Қажет болған жағдайларда қылмыстық іс жүргізу органының қаулысы бойынша айыпталушының заңгерлік көмекке ақы төлеуден толық немесе жартылай босатылатындығы. Мұндай жағдайда қорғаушыға ақы төлеу мемлекет есебінен жүргізіледі.

5. Жалпыға бірдей адвокаттық қызмет арқылы азаматтардың әртүрлі заң көмегін алуына болатындығы. Мәселен, «Адвокаттық қызмет туралы» заңның 4-бабына сәйкес заң көмегін көрсете отырып, адвокаттар:

1) шешілуі кәсіби заң білімдерін қажет ететін мәселелер бойынша консультациялар, түсіндірмелер, кеңестер мен жазбаша қорытындылар береді;

2) талап қою арыздарын, шағымдар мен құқықтық сипаттағы басқа құжаттарды жасайды;

3) анықтау, алдын ала тергеу органдарында, соттарда, мемлекеттік және өзге де органдарда, ұйымдарда және азаматтармен қарым-қатынастарда жеке және заңды тұлғалардың өкілдігі мен оларды қорғауды жүзеге асырады.

Жариялылық. ҚІЖК-нің 29-бабында көрсетілгендей, қылмыстық істерді талқылау барлық соттар мен сот сатыларында ашық жүргізіледі. Яғни, жариялылық принципі сотта істі қараудың жүргізілуін процеске қатысушы адамдармен қатар басқа да азаматтардың көріп тыңдай алатындығын және істі қарау жұртшылық алдында ашық жүргізілетіндігін білдіреді. Мұның өзі, яғни сот төрелігін атқарудың қоғамдық бақылаудан жасырын болмайтындығы, соттың жауаптылығын және жұртшылық алдында тәртіптілік пен заңдылықты қатаң сақтаудың маңыздылығын арттырады.

ҚІЖК-нің 29-бабына сәйкес, мына жағдайларда ғана сот талқылауы жариялылығын шектеуге жол беріледі:

- мемлекеттік құпияны қорғау қажет болған жағдайда;
- кәмелетке толмағандардың қылмыстық істері қаралатын болғанда;
- жыныстық қылмыстар туралы істер қаралатын болғанда;
- іске қатысушы адамдар өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтерді жариялауды болдырмау қажет болса;
- іске қатысушы адамдардың, сондай-ақ олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты.

Осындай жағдайларда соттың дәлелді қаулысы бойынша қылмыстық істі қарауды жабық өткізуге жол беріледі. Бірақ, мұндай жағдайлардың өзінде де сот талқылауын толық жабық жүргізу міндетті емес. Яғни, сот талқылауы жартылай (қажетті көлемде ғана) жабық жүргізілуі мүмкін. Сот отырысы жабық жүргізілетін болғанның өзінде де қылмыстық істі қараудың заңмен белгіленген басқа барлық ережелері сақталуға тиіс және соттың үкімі ашық жариялануға жатады.

Жариялылық принципі барлық сот сатыларына бірдей таралады. Осыған сәйкес, апелляциялық және қадағалау сатыларында да істерді сот отырысында қарау ашық түрде жүргізіледі.

Сотта істі қараудың жариялылығы оның, ауызша жүргізілу шартымен байланысты болып табылады. Яғни, сотта істі қарау кезінде әр істің мән-жайлары және жиналған дәлелдемелер ауызша талқыланып зерттеледі, сотталушыдан және басқалардан жауап алу ауызша жүргізіледі, іске қатысушылар ауызша түсініктемелер береді, өтініштерін айта алады, істегі бар құжаттар және сот қабылдаған шешімдердің барлығы жарияланып отырады. Осының бәрі сотта іс қарауға қатысушылардың өз құқықтарын қолдану арқылы заңды мүдделерін қорғауларына жағдай жасайды.

Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі. Бұл принцип Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабына сәйкес мағынада (мемлекеттік тіл — қазақ тілі, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады) ҚІЖК-нің 30-бабында бекітілген: қылмыстық сот ісін жүргізу мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда сот ісін жүргізуде мемлекеттік тілмен бірдей орыс тілі немесе басқа да тілдер қолданылады. Яғни, қылмыстық істің қай тілде жүргізілетіндігі әр жеке жағдайда жергілікті халықтың басым көпшілігінің тіліне сәйкес шешіледі. Сондықтан, ҚІЖК-нің 30-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, қылмыстық іс

жүргізу органы бұл істің қай тілде жүргізілетіндігін қаулы шығару арқылы белгілейді.

Қылмыстық істің қай тілде жүргізілетіндігін заңға сәйкес белгілеу — тұрғын халықтың сот ісін жүргізуге қатысуларын жеңілдетеді, процеске қатысушылардың өз құқықтарын толық қолдануларына, сот төрелігін атқарудың тәрбиелік ықпалын арттыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар, бұл принцип қылмыстық сот ісін жүргізудің жариялылық принципін жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады.

Ал, қылмыстық іс жүргізу тілін білмейтін немесе толық білмейтін процеске қатысушылардың мүдделерін қорғау мақсатында заңда олардың мынадай құқықтары және тиісті шараларды жүзеге асыру көзделген:

— олар қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде аудармашының қызметін толық тегін пайдалануға құқылы;

— олар өзінің ана тілінде немесе өзі білетін басқа тілде түсініктемелер және айғақтар беруге, өтініш білдіруге, шағым жасауға, сөйлесуге құқылы;

— олар аудармашы арқылы істің материалдарымен танысуға және басқа да қажетті іс-әрекеттер жасауға құқылы;

— оларға сотта істі қарау кезінде басқа тілде айтылғандардың бәрін және басқа тілде жазылған заң бойынша қажетті істің материалдарын аударып түсіндіру қамтамасыз етіледі;

— оларға заң бойынша тапсырылуға тиісті құжаттар сот ісін жүргізу тілінде жазылған түрінде және олардың өздері таңдаған тілде жазылған ол құжаттардың куәландырылған көшірмелері қоса беріледі;

— сезікті немесе айыпталушы сот ісін жүргізу тілін білмейтін жағдайда қорғаушының процеске қатысуы міндетті болып табылады.

Іс жүргізу әрекеттерімен шешімдеріне шағымданудың еріктілігі. ҚІЖК-нің 31-бабына сәйкес, қылмыстық процеске қатысушылар өздерінің заңды мүдделерін қорғау мақсатында сот пен қылмыстық ізге түсу органдарының әрекеттері мен шешімдеріне ҚІЖКте көрсетілген тәртіппен шағым жасай алады. Ондай шағым жасаудың жалпы тәртібі ҚІЖК-нің 12-тарауында (103—112-баптар) бекітілген. Соған сәйкес, шағым жасаудың тәртібі екі түрге бөлінеді: 1) қылмыстық ізге түсу органдарының (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың) іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасау; 2) соттың үкімдері мен қаулыларына шағым жасау.

Жалпы ереже бойынша, тергеушінің, және анықтаушының іс-әрекеттері мен шешімдеріне берілген шағымдарды заңдылықтың сақталуын қадағалайтын тиісті прокурор қарап шешеді, ал прокурордың іс-әрекеті мен шешіміне шағым жоғары тұрған прокурорға беріледі. Сонымен қатар, іске мүдделі адамдар прокурордың шешіміне сотқа да шағымдануға құқылы. Мұндай шағымдар алдын ала тергеу және анықтау жүргізудің барлық кезеңдерінде беріле алады.

Соттың үкіміне (қаулысына) шағым жасаудың өзі екі түрлі болады: 1) заңды күшіне енбеген соттың үкімдері мен қаулыларына апелляциялық шағым беру; 2) заңды күшіне енген соттың үкімдері мен қаулыларына қадағалау саты сотына шағым беру. Ондай шағымдар берудің тәртібі ҚІЖК-нің 46 және 50-тарауларында белгіленген.

Шағым жасаудың еріктілігін қамтамасыз ету мақсатында ҚІЖК 31-бабының 3-бөлігінде былай деп көрсетілген: шағымды оны берген адамға немесе шағым беруші мүддесін көздеген адамға зиян келетін етіп қолдануға жатпайды. Мәселен, сотталған адамның немесе оның қорғаушысының шағымы қаралған жағдайда

апелляциялық саты соты үкімді ауыр жағына (неғұрлым ауыр қылмыс туралы заңды қолдануға немесе бірінші саты соты тағайындаған жазаны қатаң жазаға) өзгертуге құқылы емес.

ҚІЖК шағым жасаудың еріктілігіне арналған 31-бабында қылмыстық іс жүргізу органдарының әрекетсіздігіне шағымдану жөнінде айтылмаған. Алайда, іске мүдделі адамдардың ондай шағым беру құқығын жоққа шығаруға болмайды.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген қылмыстық іс жүргізудің принциптері.
2. Қылмыстық іс жүргізу кодексінде бекітілген принциптері.
3. Заңдылық принципі.
4. Сот әділдігін тек соттың ғана жүзеге асыруы.
5. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау.
6. Жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу.
7. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау.
8. Жеке өмірге қол сұғышпаушылық. Хат жазудың, телефон арқылы сөйлесудің, почта телеграф және өзге де хабарлардың құпиясы.
9. Тұрғын үйге қол сұғылмаушылық. Меншікке қол сұғылмаушылық.
10. Кінәсіздік презумпциясы.
11. Қайта соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол бермеу.
12. Сот әділдігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру. Судьялардың тәуелсіздігі. Сот ісін жүргізудігі тараптардың мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру.

Дәріс тақырыбы 4. Қылмыстық ізге түсу.

Негізгі сұрақтар

1. Қылмыстық ізге түсудің түсінігі мен мазмұны. Қылмыстық ізге түсуді жүзеге асырудың жалпы шарттары. Қылмыстық ізге түсудің нысандары.. Жеке, жеке-жариялы және жариялы істер бойынша ізге түсу және айыптау. Жариялылық және диспозитивтік принципі.
2. Қылмыстық ізге түсуді болдырмайтын жағдайлар. Қылмыстық ізге түсуді жүзеге асырмауға мүмкіндік беретін мән-жайлар. Жәбірленушімен бітісуі және келтірілген залалды өтеу арқылы қылмыстық істі қысқарту.
3. Қылмыстық ізге түсу органдары және олардың өкілеттіктері. Қылмыстық істі қозғаудан бас тарту және қылмыстық істі қысқарту туралы қаулыны шығару бойынша қылмыстық ізге түсу органдары мен соттың міндеттері.

1. Жасалған қылмыстың сипаты мен ауырлығына қарай қылмыстық ізге түсу мен сотта айыптау жеке, жеке-жариялы және жариялы түрде жүзеге асырылады. Кодекстің 33-бабында аталған қылмыстар туралы істер жеке айыптау істері болып саналады, жәбірленушінің өтініші бойынша ғана қозғалады және оның айыпталушымен бітісуіне орай қысқартылуға тиіс. Кодекстің 34-бабында аталған қылмыстар туралы істер жеке-жариялы айыптау істер болып саналады, жәбірленушінің шағымы бойынша ғана қозғалады және тек Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 67-бабында көзделген жағдайларда ғана жәбірленушінің айыпталушымен бітісуіне орай қысқартылуға жатады.

Қылмыстар туралы істер жариялы айыптау істері болып саналады. Бұл істер бойынша қылмыстық ізге түсу жәбірленушінің шағым беруіне қарамастан жүзеге асырылады. Қылмыстық ізге түсу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 111, 123, 129, 130, 136, 140, 142-баптарында, 144-бабында (бірінші бөлігінде), 145-бабында (бірінші бөлігінде), 300-бабында (бірінші бөлігінде) көзделген қылмыстар туралы істер бойынша жеке түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Егер әрекет дәрменсіз немесе басқаға тәуелді жағдайдағы не басқа да себептер бойынша өзіне тиесілі құқықтарды өз бетінше пайдалануға қабілетсіз адамдардың мүдделерін қозғайтын болса, прокурор жеке айыптау ісі бойынша жәбірленушінің шағымы болмаған кезде де іс қозғауға құқылы. Жеке-жариялы тәртіппен жүзеге асырылатын қылмыстық ізге түсу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 103-бабында (бірінші бөлігінде), 104-бабында (бірінші бөлігінде), 117-бабында (бірінші және екінші бөлігінде), 120-бабында (бірінші бөлігінде), 121-бабында (бірінші бөлігінде), 135, 139-баптарында, 144-бабында (екінші бөлігінде), 176-бабында (бірінші және екінші бөліктерінде), 184-бабында (бірінші бөлігінде), 184-1-бабында (бірінші бөлігінде), 187-бабында (бірінші бөлігінде), 188, 189, 200-баптарында, 226-бабында (бірінші бөлігінде), 227-бабында (бірінші бөлігінде), 228-бабында, 229-бабында (бірінші бөлігінде), 296-бабында (бірінші бөлігінде), 327-бабында (бірінші бөлігінде) көзделген қылмыстар туралы істер бойынша жәбірленушінің шағымы болмаған кезде басталмайды және қылмыстық іс бойынша іс қозғалмайды. Егер әрекет дәрменсіз немесе басқаға тәуелді жағдайдағы не басқа да себептер бойынша өзіне тиесілі құқықтарды өз бетінше пайдалануға қабілетсіз адамдардың мүдделерін қозғайтын не басқа адамдардың, қоғамның немесе мемлекеттің елеулі мүдделерін қозғайтын болса, прокурор жеке-жариялы айыптау ісі бойынша жәбірленушінің шағымы болмаған кезде де іс қозғауға құқылы. Егер Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 8-тарауында көзделген әрекет мемлекеттік кәсіпорын болып табылмайтын тек қана коммерциялық немесе өзге ұйымның мүдделеріне зиян келтірсе және басқа ұйымдардың мүдделеріне, сондай-ақ азаматтардың, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне зиян келтірмесе, қылмыстық жауапқа тарту осы ұйым немесе уәкілетті орган басшысының арызы немесе олардың келісімі бойынша жүзеге асырылады. Қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін орындау мақсатында қылмыстық ізге түсу органы өз құзыреті шегінде қылмыстың белгілерін тапқан әрбір жағдайда қылмыс оқиғасын белгілеуге, қылмыс жасауға кінәлі адамдарды анықтауға, оларды жазалауға заңмен көзделген барлық шараларды қолдануға, сонымен бірдей кінәсіз адамдарды ақтау шараларын қолдануға міндетті. Қылмыстық ізге түсу органы жәбірленушіге сот әділдігіне қол жеткізуін қамтамасыз етуге және қылмыспен келтірілген зиянды өтеу шараларын қолдануға міндетті. Қылмыстық ізге түсу органы қылмыстық процестегі өзінің өкілеттігін қандай да болсын органдар мен лауазымды адамдарға тәуелсіз және Кодекстің талаптарына қатаң сәйкес түрде жүзеге асырады. Қылмыстық іс бойынша объективті зерттеу жүргізуге кедергі келтіру мақсатында қылмыстық ізге түсу органына қандай түрде болса да ықпал ету заңмен белгіленген жауаптылыққа әкеп соқтырады. Қылмыстық ізге түсу органының заңға сәйкес қойылған талаптарын барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымды адамдар және азаматтар орындауға міндетті. Аталған талаптарды орындамау заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады.

2. Қылмыстық іс қозғауға болмайтын, ал қозғалған іс тоқтатылуға тиіс жағдайлар:

- 1) қылмыс оқиғасы болмауы;
- 2) әрекетте қылмыс құрамының болмауы;
- 3) егер ол жасаған әрекет үшін жаза қолдануды жойса, рақымшылық ету актісінің салдары;
- 4) мерзімінің ескіруіне байланысты;
- 5) ҚІЖКтің 33-бабының екінші бөлігінде және 34-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда, ҚІЖКтің 33-бабының бірінші бөлігінде және 34-бабының бірінші бөлігінде көзделген қылмыстар туралы істер бойынша жәбірленуші шағымының болмауы.
- 6) жеке айыптаушының - ҚІЖКтің 33-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда, осы баптың бірінші бөлігінде көзделген қылмыстар туралы істер бойынша айыптаудан бас тартуы;
- 7) өзі туралы белгілі бір айыптау бойынша соттың заңды күшіне енген үкімі не қылмыстық ізге түсудің мүмкін еместігін белгілейтін соттың күшін жоймаған қаулысы бар адамға қатысты;
- 8) белгілі бір айыптау бойынша қылмыстық ізге түсу органының қылмыстық ізге түсуден бас тарту туралы күшін жоймаған қаулысы бар адамға қатысты;
- 9) қылмыстық іс қозғау оған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану үшін қажет жағдайларды қоспағанда, қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті есі кіресілі-шығасылы жағдайда жасаған адамға қатысты;
- 10) әрекет жасаған кезде заңға сәйкес қылмыстық жауаптылық жүктеу мүмкін болатын жасқа толмаған адамға қатысты;
- 11) іс бойынша іс жүргізу қайтыс болған адамды ақтау немесе істі басқа адамдарға қатысты тергеу үшін қажет жағдайларды қоспағанда, қайтыс болған адамға қатысты;
- 12) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің ережелеріне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жататын адамға қатысты.

Қылмыстық іс қылмысты оқиғаның жоқтығы немесе қылмыс құрамы жоқтығы дәлелденген кезде де, егер қосымша дәлелдер жинау үшін барлық мүмкіндіктер сарқылса, олардың бар екендігі дәлелденбеген кезде де қысқартылады. Қылмыстық іс айыпталушының (сезіктінің) зиян келтіруі заңды болып табылған не әрекетті айыпталушы (сезікті) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес оның қылмыстылығы мен қылмыстық жауаптылығын жоққа шығаратын жағдаятта жасаған жағдайларда осы баптың бірінші бөлігінің 2-тармағында көзделген негіздер бойынша қысқартылуға тиіс. Істі қысқартуға, егер айыпталушы қарсылық білдірсе, жол берілмейді. Бұл жағдайда іс бойынша іс жүргізу жалғастырылады және оған негіз болған кезде сотталған адамды жазадан босату арқылы айыптау үкімінің қаулысымен аяқталады. Қылмыстық ізге түсу органы қылмыстық ізге түсуді жоққа шығаратын жағдайды байқағаннан кейін сотқа дейінгі іс жүргізудің кез келген сатысында қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы немесе қылмыстық істі қысқарту туралы қаулы шығарады. Прокурор істі соттың басты талқылауында қарау басталғанға дейін оны соттан кері қайтарып алуға және осы бапта көзделген негіздер бойынша қысқартуға да құқылы. Сотта қылмыстық ізге түсуді жоққа шығаратын мән-жайды байқаған мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тарту туралы мәлімдеуге міндетті. Мемлекеттік айыптаушының айыптаудан бас тарту туралы мәлімдемесі, егер жеке

айыптаушы айыптауды қолдауын жалғастырса, қылмыстық істі қараудың жалғастырылуына кедергі келтірмейді. Қылмыстық ізге түсуді жоққа шығаратын мән-жайларды байқаған сот қылмыстық істі қысқарту туралы мәселені шешуге міндетті.

Сот, прокурор, сондай-ақ прокурордың келісімімен тергеуші немесе анықтау органы тиісті жағдаяттар болған кезде жәбірленушінің сезіктімен немесе айыпталушымен ымыраласуына байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 67-бабында екінші бөлігінде көзделген жағдайларда, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінде көзделген ақтамайтын өзге де жағдаяттар бойынша адамды қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, қылмыстық істі қысқартуға құқылы. Мұндай жағдайларда сот қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, айыптау үкімін шығаруға да құқылы. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 67-бабының үшінші бөлігінде көзделген жағдайларда сот кәмелетке толмаған баланың жәбірленушімен татуласуына байланысты оны қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, қылмыстық істі тоқтатуға құқылы. Сотта қылмыстық ізге түсуді жүзеге асырмауға мүмкіндік беретін жағдайларды байқаған мемлекеттік айыптаушы айыпталушының қылмыстық ізіне түсуден бас тартуды мәлімдеуге құқылы. Мемлекеттік айыптаушы мәлімдеген қылмыстық ізге түсуден бас тарту жеке айыптаушыға қылмыстық істің материалдарын пайдалана отырып, айыпталушының қылмыстық ізіне түсуді жалғастыруына кедергі келтірмейді. Қылмыстық іс қысқартылғанға дейін айыпталушыға (сезіктіге) істі қысқартудың негізі мен осы негіз бойынша оны қысқартуға қарсылық білдіру құқығы түсіндірілуге тиіс. Қылмыстық істің қысқартылғандығы туралы жәбірленушіге және оның өкіліне хабарланады, олар қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысына жоғары тұрған сотқа немесе жоғары тұрған прокурорға шағымдануға құқылы. Қылмыстық істі қысқартуға, егер сезікті, айыпталушы немесе жәбірленуші оған қарсылық білдірсе, жол берілмейді. Мұндай жағдайда іс бойынша іс жүргізу әдеттегі тәртіппен жалғастырылады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қылмыстық ізге түсуді болдырмайтын жағдайлар.
2. Қылмыстық ізге түсуді жүзеге асырмауға мүмкіндік беретін мән-жайлар.
3. Жәбірленушімен бітісуі және келтірілген залалды өтеу арқылы қылмыстық істі қысқарту.
4. Қылмыстық ізге түсу органдары және олардың өкілеттіктері.
5. Қылмыстық істі қозғаудан бас тарту және қылмыстық істі қысқарту туралы қаулыны шығару бойынша қылмыстық ізге түсу органдары мен соттың міндеттері.

Дәріс тақырыбы 5. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылар.

Негізгі сұрақтар

1. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың ұғымы, олардың жіктелуі. Қылмыстық іс жүргізу қатысушылары мен субъектілері түсініктерінің ара қатынасы.

2. Сот қылмыстық сот ісін жүргізуді жүзеге асырушы мемлекеттік орган ретінде. Қылмыстық іс жүргізудегі прокурор, оның іс жүргізу жағдайы мен өкілеттіктері. Тергеуші, оның іс жүргізу жағдайы. Тергеу бөлімінің бастығы,

оның іс жүргізу жағдайы. Анықтау органы, түрлері, міндеттері және өкілеттіктері. Анықтаушы, оның іс жүргізушілік жағдайы. Анықтау органының бастығы, іс жүргізушілік жағдайы.

3. Өзінің және басқалардың құқытары мен мүдделерін қорғайтын қылмыстық іс жүргізу қатысушылары. Кәметке толмаған сезіктінің, айыпталушының заңды өкілдері. Жәбірленушінің, азаматтық талапкер мен жеке айыптаушының өкілдері. Азаматтық жауапкердің өкілдері.

4. Қылмыстық іс жүргізудегі басқада тұлғалар: түсінігі, түрлері, маңызы. Куәнің іс жүргізу жағдайы.

1. **Қылмыстық процеске қатысушылар** деп қылмыстық істерді тергеуге және қарауға өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен заңды мүдделерді қорғауы мақсатымен мемлекеттік органдар тартатын немесе қатыстыратын және іс жүргізушілік кең құқықтар берілген жеке және заңды тұлғаларды, қылмыстық сот ісін жүргізуге өкілетті лауазымды адамдар мен мемлекеттік органдарды, сондай-ақ қосалқы функциялар атқаратын адамдар мен органдарды түсіну керек.

Ғылымда процеске қатысушылар мәнінің сыртқы жағын түрліше түсіну байқалып отыр. Атап айтқанда, М.М. Михеенко қылмыстық іс жүргізу қызметіне белгілі бір дәрежеде қатысатын адамдар процесс субъектілеріне және қатысушыларына бөлінеді деп санайды. Субъектілер - сот ісін жүргізуді жүзеге асырушы лауазымды адамдар мен органдар ғана; басқалардың бәрі - процеске қатысушылар. Л.Д. Кокоревтің пікірінше, «субъектілер» және «қатысушылар» терминдері — мән-маңызы бірдей ұғымдар¹, бірақ қылмыстық процесс үшін «қатысушылар» термині лайықтылау, өйткені «субъектілер» термині жалпылама сипатта.

Процесс субъектілері мен қатысушыларына бөлу біршама жасанды сипат алып отыр деп топшылауға негіз бар, өйткені құқық қатынастарына қатысушылардың кез келгенінде құқықтар да, міндеттер де бар. Айырмашылық - сол құқықтар мен міндеттердің сипаты мен бағытында. «Субъект» терминін пайдаланудың орынды екенін ҚІЖК құрылымынан көруге болады, онда қылмыстық процеске тартылған адамдар «процеске қатысушылар» деген бір ұғыммен білдірілген.

Процеске қатысушылар мәнінің ішкі жағы да айтыс тауғызуда. Процеске қатысушылар категориясына жататын адамдар шеңберін анықтау проблемасына түрлі ғылыми мектептер түрліше қарайды.

Процеске қатысушыларға жататын адамдар түсінігінде мынадай үш көзқарас барынша айқын байқалды.

Бірінші көзқарасқа сәйкес, мүдденің бар-жоғына қарамастан іске белгілі бір қатысы бар кез келген адам процеске қатысушы болып табылады. Бұл көзқарасты В.П. Божьев барынша дәйекті түрде жақтап келеді.

Барынша көп қолдаушылар таіждн екінші көзқарас процеске қатысушылар деп тек істе мүддені білдіруші немесе қорғаушы адамдарды тануға негізделген.

Үшінші көзқарас қылмыстық сот ісін жүргізуде «процеске қатысушылар» категориясының заңдылығын жалпы теріске

Бір жағынан, «процеске қатысушылар» терминін түсіну, ал екінші жағынан — процеске қатысушылар категориясына жатқызылатын адамдар шеңберін анықтау жөніндегі ғылыми көзқарастарда орын алып отырған алшақтықтарға объективті негіз бар, оның мәні:

1) «процеске қатысушылар» категориясының өзін қылмыстық іс жүргізу құқығы

ғылымының әр түрлі түсінуімен;

2) іс жүргізушілердің қылмыстық процестегі функциялар мәнін түрліше түсінуімен байланысты.

Қылмыстық іс жүргізу заңында «процеске қатысушылар» категориясының түрліше түсінілуі мынадан көрінеді.

1. ҚІЖК нормалары процеске қатысушылар тізбесі берілген бөліктерде бір-біріне сәйкес келмейді, мысалы:

а) ҚІЖК-тің 7-бабының 9-тармағында «процеске қатысушылар» - қылмыстық ізге түсуді және сотта айыптауды қолдауды жүзеге асыратын органдар мен адамдар, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын адамдар: прокурор (мемлекеттік айыптаушы) тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, сезікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер, оның заңды өкілі мен өкілі, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері мен өкілдері» деп түсіндірілген; осылармен қатар ҚІЖК-тің 7-бабының 25-тармағында тағы да бір түсініктеме берілген:

«қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдар» - сот отырысының хатшысы, аудармашы, куә, куәгер, сарапшы, маман, сот приставы;

ә) ҚІЖК 2-бөлімі («Қылмыстық процеске қатысушы мемлекеттік органдар мен тұлғалар») сот (судья), іс бойынша төрағалық етуші, тергеу бөлімінің бастығы, анықтау органының бастығы қызметін регламенттеген, мұның өзі ҚІЖК-тің 7-бабының 9 және 25-тармақтарында көрсетілген процеске қатысушылар шеңберінен едәуір кең;

б) 10-тарауда («Қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдар») процеске қатысушылар ретінде куә, сарапшы, маман, аудармашы, куәгер, сот отырысының хатшысы, сот приставы аталған, мұның өзі ҚІЖК 7-бабының 25-тармағына сәйкес келеді.

2. Қылмыстық іс жүргізу заңында қаралып отырған категорияның өзін де, сондай-ақ сот ісін жүргізуге қатысушылардың іс-әрекеті қылмыстық іс жүргізушілік ережесін де түрліше түсіндіруге әкеліп соғатын дәлсіздіктер бар, мысалы:

а) 84-баптың 1-бөлігінде маман — «тергеуге және сот әрекеттеріне маман ретінде қатысу үшін» шақырылған адам деп көрсетілген; ал 7-баптың 25-тармағы бойынша маман — қылмыстық процеске қатысушы өзге адам; сараптамалық зерттеу үшін маманның қатысуымен үлгілер алу туралы 260-бапқа жасалған талдау маман — тергеу іс-әрекетіне қатысушы екенін дәлелдейді (атап айтқанда, бапта былай делінген: «Қаулыда аталған тергеу іс-әрекетінің барлық қатысушыларының құқықтары мен міндеттері керсетілуге тиіс»); 239-баптың 2-бөлігіне сәйкес маман «тергеу экспериментіне қатыстырылуы» мүмкін, 238-баптың 3-бөлігіне сәйкес оқиға болған жерде айғақтарды тексеру мен айқындау қажет болған жағдайда маманның қатысуымен жүргізіледі. Маман және қылмыстық процеске тартылатын өзге де адамдар жағдайының регламенттелуіне жасалған талдаудан «қатысушы», «қатысу үшін шақырылған адам», «іс-әрекетке қатысушы адам», «қатыстыру», «қатысуымен» және т.т. ұғымы - бір нәрсені білдіретінін көреміз;

ә) маманның қылмыстық процеске қатысушы ретіндегі жағдайының анықтамасын «процеске қатысушы» және «қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдар» ұғымдарымен салыстырып көрелік:

1. маман — процеске қатысушы;
2. маман — қылмыстық процеске қатысушы өзге адам;
3. қарапайым салыстыру негізінде «процеске қатысушы» және «қылмыстық процеске қатысушы өзге де адам» ұғымдары тең деген тұжырым жасаймыз;

б) қылмыстық процеске тартылатын адамдарды «қатысушылар» мен «қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдарға» бөлу шартты, сырттай сипат алып отыр және заң шығарушының сот отырысының хатшысы, аудармашы, куә, куәгер, сарапшы, маман, сот приставы істе әлдебір мүдде көздемейтінін атап көрсетуге ұмтылуына негізделген, ал қалған адамдарда, іс жүргізудегі статусына байланысты ондай мүдделер бар (сот - сот төрелігін жүзеге асыруға, прокурор — заңдылықтың сақталуына, сондай-ақ мемлекеттік айыптаушыға қолдау көрсетілуіне, тергеуші мен анықтаушы — іс бойынша ақиқаттың анықталуына және кінәлілердің әшкерелеуіне, қорғаушы — қорғауындағы адамның мүдделері қорғалуына мүдделі және т.т.).

Сонымен, қолданылып отырған ҚІЖК-тің бірде-бір нормасы қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылар белгісіне жататын адамдардың егжей-тегжейлі тізбесін бермейді.

Сонымен бірге «процеске қатысушылар» категориясына жататын адамдар шеңберінің заң мен қылмыстық іс жүргізу теориясында бір мағынада түсінілуі:

- заңды бір ізге салу;
- заңды әмбебаптандыру;
- заң бұзылуының алдын алу;
- құқық нормаларын түсіндіруде, түсінуде және қолдануда біркелкілікке жету мақсаттарында маңызды.

Соңғы кезде әдебиетте процеске қатысушылар проблемаларын қылмыстық іс жүргізу функцияларымен байланыстыра қараудың тұрақты тенденциясы байқалып отыр.

Процеске қатысушылар проблемаларын қылмыстық іс жүргізу функцияларымен өзара байланыстыра шешу екі мақсатқа жетуге:

- 1) сот ісін жүргізуге әрбір қатысушының статусын белгілеуге;
- 2) түрлі қатысушылардың өзара іс-қимыл жасау шектерін жекелеген функциялар арасындағы генетикалық байланыстарды табу арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың мәнін түсінудің біз жақтап отырған жолының пайдалы жағы мыналар:

а) функция, бүкіл қылмыстық іс жүргізу қызметі секілді, құқық қатынастарында жүзеге асырылады;

ә) функциялар қылмыстық іс жүргізу қызметіне әрбір қатысушының құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыруы жолымен орындалады;

б) қылмыстық іс жүргізу қызметіне әрбір қатысушының тек өзіне тән құқықтары мен міндеттері болады;

в) құқық қатынастарының сипаты адамның құқықтық статусын негізге ала отырып белгіленеді (тергеуші мен прокурор қатынастары тергеуші мен сезікті, тергеуші мен куә қатынастарынан өзгеше және т.т.);

г) құқық қатынастарына әрбір қатысушы тек бір роль атқарады (куә судья бола алмайды, судья сарапшы бола алмайды және т.т.).

Сонымен, бұрын қаралған қылмыстық іс жүргізу функцияларына орай сот ісіне мынадай қатысушыларды ажыратуға болады:

- 1) қылмыстық ізге түсу функциясы - прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы;
- 2) тергеу функциясы - тергеуші, анықтаушы;
- 3) айыптау функциясы - айыптаушы (мемлекеттік айыптауды қолдайтын прокурор, бірқатар жағдайларда жәбірленушінің өзі);
- 4) прокурордың заңдылықты қадағалау функциясы - прокурор;
- 5) қорғау функциясы - сезікті, айыпталушы, сотталушы, қорғаушы;
- 6) қылмыстық, істі сотта қарау және шешу - судья, сот, ал жекелеген жағдайларда тергеуші не прокурор (мысалы, істі алдын ала тергеу сатысында қысқарту);
- 7) азаматтық талапты қолдау - азаматтық талапкер;
- 8) азаматтық талаптан қорғау - айыпталушы, азаматтық жауапкер.

Сонымен бірге процеске қатысушылардың бұл тізбесі мұнымен шектелмейді, өйткені функцияларды тікелей орындау процеске өзге де адамдардың тартылуын, оларға да құқықтар мен міндеттер жүктелуін көздейді.

Функциялардың және оларды жүзеге асырушы адамдардың арақатынасы қылмыстық процеске қатысушылардың былайша жіктелуін ұсынуға мүмкіндік береді.

I. Қылмыстық процеске қатысушы мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар.

Бұл топ екі шағын топқа бөлінеді:

- 1) сот;
- 2) қылмыстық ізге түсу функциясын жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар (прокурор, тергеу бөлімінің бастығы, тергеуші, анықтау органы, анықтау органының бастығы, анықтаушы).

II. Өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын процеске қатысушылар (сезікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, кәмелетке толмаған айыпталушының (сезіктінің) заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының өкілдері, азаматтық жауапкердің өкілдері).

III. Қылмыстық процеске қатысушы өзге де тұлғалар.

Қылмыстық процеске қатысушылардың үшінші тобын шартты түрде үш шағын топқа бөлуге болады.

Бірінші шағын топ— дәлелдер беру жөніндегі міндеттерді орындайтын процеске қатысушылар. Оларға жататындар: куәлер мен сарапшылар;

Екінші шағын топ - іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру үшін тартылатын процеске қатысушылар. Бұған кіретіндер: куәгерлер, аудармашылар, мамандар, сот отырысының хатшысы, кепілдік берушілер, тануды жүзеге асыратын статистер, тінту мен алу жүргізілетін адамдар, олардың отбасыларының кәмелетке толмаған мүшелері немесе тұрғын үй пайдалану ұйымының өкілдері және т.б.;

Үшінші шағын топ — сот шешімдерін орындауға және осыған байланысты үкімді орындау сатысында пайда болатын іс жүргізу мәселелерін шешуге қатысатын мекемелер мен ұйымдар. Бұл шағын топ құрамына мыналар кіреді: үкімдер мен қаулылардың нақты орындалуын жүзеге асыратын әкімшілік өкілдері, сотталушыны ауруына, мүгедектігіне байланысты босату немесе оны ауруханаға орналастыру туралы қорытынды берген дәрігерлік комиссиялар өкілдері және т.б.

Құрамына үш шағын топ кіретін үшінші жіктеу тобы ең көлемді топ. Оған осы

топты өзге топтардан ерекшелейтін жекелеген белгілер, атап айтқанда мыналар тән:

- олардың қатысуы сот төрелігін жүзеге асыру үшін тиісті жағдайлар қалыптастыру қажеттігінен туындаған; олардың қызметі қосалқы сипатта болады;
- бұл қатысушыларда дербес тұтас іс жүргізу функциялары болмайды;
- олар процеске оқта-текте, мезгіл-мезгіл қатысады;
- олар сот пен тергеудің іс жүргізушілік функцияларын толық орындауы үшін соларға жәрдем көрсетеді;
- бұл қатысушылар істе әлдебір мүдде көздемейді;
- олардың құқықтық жағдайы, әдетте, олардың қатысуымен жүргізілетін іс жүргізу әрекеттерінің тәртібін реттейтін нормаларда регламенттеледі.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы мен азаматтық іс жүргізу құқығы

Егер құқық салаларының С.С. Алексеев ұсынған топтамасын ұстанатын болсақ, құқықтың іс жүргізу салалары біртұтас топ құрайды да, оған қылмыстық іс жүргізу құқығы мен азаматтық іс жүргізу құқығы кіреді (әкімшілік процеске келсек, бұл қызмет, нақты орны бар болсада, дербес Кодекске айналдырылмаған²).

Іс жүргізу салалары, материалдық құқықтың өмір нормасы бола отырып, функциялық бағытымен, нақты алғанда: материалдық құқық нормаларын қолданудың нәтижесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастардың реттелуімен біріктірілген. Ал қоғамдық қатынастарды процедуралық жолмен реттеу - сот төрелігін іске асыру түрі³.

Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция мен заңдарда баянды етілген барлық құқықтар мен бостандықтардың сотта қорғалуына кепілдік береді, сондай-ақ сотта іс жүргізудің дербес түрін белгілейді (13, 75-баптар). «Сотта іс Әкімшілік-құқықтық қатынастар мен іс жүргізу қатынастарын реттеу әдістеріндегі, құралдарындағы, затындағы айырмашылықтар соңғы кезде әкімшілік іс жүргізу қызметін процесс ретіндегі дербес салаға бөліп, оған құқықтың барлық белгілерін беру қажеттігіне негіз етіп алынууда. Қолданылып жүрген Әкімшілік құқығының Жалпы және Ерекше бөлімдерімен қатар әкімшілік өндіріс процедурасына және әкімшілік нұсқауларын орындау тәртібіне арналған тараулары бар Әкімшілік процесін жүйелеу құрылымын А. П. Шергин, И. И. Веремеенко дәлелді түрде сынаған; Қазақстан Республикасында материалдық құқық пен әкімшілік іс жүргізу құқығын бөлек жүйелеу проблемалары Қазақстан Республикасында В. Г. Татаряның еңбектерінде қаралған.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы» 1995 жылғы 20 желтоқсандағы Конституциялық заң күші бар Жарлығының 1-бабында (4-тармақ) аталған конституциялық ереже сөзбе-сөз келтірілген: «Сот билігі сот ісін жүргізудің азаматтық, қылмыстық және заңмен белгіленген өзге де нысандары арқылы жүзеге асырылады». Содан соң, 40-бапта (1-бап, 1-тармақ) судьяның тәуелсіздігі «заңда көзделген сот төрелігін жүзеге асыру рәсімімен» қамтамасыз етілетіні атап көрсетілген.

Құқықтың дербес салалары болып табылатын олардың екеуінде де сот төрелігін іске асырудың әдістері мен тәсілдері туралы нұсқаулар бар. Іс жүргізу құқығының энциклопедиялық анықтамасында сот процесінің екі негізгі нысаны бар, ал сот процесі — кең мағынада алғанда қылмыстық және азаматтық істерді¹ (сот

терелігін іске асыруға уәкілетті органдар - анықтау, тергеу органдары, прокуратура, сот қызметінің барлық кезеңдері мен сатыларын қоса) жүргізу тәртібі. Қылмыстық және азаматтық процестің бұл тұтастығы сот төрелігі мен сот негіздерінің бірлігінен байқалады, оны М.С. Строгович атап көрсеткен болатын: «Сот... заңды бұзушыларды заңға бағынуға мәжбүрлейді — азаматтық процесте қылмыстық процестегіден кем емес дәрежеде. Азаматтық процесте, қылмыстық процестегідей, сот ақиқатты іздеп, анықтайды, екі процесте де оған қатысушыларға өз мүдделерін қорғау үшін іс жүргізу құқықтары беріліп, сол құқықтар іс жүргізу кепілдіктерімен қорғалады»². Қылмыстық және азаматтық процесс негізіне сотта іс жүргізудің бір принциптері алынған. Ол принциптер тұрақты, процестің екі түрі үшін олардың маңызының бірдей екені конституциялық деңгейде жария етілген: «Конституциямен белгіленген сот төрелігінің принциптері Республиканың барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады» (77-бабы). Қылмыстық және азаматтық процестің функциялық бағытының бірлігі, сотта іс жүргізудің конституциялық принциптерінің ортақтығы, сот төрелігі міндеттерінің үйлесуі олардың толық қосылуын білдірмейді. Негізгі айырмашылық — реттелетін қатынастардың түр-сипатында (позитивті және жазалаушы). Қылмыстық іс жүргізу құқығының, сондай-ақ азаматтық іс жүргізу құқығының процедуралық жағына ерекшелік беретін міне, осы. С.С. Алексеев қылмыстық іс жүргізу құқығы мен азаматтық іс жүргізу құқығы, әлбетте, жеке, дербес құқық салалары екенін, оларда тиісті санкциялардың қолданылуын қамтамасыз ететін ерекше мазмұн бар екенін атап көрсетеді. Сонымен, қылмыстық және азаматтық (материалдық) құқық айырмашылығы қандай болса, қылмыстық іс жүргізу құқығы мен азаматтық іс жүргізу құқығының айырмашылығы да сондай. Қылмыстық және азаматтық құқық арасындағы шеп неғұрлым айқын болса, бұл айырмашылықтар арнаулы бөлігінде солғұрлым күштірек болады.

2. Қылмыстық іс жүргізу құқық қатынастарының мәнін сипаттай келіп, Б.А. Галкин мемлекет қылмыстық іс жүргізу құқығының субъекті ретінде онда ерекше орын алатынын ал мемлекеттің билік иесі ретінде іс жүргізу қызметіне қатысуы қылмыстық іс жүргізу қатынастары арқылы да жүзеге асырылатынын өте орынды атап көрсетті¹. Мемлекеттің қатысуы арнайы тағайындалған органдар арқылы жанама түрде жүзеге асырылады, сол органдардың бірі — сот.

Соттың қылмыстық сот ісін жүргізуші мемлекеттік органдар жүйесіндегі орны сот билігі органы деп белгіленген. «Сот, сот төрелігін жүзеге асырушы мемлекеттік билік органы ретінде - деп атап көрсетеді М.А. Чельцов, - іс жүргізу қызметінің басты субъектісі болып табылады». Сот ұғымына заң шығарушы сот құрамын қосқан (судья мен судьялар алқасына процесте істің мән-жайын зерттеу жөніндегі тең құқықтар берілген).

Соттың процестегі басшылық рөлі оның істі әділ сот жүргізу арқылы нақты шешу жөніндегі функциясымен айқындалады. Сот функциясы мазмұнына мыналар кіреді:

- а) істі нақты шешу жөнінде қажетті жағдайлар жасау;
- ә) істің нақты жағын (объективті ақиқатты) анықтау;
- б) егер адам қылмыс жасаса, қылмысқа заң тұрғысынан баға беру және жазалау шарасын белгілеу;
- в) егер қаралатын қылмыста қылмыс белгілері жоқ болса немесе сотталушының

кінәсіз екені анықталса, сотталушыны ақтау;

г) заңды негіздер бар болса, істі қысқарту.

Сот құрамының заңдылығы, тәуелсіздігі, құзыреттілігі және бейтараптылығы заңмен белгіленген ережелердің сақталуымен қамтамасыз етіледі:

- қылмыстық істердің соттылығын анықтау;
- нақты қылмыстық істерді қарау үшін соттың құрамын жасақтау;
- судьяларды бөлу;
- істі шешу функциясын айыптау және қорғау функциясынан бөлектеу.

Заңда қылмыстық істерді қараудың екі түріне жол берілген:

1) судьяның жеке өзі;

2) үш судьядан, соның ішінде төрағалық етушіден тұратын судьялар алқасы.

Соттың қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушы ретіндегі қызметі мынадан көрінеді:

- сот қылмыстық істі қылмыстық және қылмыстық іс жүргізушілік құқық нормаларын қолдана отырып қарайды және шешеді;

- алдын ала тергеу органдарынан қылмыстық істі қабылдай отырып, сот іс жүргізу заңының прокурормен, тергеушімен, анықтау органымен, анықтаушымен байланыс жасау тәртібі туралы нұсқаулықтарын басшылыққа алады;

- жасалған қылмыс дәлелдерін тексере отырып, сот жәбірленушімен, куәмен, сарапшымен, қорғаушымен және процеске қатысушы басқа да адамдармен қылмыстық іс жүргізушілік қатынаста болады;

- айыптау үкімін шығара отырып, сот жаза орындалатын жерлердің әкімшілігімен қылмыстық іс жүргізушілік құқық қатынастарын жүзеге асырады.

Соттың қылмыстық процесті жүзеге асырушы органдар жүйесіндегі орнының маңыздылығын түсіну үшін басқа ешқандай органға емес, тек сотқа ғана берілетін өкілеттіктердің мазмұнын ескеру қажет. Сондықтан, адамды айыпты деп тануға және оған жаза тағайындауға, адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын не мәжбүрлеп тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдануға, төмен тұрған сот қабылдаған шешімнің күшін тоқтатуға немесе оны өзгертуге тек соттың ғана құқығы бар.

Соттың жаңа қылмыстық іс жүргізу қатынастарынан туындайтын өз өкілеттіктерін жүзеге асыруы соттың қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушы ретіндегі қызметінде маңызды орын алады. Мәселен, бірінші сатыдағы сот ұйығарған үкімге он тәулік ішінде шағым жасауға немесе наразылық білдіруге болады, оның өзі жаңа сот перспективаларын ашады (істің апелляциялық немесе кассациялық тәртіппен қайта қаралуы мүмкін, оның процедурасы ҚІЖК-те қатаң белгіленген). Егер айыптау үкімі күшіне енген болса, оның өзі үкімді орындауға байланысты жаңа қылмыстық іс жүргізушілік құқық қатынастарын туғызады. Соттың өзге дәлелдер талап ету жөніндегі шешімі сол дәлелдерді іс жүргізу барысында орнықтыру мен бағалауға байланысты жаңа қылмыстық іс жүргізу қатынастарының жүзеге асырылуын білдіреді. Сонымен, сот қаралып отырған қатынастарға қатысушы бола отырып, сонымен бір мезгілде өз шешімдерімен жаңа іс жүргізу қатынастарын туындатады (сот шешімдері іс жүргізу түрінде ғана жүзеге асырылады).

Қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыра отырып, қылмыстық іс жүргізу қатынастары шегінен шығып кететін жағдайлар болуы мүмкін. Соттың істі қарауы барысында әкімшілік жауаптылыққа әкеліп соғатын мән-жайларды анықтауы оған үкіммен немесе өзге де шешіммен бір мезгілде Қазақстан

Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексіне сәйкес әкімшілік жаза қолдану туралы шешім шығару құқығын береді (ҚІЖК 59-бабының 4-бөлігі).

Соттың істі қарауға байланысты ұйымдастыру жұмысының іс жүргізушілік негізі бар. Мәселен, басты сот талқылауы тағайындалғаннан кейін судья тараптардың сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында өздері таныстырылмаған барлық материалдармен танысуы үшін шаралар қолданады (ҚІЖК-тің 308-бабы). Судьялар алқасы істі ұзақ уақыт қарайтындай болса, сотта төрағалық етуші запастағы судьяның қатысуын қамтамасыз етеді (ҚІЖК-тің 313-бабы). Төрағалық етуші сот отырысының барысына басшылық етеді, қатысушылардың бәрінің заңда қажетгі тәртіп сақтауын қадағалайды, тәртіп бұзушыларға шаралар қолданады (ҚІЖК-тің 61-бабы). Заң негізі соттың (судьяның) осы және өзге ұйымдық іс-әрекеттеріне қылмыстық іс жүргізушілік құқық қатынастары сипатын береді.

Соттың процестегі құқықтық жағдайының өзіндік ерекшелігі, сонымен бірге, сот ісін жүргізудің істі нақты шешу кезінде іс бойынша ақиқатқа жетуді кездейтін мақсатымен айқындалады. Мақсаттың философиялық мәні мынада: ол сотты бәсекелесуші тараптар жөнінде мүлдем бейтарап жағдайға қояды. Сот өз шешімінде әділ болуға тиіс, бұған оның кіршіксіз әділдігімен жетуге болады. Алайда мұның өзі сот шешіміне субъективті факторлардың (мысалы, қылмыскердің жасы ұлғайып кетуіне, отбасы жағдайының ауырлығына, шын көңілден өкінуіне байланысты төменгі шектең төмен мерзімге бас бостандығынан айыру) ықпал етуі мүмкін екенін тіпті де жоққа шығармайды. Сонымен бірге сот шешімін субъективтендіру — жазаны даралау принципі көріністерінің бірі, бұл материалдық-құқықтық қатынастар саласында өте маңызды.

Бәсекелесуші тараптар жөнінде сот бейтараптылығының маңызы мынада:

- істі толық, жан-жақты және объективті қарау үшін қажетті жағдайлар жасау;
- заңдылықтың сақталуына жәрдемдесу;
- процеске қатысушыларда сот әділдігіне сенім қалыптастыру;
- процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін пәрменді түрде қорғау.

Соттың өзіне бөлінген функцияны орындауы іс жүргізушілік кепілдіктері жүйесімен қамтамасыз етіледі, солардың ішіндегі ең елеулілері:

- соттың айыпталушыға тағылған айыптан оның заңда көзделген құралдармен және әдістермен қорғануына мүмкіндік беру міндеттілігі;

- айыпталушының жеке және мүліктік құқықтарын заңмен қорғау (соттың бас бостандығынан айыруға сотталған адамның мүлкін күзету жөнінде шаралар қолдануға соттың міндеттілігі; сотталған адамның балаларын қамқоршылыққа немесе қорғаншылыққа беру, ҚІЖК-тің 388-бабы);

- заңның қылмыс жасалуына мүмкіндік туғызған себептер мен жағдайларды анықтау жөніндегі талабы;

- соттың дәлелдерді өзінің ішкі сезімі бойынша бағалауымен солардың жиынтығы бойынша істі дұрыс шешу;

- іс бойынша барлық дәлелдер маңызының бірдей болуы;

- соттың іс жүргізушілік жауапкершілікті заң нұсқамаларын бұзған адамға жүктеу құқығы;

- соттың негіздер бар болған жағдайда қылмыстық іс жүргізу санкцияларын қолдану құқығы (мысалы, кассациялық соттың үкім күшін жазаның жұмсақтығы

үшін жоюы немесе ақтау үкімінің күшін жоюы);

- сот шешімін негізінен алқалы түрде шешу (сот істердің жекелеген категориялары бойыншашешімді жеке-дара қабылдайды);
- істің нәтижесіне судья тікелей немесе жанама мүдделі болған жағдайда қарсылық білдіру үшін негіз болуы (ҚІЖК-тің 90-бабы);
- судьяны істі қараудан шеттету үшін негіздер болуы (ҚІЖК-тің 89-бабы);
- судьяның шешім шығару кезінде ерекше пікірде болу құқығы.

3. Күдікті — қылмыстық іс жасағаны туралы күмән келтірілген, қылмыстық іс қозғалған, не ұстау жүзеге асырылған, не айып тағылғанға дейін жолын кесу шарасы қолданылған тұлға (ҚР ҚІЖК 68-бабы).

Қылмыстық процеске қатысушы ретінде күдіктінің іс жүргізу дәрежесіндегі ерекшеліктері мынадай:

— ол алдын ала тергеу кезеңіндегі қылмыстық іс-жүргізу ісіне қатысушы болып танылады;

— күдіктіні ұстау сәтінен үш сағат өтпей тұрып хаттама толтырылады (ҚР ҚІЖК 134-бабы);

— ұсталған күдіктіге жеке тінту жүргізіледі (ҚР ҚІЖК 135-, бабы);

— күдікті уақытша ұстау изоляторында ұсталады (ҚР ҚІЖК 137-бабы);

— қылмыстық ізге түсу органы күдікті деп танылған тұлғаны прокурордың санкциясына сәйкес жетпіс екі сағаттан 10 тәулікке дейін ұстауға құқылы, ал қылмысты болдырмау шараларын қолданудан айып тағуға дейінгі кезеңде 10 тәуліктен де артық ұстауға құқылы.

Күдіктіге қатысты мынадай қылмыс жолын кесу шаралары қолданылуы мүмкін:

— кетіп қалмау туралы қолхат, жеке кепілдік, бақылауға тапсыру немесе қорғау, кепілдеме алу, үйде тұтқынға алу, тұтқынға алу.

Күдікті өзінің не үшін айыпталып отырғанын білуі қажет және өзінің іс жүргізу құқтарын пайдалануы қажет (өтініш беру, қорғаушы талап ету, т.б.).

Ұсталған күдіктінің құқықтары:

1) телефон немесе басқа да тәсілдер арқылы өзінің тұрғылықты жеріне не жұмысына ұсталғаны жөнінде және ұстап отырған жері туралы тез хабар беруге;

2) өзінің не үшін күдікті болғаны туралы білуге құқылы және оған қарсы қозғалған қылмыстық іс туралы қаулының көшірмесін алуға немесе ұстау туралы, қылмыстың жолын кесу шараларын қолдану туралы қаулы хаттамаларының көшірмесін алуға құқылы;

3) оған қарсы қойылған күдіктерге қатысты дәлелдемелер мен жауап түсініктерді беруге немесе ол туралы түсінік пен жауап бермеуге құқылы;

4) айғақты дәлелдемелерді ұсынуға құқылы;

5) өтініш пен қарсылық білдіруге құқылы;

6) түсініктеме мен жауапты туған ана тілінде немесе өзі білетін тілінде беруге құқылы;

7) аудармашының ақысыз көмегін пайдалануға құқылы;

8) өзінің қатысуымен жасалған тергеу әрекеттерінің хаттамасымен танысуға және сол хаттамаға қатысты ескертпелер айтуға құқылы;

9) өзінің өтінішіне немесе қорғаушының, заңды өкілдің өтініші бойынша жүргізіліп отырған тергеу істеріне қатысты тергеушінің не анықтаушының шешіміне қатысуға құқылы;

10) соттың, прокурордың, тергеушінің және анықтаушының әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасауға құқылы; оның өтініші бойынша қорғаушының қатысуымен жауап алу жүргізілуге құқылы.

Күдіктінің қорғаушысы немесе заңды өкілінің болуы күдіктінің қандай да бір құқығын шектеуге немесе жоюға негіз бола алмайды.

Айыпталушы — жауапқа тарту туралы қаулы шыққан не өзіне қатысты сотта жеке айыптайтын қылмыстық іс қозғалған адам. (ҚР ҚІЖК 69-бабы).

Айыпталушы қылмыстық процестің негізгі қатысушысы болып танылады, оған қатысты қылмыстық іс қозғалады алдын ала тергеу ісі жүргізіледі және сот талқылауы жүргізіледі, сот үкімі шешіледі.

Айыпталушының құқықтары:

1) заңға қайшы келмейтін құралдармен және тәсілдермен өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға және қорғануға дайындалу үшін жеткілікті уақыты мен мүмкіндігі болуға құқылы;

2) өзінің не үшін айыпталғандығын білуге және өзін айыпталушы ретінде тарту туралы қаулының көшірмесін алуға құқылы;

3) қылмыстық ізге түсу органынан өзіне тиесілі құқықтар туралы дереу түсіндірме алуға құқылы;

4) қылмыстық процесті жүргізуші органнан өзінің құқықтарын және мүдделерін қозғайтын іс жүргізу шешімдерін қабылдау туралы хабардар етілуге құқылы;

5) бұлтартпау шараларын қолдану туралы қаулының көшірмесін алуға құқылы;

6) өзіне тағылған айып бойынша түсініктеме мен айғақ беруге құқылы;

7) айғақ беруден бас тартуға құқылы;

8) дәлел ұсынуға, өтініш пен қарсылық мәлімдеуге құқылы;

9) ана тілінде және өзі білетін тілде айғақ беруге және түсінісуге құқылы;

10) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;

11) қорғаушысы болуға;

12) ҚР ҚІЖК-нде көзделген жағдайларда және тәртіппен өзінен алғашқы жауап алудың алдындағы кезден бастап қорғаушымен оңаша және құпия жолығуға;

13) Тергеушінің немесе заңды өкілінің өтініші бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қатысуға; осы әрекеттердің хаттамаларымен танысуға және оларға ескертпелер беруге;

14) Сарапшының алдына мәселелер қоюға, сараптама тағайындау туралы қаулымен және сарапшының қорытындысымен танысуға;

15) Тергеу аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға және одан кез келген мәліметті кез келген көлемде көшіріп алуға;

16) Айыптау қорытындысының және оның косымшаларының көшірмелерін алуға;

17) Соттың, прокурордың, тергеушінің және анықтаушының (іс-әрекеті мен шешіміне шағым беруге);

18) Ақтамайтын негіздер бойынша істі қысқартуға қарсылық білдіруге;

19) Жария сөз талқылауын талап етуге құқылы;

20) Сотталушының бірінші және апелляциялық сатыдағы соттарда істі соттың қарауына қатысуға және тараптың барлық құқықтарын пайдалануға, сондай-ақ ақырғы сөз құқығына ие болуға құқылы.

Іс бойынша басты соттың талқылауы тағайындалған сәттен бастап айыпталушы — сотталушы деп танылады, ал өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған

айыпталушы — сотталған адам, өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған айыпталушы — ақталушы деп танылады (ҚР ҚІЖК 69-бабы).

Сотталған немесе ақталған адамның құқықтары:

- 1) сот отырысының хаттамасымен танысуға және оған ескертпелер беруге;
- 2) соттың үкіміне, қаулысына, судьялардың қаулыларына шағымдануға және шағымдалған шешімдердің көшірмесін алуға;
- 3) іс бойынша келтірілген шағымдар мен қарсылықтар туралы білуге және оларға қарсылық беруге; мәлімделген шағымдар мен қарсылықтардың сотта қаралуына қатысуға құқығы бар.

Іске айыпталушының қорғаушысының немесе заңды өкілінің қатысуы айыпталушының қандай да болмасын құқығын жою немесе шектеу үшін негіз бола алмайды.

Қорғаушы — заңда белгіленген тәртіппен күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын және оларға заң көмегін көрсететін адам (ҚР ҚІЖК 70-бап).

Қазақстан Республикасының Конституциясының 16-бабында былай делінген: «ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы».

Қорғаушы ретінде мыналар қатыса алады: адвокаттар; кәсіподақ және қоғамдық ұйымдардың өкілдері; айыпталушы мен күдіктінің жақын туыстары мен заңды өкілдері; шетел адвокаттары, егер ол Қазақстан Республикасының тиісілі мемлекетпен халықаралық шартында өзара негізде көзделсе, заңдарда белгіленген тәртіппен іске қорғаушы ретінде қатысуға жол беріледі. Қорғаушы сот өндірісінің барлық кезеңдеріне қатысуға құқылы: іс қозғау және алдын ала тергеу ісіне, соттың талқылауына, апелляциялық және қадағалау инстанцияларына қатысуға құқылы. Адамды күдікті, айыпталушы немесе сотталушы деп айып тағылған сәттен бастап қорғаушы іске қатысуға жіберіледі.

Ескерте кету керек, қорғаушының сот талқылауына қатысуы мынадай жағдайларда ғана міндетті деп танылады: (ҚР ҚІЖК71-бап):

- сот талқылауында прокурор қатысқан жағдайда;
- кәмелекте толмаған болса;
- мылқау, саңырау, соқыр, басқа да кемістігі бар адамдар қатысса, яғни өзінің дене және психикалық кемістігінен қорғану құқығын өз бетінше жүзеге асыра алмаса;
- сот ісі жүргізілетін тілді білмейтін адам болса;
- өмір бойы бас бостандығынан айырылу немесе өлім жазасы тағайындалуы мүмкін болатын қылмысты жасағаны үшін айыпталса;
- айыпталушыны, сотталушыны тұтқынға алу шарасы қолданылса;
- күдіктілердің, айыпталушылардың, сотталушылардың мүдделері арасында қайшылық болып, олардың біреуінің қорғаушысы болса;

Егер осы аталған мән-жайлар болған кезде қорғаушыны айыпталушы, оның заңды өкілі немесе олардың тапсыруы бойынша басқа да адамдар шақырмаса, тергеуші, прокурор немесе сот істе қорғаушының қатысуын қамтамасыз етуге шаралар жасайды.

Жәбірленуші — қылмыстық процесте оған тікелей қылмыспен моральдық, дене және мүліктік зиян келтіріді деп ұйғарған анықтаушы, тергеуші

органдардың, тергеушінің, прокурордың, судьяның немесе соттың қаулысы шыққан адам (ҚР ҚДЖК 75-бап).

Жәбірленушінің өлімімен аяқталған қылмыстар туралы іс бойынша жәбірленушінің құқықтарын оның жақын туыстары пайдалануға құқылы.

Ескерте кету керек, заңды тұлға өзіне қатысты тікелей қылмыспен мүліктік зала келтіреді деп ұйғаруға жеткілікті негіз бар деп таныса, азаматтық талапкер ретінде қатыса алады (ҚР ҚІЖК 77-бап).

ҚР ҚІЖК 76-бабында жәбірленушінің жариялы және жеке-жариялы айыптау, яғни өз бетінше сот айыбын қолдау ісі бойынша қосымша іс жүргізу құқықтарын ерекше айқындайды. Айыптауды қолдау тек сот жарыссөзіне қатысу кезінде ғана емес, бүкіл сот талқылауы барысында өтініш-арыз жолымен, айғақ дәлелдемелерді ұсыну жолымен жүзеге асатынын ескерген жөн. Жеке айыптаушы жәбірленушінің барлық құқықтары мен міндеттерін атқарады.

Жәбірленушінің құқықтары:

1) өзіне келтірілген моральдық және зиянды өтеу туралы талап қоюына құқылы;

2) Егер мұндай талап қылмыстық істе қойылмаса не қараусыз қалса, онда оны азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қоюға құқылы;

3) Айыпталушыға тағылған айып туралы білуге; айғақ беруге, дәлелдер ұсынуға; өтініш пен қарсылық білдіруге құқылы;

4) Ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге;

5) Аудармашының тегін көмегін пайдалануға, өкілі болуына құқылы;

6) Одан дәлелдеу құралы ретінде қылмыстық ізге түсу органы алып қойған немесе өзі берген мүлікті, сондай-ақ қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаған адамнан алып қойылған оған тиесілі мүлікті алуға, оған тиесілі құжаттардың түп нұсқаларын алуға құқылы;

7) Тергеушінің немесе анықтаушының рұқсатымен өз өтініші не өз өкілінің өтініші бойынша жүргізілген тергеу әрекеттеріне қатысуға;

8) Заңда кезделген жағдайларда күдіктімен, айыпталушымен татуласуға;

9) тергеу аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға, одан кез келген көлемде кез келген мәліметті көшіріп алуға құқылы;

10) Қылмыстық істі тоқтату туралы қаулылардың көшірмелерін, айыптау қорытындысының көшірмелерін, сондай-ақ үкімнің, апелляциялық сатыдағы сот шешімдерінің көшірмесін алуға құқылы;

11) Бірінші сатыдағы сотта істі соттың талқылауына қатысуға құқылы;

12) Сот жарыссөздерінде сөйлеуге, айыптауды, оның ішінде мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тартқан жағдайда да қолдауға құқылы;

13) Сот отырысының хаттамасымен танысуға және оған ескерту беруге құқылы;

14) Қылмыстық процесті жүргізуші органның әрекетіне шағым әкелуге;

15) Соттың үкімі мен қаулысына шағымдануға;

16) Іс бойынша әкелінген шағымдарды, өтініштерді және наразылықтар туралы білуге және оған қарсылық білдіруге;

17) Мәлімделген шығамдарды, өтініштерді және наразылықтарды апелляциялық сатыдағы соттың қарауына қатысуға құқығы бар.

Жәбірленушінің, ал ол қайтыс болған жағдайда — оның құқықтық мұрагерлерінің аса ауыр қылмыс жасағаны үшін өлім жазасына сотталған адамға қатысты үкім орындалған жағдайда және өлім жазасына кесілген адамның осы

қылмыспен келтірілген залалды толық көлемде өтеу үшін жеткілікті мүлкі болмаған жағдайда республикалық бюджеттің қаражаты есебінен ақшалай өтемақы алуға құқығы бар.

Көрсетілген жағдайларда қылмыспен келтірілген залал үшін мемлекеттің есебінен өтемақы төлеу туралы мәселені жәбірленушінің өтініші бойынша өлім жазасы туралы үкімді шығарған сот шешеді. Жәбірленушінің көрсетілген жағдайларда, егер залал бір мың ең төменгі есептік көрсеткіштен аспаса, залалдың толық көлемінде өтелуіне құқығы бар.

Жәбірленушінің міндеттері:

1) Қылмыстық процесіті жүргізуші органның шақыруы бойынша келуге міндетті, іс бойынша белгілі барлық, мән-жайларды шын хабарлауға және қойылған сұрақтарға жауап беруге міндетті;

2)өзіне іс бойынша белгілі болған мән-жайлар туралы мәліметтерді жарияламауға міндетті;

3)тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысы уақытында белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті.

Жәбірленуші дәлелсіз себептермен шақыру бойынша келмеген кезде ол ҚР КІЖК-нің 158-бабында көзделген тәртіппен мәжбүрлеп әкелуге ұшырауы және заңдарға сәйкес әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Жәбірленуші жауап беруден бас тартқаны үшін және қасақана жалған айғақ бергені үшін заңдарға сәйкес қылмыстық жауапқа тартылады.

Зардабы адамның қайтыс болуына жеткізген қылмыстар туралы істер бойынша жәбірленушінің осы бапта көзделген құқықтарын қайтыс болған адамның жақын туыстары жүзеге асырады. Егер жәбірленушінің құқықтарын беруге туыстарының қаза табуына байланысты қылмыспен моральдық зиян келтірілген бірнеше адам үміткер болып отырса, олардың бәрі не олардың арасындағы келісім бойынша олардың біреуі жәбірленуші болып таныла алады.

Қылмыспен моральдық немесе мүлдіктік зиян келтірілген заңды тұлға жәбірленуші болып танылуы мүмкін. Бұл жағдайда жәбірленушінің құқықтары мен міндеттерін заңды тұлғаның өкілі жүзеге асырады.

Кәмелетке толмаған айыпталушының, сезіктінің заңды өкілдері . Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы істер бойынша іске қатысуға осы Кодексте көзделген тәртіппен олардың заңды өкілдері тартылады.

Жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының өкілдері

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының заңды мүдделерін білдіруге заң күшімен құқығы бар және қылмыстық процесіті жүргізуші органның қаулысымен іске қатысуға рұқсат етілген адвокаттар мен өзге де адамдар жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының өкілдері болуы мүмкін.

Кәмелетке толмаған немесе өзінің дене немесе психикалық жағдайы бойынша өз құқықтары мен заңды мүдделерін өз бетінше қорғау мүмкіндігінен айырылған жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін іске міндетті түрде қатысуға олардың заңды өкілдері мен өкілдері тартылады. Мұндай жағдайларда жәбірленушінің өкілі ретінде жәбірленуші не оның заңды өкілі таңдаған адвокатқа рұқсат беріледі. Егер жәбірленушінің өзі немесе оның заңды өкілі адвокат шақырмаған жағдайда, адвокаттардың кәсіби ұйымы немесе оның құрылымдық бөлімшелері үшін міндетті қаулы шығару жолымен

қылмыстық процесті жүргізуші орган адвокаттың қатысуын қамтамасыз етеді. Қылмыстық процесті жүргізуші орган нақты адвокатты қорғаушы ретінде шақыруға ұсыным беруге құқылы емес.

Жәбірленушіде немесе оның заңды өкілінде қаражат болмаған жағдайда, адвокаттың еңбегіне ақы төлеу осы Кодексте белгіленген тәртіппен бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі.

Жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының заңды өкілдері мен өкілдерінің өздері өкілі болып отырған жеке және заңды тұлғалардікіндей, осы Кодексте көзделген шектерде, іс жүргізу құқығы болады.

Жәбірленуші, азаматтық талапкер, жеке айыптаушы өкілінің өзі өкілі болып отырған процеске қатысушының мүдделеріне қайшы қандай да болсын әрекеттер жасауға құқығы жоқ.

Жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының іске өзінің қатысуы олардың осы іс бойынша өкілге ие болу құқығын жоймайды.

Азаматтық жауапкердің өкілдері

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуде азаматтық жауапкердің заңды мүдделерін білдіруге заң күшімен құқығы бар және қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысымен іске қатысуға рұқсат етілген адвокаттар және өзге де адамдар азаматтық жауапкердің өкілдері болып танылады.

Азаматтық жауапкер өкілдерінің өздері өкілі болып отырған жеке және заңды тұлғалардікіндей іс жүргізу құқығы болады.

Азаматтық жауапкер өкілінің өзі өкілі болып отырған процеске қатысушының мүдделеріне қайшы қандай да болмасын әрекеттер жасауға құқығы жоқ.

Азаматтық жауапкердің іске өзінің қатысуы олардың осы іс бойынша өкілге ие болу құқығын жоймайды.

4. Қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдар

Қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдар қатарына куә, сарапшы, маман, аудармашы, куәгер, сот отырысының хатшысы және сот приставы жатады.

Куә. Айғақ беру үшін куә ретінде іс үшін маңызы бар қандай да болсын мән-жай белгілі болуы мүмкін кез келген адам шақырылуы мүмкін және одан жауап алынуы мүмкін (ҚР КІЖК 82-бап).

Куәнің құқықтары:

1) қылмыстық жасалатын әрекет немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін оның өзі, жұбайы (зайыбы) немесе жақын туыстары үшін ізіне түсуге әкеп соқтыратын айғақ беруден бас тартуға;

2) өзінің ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге; аудармашының тегін көмегін пайдалануға;

3) одан жауап алуға қатысушы аудармашыға ескерту жасауға;

4) жауап алу хаттамасына айғақтаманы өз қолымен жазуға;

5) анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың іс-әрекетіне шағым жасауға, өз құқықтары мен заңды мүдделеріне қатысты өтінішін мәлімдеуге құқығы бар.

Куә егер адвокат қандай да бір басқа сапада іске қатыспаса, өзінің адвокатының қатысуымен айғақ беруге құқылы. Адвокаттың келмеуі тергеуші белгілеген уақытта айғақ болуды жүргізуге кедергі келтірмейді.

Куәнің міндеттері:

1) куә анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың шақыруы бойынша келуге; іс бойынша барлық өзіне белгілі жайларды шын хабарлауға және қойылған сұрақтарға жауап беруге; егер оған анықтаушы, тергеуші немесе прокурор ескерткен болса, өзіне іс бойынша белгілі мән-жайлар туралы мәліметті жарияламауға міндетті;

2) тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысы кезінде белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті;

3) куә көрсетілген жағдайларды қоспағанда, өлім себептерін, ауыр қылмыс зияндылығын, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің психикалық күйін анықтау қажеттілігіне сәйкес сараптамаға немесе куәландырылуға мәжбүрлеп тартылмайды.

Қасақана жауап бергені үшін және жауап беруден бас тартқаны үшін куә ҚР ҚК-нің 352-бабы бойынша қылмыстық жауапқа тартылады.

Айғақтар беруден бас тарту немесе қылмыстық процесті жүргізуші органның шақыруы бойынша дәлелді себептерсіз келмеу әкімшілік жауапқа тартуға әкеп соғады.

Куә ретінде жауап алуға тыйым салынады:

1) қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуына байланысты, сондай-ақ сот шешімін шығару кезінде туындаған мәселелерді кеңесу бөлмесінде талқылау барысында өздеріне белгілі болған қылмыстық істің мән-жайлары туралы — судья, алқаби;

2) аралық судьяның немесе төрешінің міндеттерін атқаруға байланысты өзіне белгілі болғай мән-жайлар туралы — аралық судья немесе төреші;

3) қылмыстық іс бойынша өзінің міндеттерін орындауына байланысты өзіне белгілі болған жағдайлар туралы — күдіктінің, айыпталушының қорғаушысы, сонымен бірдей жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілі;

4) оған ішкі сырын ашу кезінде белгілі болған мән-жайлар туралы — діни қызметкерлер;

5) өзінің жасының талмауына не психикалық немесе дене кемістіктеріне орай іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс түсінуге және олар туралы жауап беруге қабілетсіз куә ретінде жауап алуға жатпайды.

Сарапшы — арнаулы ғылыми білімі бар, сараптама жүргізу үшін сот пен тергеу органдарына тартылған адам. Сараптама анықтаушы, тергеуші және сот қаулысымен тағайындалады. Сараптама жүргізілетін іс материалдарын зерттеу нәтижесінде іс үшін маңызы бар мән-жайлар алынуы мүмкін жағдайда тағайындалады. Зерттеу нәтижелері бойынша сарапшы қорытынды жасайды. Сарапшының қорытындысы, оның ауызша түсініктемесі іс бойынша дәлелдемелер деп танылады. Бірақ сарапшының қорытындысы қылмыстық процесті жүргізуші органдар үшін міндетті болып танылмайды (ҚР ҚІЖК 83-бап).

Сарапшының негізгі құқықтары:

1) қылмыстық істің сараптама жүргізуге қатысты материалдармен танысуға құқылы;

2) өзіне қорытынды беру үшін қажетті қосымша материалдарды беру туралы өтініш білдіруге ;

3) қылмыстық процесті жүргізуші органның рұқсатымен тергеу әрекеттерін жүргізуге және басқа да іс-жүргізу әрекеттеріне қатысуға және оған қатысушыларға сараптама жүргізуге қатысты сұрақтар қоюға;

4) өзі қатынасқан тергеу немесе өзге де іс жүргізу әрекеттерінің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және өзінің әрекеттері мен жауаптарының толық және дұрыс көрсетілуіне қатысты хаттамаға енгізуге жататын ескертулер жасауға;

5) сараптаманы тағайындаған органның (адамның) келісімі бойынша өз құзыреті шегінде тек алдына қойылған мәселелер бойынша ғана емес, сонымен бірге іс үшін маңызы бар және өз бастамашылығымен анықталған өзге мән-жайлар бойынша да қорытынды беруге;

б) өзінің арнаулы білімінен тыс мәселелер бойынша, сондай-ақ егер өзіне берілген материалдар қорытынды беру үшін жеткіліксіз болған жағдайларда қорытынды беруден бас таруға құқылы.

Сарапшының құқығы жоқ:

1) қылмыстық процесті жүргізуші органнан басқа процеске қатысушылармен сараптама жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізуге құқығы жоқ;

2) өз бетінше зерттеуге арналған материалдар жинауға;

3) егер оған сараптама тағайындалған органның арнаулы рұқсаты болмаса, объектілерді толық немесе ішінара жоюға не олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге әкеп соқтыратын зерттеулер жүргізуге құқығы жоқ.

Сарапшының міндеттері:

1) қылмыстық процесті жүргізуші органның шақыруы бойынша келуге; өз алдына қойылған мәселелер бойынша негізделген және объективті жазбаша қорытынды беруге міндетті;

2) жүргізілген зерттеулер мен берілген қорытындыға байланысты мәселелер бойынша жауап беруге; сараптама жүргізуге байланысты өзіне белгілі болған істің жағдайы туралы мәліметтерді және өзге де мәліметтерді жарияламауға; тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысы уақытында тәртіп сақтауға міндетті.

Қасақана жалған қорытынды бергені үшін сарапшы ҚР ҚК-нің 352- бабына сәйкес қылмыстық жауапқа тартылады. Сарапшы сот сараптамасы органының қызметкері болғандықтан, қызметінің тегіне орай, өз құқықтары мен міндеттерімен танысқан және оған қасақана жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауапқа тартылатыны туралы ескертілген деп саналады.

Маман - техника, медицина, педагогика сияқты әртүрлі ғылыми салаларынан арнаулы ғылыми танымы бар адам.

Маман тергеуге және сот әрекеттеріне іске мүдделі емес, дәлелдерді жинауда, зерттеуде және бағалауда, сондай-ақ техникалық құралдарды қолдануда жәрдем көрсету үшін шақырылуы мүмкін (ҚР ҚІЖК 84-бап).

Маманның құқықтары:

1) қылмыстық процесті жүргізуші органның рұқсаты мен тергеу және сот әрекетіне қатысушыларға сұрақтар қоюға құқылы;

2) олардың назарын дәлелдемелерді жинауға, зерттеу мен бағалауға көмектесуге және ғылыми-техникалық құралдарды қолдану, істің материалдарын зерттеу, сараптама тағайындау үшін материалдарды дайындау кезінде өзінің іс-әрекетіне байланысты мән-жайларға аударуға құқылы;

3) өзі қатысқан тергеу әрекеттерінің хаттамасымен, сондай-ақ сот отырысы хаттамасының тиісті бөлігімен танысуға және өзінің қатысуымен жүргізілген әрекеттердің барысы мен нәтижелерінің көрсетілуінің толықтығы мен

дұрыстығына қатысты хаттамаға енгізуге жататын мәлімдемелер мен ескертпелер жасауға құқылы;

4) қылмыстық процесті жүргізуші органның іс-әрекетіне шағым жасауға; аудармашыдан бас тартуға; өзінің тергеу және сот әрекеттеріне қатысуына байланысты өзіне келтірілген шығындарға өтем және егер іс бойынша іс жүргізу оның қызметтік міндеттеріне кірмейтін болса, орындалған жұмыс үшін сыйақы алуға құқылы.

Маманның міндеттері:

1) қылмыстық істі жүргізуші органның шақыртуы бойынша келуге;

2) дәлелдемелерді жинауға, зерттеу мен бағалауға көмек көрсету үшін арнаулы білімін, дағдысын және ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып тергеу іс-әрекеттерін жүргізу мен сот талқылауына қатысуға міндетті;

Іс жүргізу қатынасында сарапшы мен маманның мынадай ерекшеліктері байқалады: сарапшы процеске тек іс қозғалғаннан кейін, тергеушінің қаулысы шыққаннан кейін ғана қатыса алады; сарапшының қорытындысы дәлелдемелердің негізгі қайнар көзі болып табылады, оның дұрыстығы үшін заңмен (қылмыстық жауаптылықпен) жауап береді.

Маман сот өндірісінің барлық кезеңдеріне қатыса алады, сондай-ақ іс қозғалғанға кейінгі істерге де қатынасады. Маман-адады іске тарту барысында тергеу ісінде қатысуын міндеттейтіндігі жөнінде арнаулы қаулы қабылданбайды. Тергеуші оны тек тергеу әрекеттеріне қатысуға ғана қажетті кезде шақыртады.

Сонымен қатар, заңда маманның қорытынды беруі көзделмеген және ол өзінің әрекеттері үшін (тергеуші қойған сұрақтарға жауабы, шешімі, қорытындысы) қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Іске қатысу үшін оны тек қылмыстық процесті жүргізетін орган ғана шақырады.

Өзінің міндеттерін орындаудан дәлелді себептерсіз бас тартқаны немесе жалтарғаны үшін маман әкімшілік жауапқа тартылады.

Аудармашы - аударма жасау үшін қажет тілді меңгерген және күдікті, айыпталушы, сотталушы, олардың қорғаушылары не жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және де өзге де іске қатысушылар іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмеген жағдайда, сонымен бірге жазбаша құжаттарды аудару үшін тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысуға тартылған, іске мүдделі емес адам. (ҚР ҚІЖК 85-бап). Қылмыстық процесті жүргізуші орган адамды аудармашы етіп тағайындау туралы қаулы шығарады.

Аудармашының құқықтары:

1) жүргізуіне өзі қатысқан тергеу немесе өзге де іс жүргізу іс-әрекеттерінің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және аударманың толықтығы мен дұрыстығына қатысты хаттамаға енгізуге жататын ескертпелер жасауға құқылы;

2) егер оның аудару үшін қажетті білімі болмаса, іс бойынша іс жүргізуге қатысудан бас тартуға; қылмыстық процесті жүргізуші органның іс-әрекетіне шағым жасауға; тергеу және өзге де іс жүргізу іс-әрекетіне қатысуына байланысты өзіне келтірілген шығындарға өтем және егер іс бойынша іс жүргізуге қатысу оның қызметтік міндетінің шеңберіне кірмейтін болса, орындалған жұмысы үшін сыйақы алуға құқығы бар.

Аудармашының міндеттері:

1) қылмыстық процесті жүргізуші органның шақыруы бойынша келуге; өзіне тапсырылған аударманы дәл және толық орындауға міндетті;

2) оның қатысуымен жүргізілген тергеу іс-әрекетінің хаттамасында, сондай-ақ процеске қатысушыларға олардың ана тіліндегі немесе олар білетін тілдегі аудармасында тапсырылған іс жүргізу құжаттарында аударманың дұрыстығын өзінің қолымен куәландыруға міндетті;

3) аудармашы ретінде тартылуына байланысты өзіне белгілі болған істің жағдайы туралы мәліметтерді немесе өзге де деректерді жарияламауға;

4) тергеу іс-әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысы уақытында тәртіп сақтауға міндетті.

Аудармашы дәлелді себептерсіз келуден немесе өзінің міндетін орындаудан бас тартқаны үшін немесе жалтарғаны үшін әкімшілік жауапқа тартылады.

ҚР ҚІЖК-нің 85-бабында көрсетілген ережелер іс бойынша іс жүргізуге қатысу үшін шақырылған, мылқау немесе саңырау адамдардың белгілерін түсінетін адамдарға қолданылады.

Куәгер — іске мүдделі емес, қылмыстық процесті жүргізуші органның тергеу әрекеттерін толық және дұрыс қабылдауға қабілетті адам. Ол қылмыстық ізге түсу органдарынан тәуелсіз тергеу іс-әрекеттерін жүргізу фактісін, оның барысы мен нәтижелерін куәландыру үшін тартылады. Осы мақсатта кем дегенде екі куәгер іске тартылады.

Куәгердің құқықтары: (ҚР ҚІЖК 86-бап):

1) тергеу іс-әрекеттерін жүргізуге қатысуға; тергеу іс-әрекеті жөнінде хаттамаға енгізуге жататын мәлідемелер мен ескертулер жасауға құқылы;

2) өзі қатысқан тергеу іс-әрекеттерінің хаттамасымен танысуға; қылмыстық ізге түсу органының іс-әрекетіне шағым әрекетінің хаттамасымен танысуға; қылмыстық ізге түсу органының іс-әрекетіне шағым жасауға; қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өзіне келтірілген шығындарға өтем алуға құқығы бар.

Куәгердің міндеттері:

— қылмыстық ізге түсу органының шақыруы бойынша келуге; тергеу іс-әрекетін жүргізуге қатысуға; осы іс-әрекеттің жүргізілу фактісін, оның барысы мен нәтижелерін тергеу іс-әрекеттерінің хаттамасында өзінің қолымен куәландыруға міндетті;

- анықтаушының, тергеушінің, прокурордың рұқсатынсыз алдын ала тергеу материалдарын жарияламауға; тергеу іс-әрекеттерін жүргізу кезінде тәртіп сақтауға міндетті.

Куәгер дәлелді себептерсіз келуден немесе өзінің міндеттерін орындаудан бас тартқаны үшін немесе жалтарғаны үшін әкімшілік жауапқа тартылады.

Сот отырысының хатшысы — сот отырысының хаттамасын жүргізетін, қылмыстық іске мүдделі емес адам.

Сот отырысы хатшысының міндеттері (ҚР ҚІЖК 87-бап):

1) өзі хаттамалауды қамтамасыз етуі қажетті барлық уақытта сот отырысы залында болуға және сот отырысына төрағалық етушінің рұқсатынсыз кетпеуге міндетті;

2) хаттамада соттың іс-әрекеті мен шешімін, соттың отырысына қатысушы барлық адамдардың өтініштерін, карсылықтарын, жауаптарын, түсініктемелерін, сондай-ақ сот отырысының хаттамасында көрсетуге жататын басқа да жағдайларда толық және дұрыс жазуға міндетті;

3) сот отырысының хаттамасын осы Кодексте белгіленген мерзімде дайындауға міндетті;

4) төрағалық етушінің заңды өкіміне бағынуға; жабық сот отырысына қатысуына байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы мәліметтерді жарияламауға міндетті.

Сот отырысының хатшысы сот отырысы хаттамасының толықтығы мен дұрыстығы үшін дербес жауап береді. '

Дұрыс емес немесе шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді сот отырысының хаттамасына қасақана енгізген жағдайда хатшы ҚР ҚК-нің 31-бабы бойынша жауапқа тартылады.

Сот приставы — соттар қызметінің және сот шешімдерін орындаудың белгіленген тәртібін қамтамасыз ету жөніндегі өзіне заңмен жүктелген міндеттерді орындаушы лауазымды адам (ҚР ҚІЖК 88-бап).

Сот приставына мынадай *міндеттер* жүктелген:

1) бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалардың атқарылуына бақылау жасауды қамтамасыз ету;

2) сот орындаушыларына атқару құжаттарын мәжбүрлеп атқаруда көмек керсету;

3) сот талқылау кезінде заңдағы тәртіпті бақылап отыру;

4) төрағалық етушінің өкімін орындау және соттарда судьяларды, куәларды, басқа да процеске қатысушыларды қорғауды жүзеге асыру, оларды басқаның ықпалынан қорғайды;

5) соттың іс жүргізу іс-әрекетін жүргізуіне жәрдемдеседі және сотқа келуден жалтарған адамдарды алып келуді жүзеге асырады, өзіне заңмен жүктелген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Азаматтық талапкер, оның іс жүргізу құқықтары мен міндеттері.
 2. Азаматтық жауапкер, оның іс жүргізу құқықтары мен міндеттері.
 3. Азаматтық жауапкер ретінде таныла алатын тұлғалар.
 4. Қорғаушы, оның өкілеттіктері және қылмыстық іс жүргізуге қатысуміндеттері.
 5. Қорғаушы ретінде қылмыстық сот ісін жүргізуіне қатыса алатын тұлғалар.
 6. Қорғаушыны шақыру, тағайындау, ауыстыру, оның еңбегіне ақы төлеу.
 7. Қорғаушыдан бас тарту.
 8. Қорғаушының қылмыстық іске міндетті түрде қатысу жағдайлары.
 9. Кәмелетке толмаған сезіктінің, айыпталушының заңды өкілдері.
 10. Жәбірленушінің, азаматтық талапкер мен жеке айыптаушының өкілдері.
- Азаматтық жауапкердің өкілдері.
11. Қылмыстық іс жүргізудегі басқада тұлғалар: түсінігі, түрлері, маңызы.
 12. Куәнің іс жүргізу жағдайы.

Дәріс тақырыбы 6. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу.

Негізгі сұрақтар

1. Өзара іс әрекет етудің іс жүргізушілік нысандары. Өзара әрекет етудің ұйымдастырушылық нысаны. Тергеушінің қоғамдастықпен өзара әрекет етуі. Тергеушінің сарапшылық бөлімшелермен өзара әрекет етуі.

2. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің түсінігі. Алдын ала тергеуді тоқтата тұру тәртібі. Алдын ала тергеуді тоқтата тұрудың шарттары. Алдын ала тергеуді тоқтатқаннан кейінгі тергеушінің әрекеттері. Айыпталушыны іздестіру. Тоқтата тұрылған алдын ала тергеуді қайта бастау.

3. Қылмыстық істерді біріктіру. Қылмыстық істерді бөлектеу. Қылмыстық істерді қысқарту. Ақтайтын негіздер бойынша қылмыстық істерді қысқартудың ерекшеліктері. Айыптау тағу және жеке айыпталушыларға катысты бөлігінде қылмыстық істі қысқарту.

4. Қылмыстық іс қысқартылғаннан кейін тергеушінің іс әрекеті. Қылмыстық істі қысқарту туралы қаулыға шағым беру тәртібі. Қысқартылған қылмыстық істі қайта қозғау. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді аяқтаудың нысандары. Құпиялықты сақтау. Іс жүргізу мерзімінің түсінігі. Іс жүргізу мерзімдерін есептеу тәртіптері. Іс жүргізу мерзімдерін сақтау мен ұзарту. Өтіп кеткен мерзімді қалпына келтіру.

1. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу:

- 1) айыпталушы ретінде жауапқа тартуға жататын адамның анықталмауы;
- 2) айыпталушы тергеуден немесе соттан жасырынып қалған не оның тұратын жері басқа себептермен анықталмаған;
- 3) айыпталушыны қылмыстық ізге түсу иммунитетінен айыру не оны шетелдік мемлекеттердің беруі туралы мәселелердің шешілуіне байланысты айыпталушының іске қатысуының нақты мүмкіндіктері болмаған;
- 4) айыпталушы жүйкесінің заңда көзделген тәртіпте куәландырылған уақытша бұзылуы немесе өзге де ауыр науқастануы;
- 5) айыпталушының Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерде болуы;
- 6) соттың аталған қылмыстық істе қолданылуға тиіс заңның немесе өзге де нормативтік-құқықтық актілердің Конституцияға сәйкес еместігін тану не адамның және азаматтың Конституциямен бекітілген құқықтары мен бостандығын шектейтіндігі туралы ұсыныспен Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесіне өтініш жасауы;
- 7) қылмыстық іс бойынша одан әрі іс жүргізуге уақытша кедергі келтіретін тежеусіз күштің іс-әрекеті;
- 8) тиісті сараптама жүргізілген;
- 9) ҚІЖКтің 55-тарауында көзделген тәртіппен құқықтық көмек алуға байланысты іс жүргізу әрекеттері орындалған жағдайда анықтаушының,

тергеушінің немесе соттың қаулысымен толықтай немесе тиісті бөлігінде тоқтатыла тұруы мүмкін.

Сотта қылмыстық іс бойынша іс жүргізу, егер жеке айыптау ісі бойынша жеке айыптаушы оның ауыр науқас екендігіне, Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерде іс-сапарларда болуына немесе азаматтық борышын орындауына байланысты сотта қылмыстық ізге түсуді жүзеге асыра алмаған жағдайда да соттың қаулысымен толық немесе тиісті бөлігінде тоқтатыла тұруы мүмкін.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу оны тоқтатуға негіз болған жағдайлар жойылғанға дейін тоқтатыла тұрады. Әлгі жағдайлар жойылған соң анықтаушының, тергеушінің немесе соттың қаулысымен ол жаңартылады. Іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру немесе жаңарту туралы процеске қатысушыларға хабарланады. Қылмыстық ізге түсу органы шығарған қылмыстық істі тоқтата тұру туралы қаулының көшірмесі жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға жолданады.

Тоқтатылып қойған іс, егер іс бойынша ескіру мерзімін ұзу туралы мәлімет болмаса, қылмыстық заңмен белгіленген ескіру мерзімінің аяқталуы бойынша тоқтатылуға тиіс.

2. Қылмыстық ізге түсу функциясын жүзеге асыру барысында бір факті бойынша түрлі өкілетті органдар қылмыстық істерді дербес қозғап, сотқа дейінгі тергеуді бір мезгілде жүргізетін жайттар пайда болуы мүмкін. Осы фактінің анықталуы бір адам және бір мән-жай бойынша екі іс жүргізілуінің дереу тыйылуына әкеліп соғады. Әйтпеген жағдайда қайтадан соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол беруге болмайтыны жөніндегі принциптің бұзылуына жол беріледі.

Бір оқиға жөнінде түрлі айыпталушыларға қатысты істердің бөлек жүргізілуі қылмыстың тұтас көрінісінің қалпына келтірілуіне бөгет жасайтын жайттар қалыптасуы мүмкін, оның өзі сот төрелігінің мақсаттарына кол жетуін қиындатады. Осы жағдайларды сол қылмыстық істерді бір іс етіп біріктіру жолымен жоюға болады.

Келтірілген және сол сияқты оқиғалар істі біріктіруге немесе бөлектеуге байланысты шешімдер қабылдануын қажет етеді. Қылмыстық істі біріктіру немесе бөлектеу туралы мәселені дұрыс шешудің маңыздылығы судьяның қылмыстық істі қосымша тергеу үшін қайтару немесе істі бөлектеу құқығымен атап көрсетіледі (ҚІЖК 303-бап, 1-бөлік, 2-тармақ).

ҚІЖК 48-бабына сәйкес мыналар бір істе біріктірілмеуге тиіс:

әр түрлі адамдарға қатысты бірдей айыптау;

жеке айыптау ісі қаралатын жағдайларды қоспағанда, бір-біріне қатысты қылмыс жасағандағы ташлатын адамдарға қатысты айыптау;

біреуі бойынша қылмыстық ізге түсу — жеке түрде, ал екіншісі бойынша — жария түрде жүзеге асырылатын істер;

біріктіріп қарау істі объективті қарауға бөгет жасайтын барлық басқа да айыптаулар.

Қылмыстық істі біріктіруге тыйым салудың бірінші негізі куәгерлік базаның бірлігі, ортақ жәбірленушінің бар екені бірнеше айыпталушы іс-әрекеттерінің өзара байланысты екенін білдірмейтінін көрсетеді. Қылмыстық істерді бір іске біріктіру үшін бір адамның кінәсі екінші адамның кінәсіне тікелей байланысты болуы қажет. Бірнеше айыпталушының бір жәбірленуші жөніндегі іс-

әрекеттерінде сөз байласу, бірлесіп қатысу, келісіп алу белгілерінің жоқтығы қылмыстық процесті түрлі айыпталушыларға қатысты бір қылмыстық іс шегінде жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді.

Тыйымның екінші негізінің мәні мынада: екі немесе одан көп адамның бір-біріне қатысты қылмыс жасауы оларды бір мезгілде жәбірленуші мен айыпталушы жағдайына қоады. Іс жүргізудегі екі бәсекелесуші тұлғаның статустарын бір адамға тіркестіру заңмен берілген құқықтар мен жүктелген міндеттердің бірін-бірі жоққа шығаруына әкеліп соғады. Оның өзі бір адамға қарасты бір статусты артық санап, екінші статусты алып тастау оның конституциялық құқықтары мен бостандықтарына екі бөлікте де елеулі қысым жасалуыша әкеліп соғатынын білдіреді.

Заңдылықтың бұзылуына сөзсіз әкеліп соғатын мұндай жағдайларға жол бермеу үшін ҚІЖК айыпталушылар бір-біріне қатысты қылмыс жасаған істер бойынша істерді біріктіруге тыйым салады.

Қылмыстық істерді біріктіруге тыйым салатын үшінші негіз өз мазмұны бойынша екінші негізбен біршама ұқсас. Жәбірленушіге, айыпталушыға жеке және жария тәртіппен берілген құқықтардың айырмашылығы бірқатар іс жүргізушілік кепілдіктерінің бірін-бірі жоққа шығаруын көздейді. Мысалы, егер жеке айыптау ісі тараптардың татуласуына орай тоқтатылуға тиіс болса, жария айыптау ісін тоқтату үшін ондай негіз көзделмеген. Бір қылмыстық іс шегінде қылмыстық ізге түсудің екі нысаны бойынша қорғалатын заңды мүдделердің қақтығысуы заңдылық принципін едәуір бұзылуына әкеліп соғуы мүмкін.

Тәртінші негіз қылмыстық процесті жүргізуші органның өз қалауын көздейді, бұл жағдайда шешім қабылдау үшін негізгі өлшем ақылға қонымдылық болып табылады.

Заң шығарушы істерді біріктіруге тыйым салатын негіздер белгілеген кезде қолданған шығарып тастау әдісі істерді біріктіру үшін негіздер белгілеуге мүмкіндік береді, оларға мыналар жатады:

- екі және одан көп адамды бір немесе бірнеше қылмыс жасауға қатысты деп айыптау;

- бір адамды екі және одан көп қылмыс жасады, сондай-ақ сол қылмыстарды күні бұрын уәде берместен жасырды және олар туралы айтпады деп айыптау.

ҚІЖК-тің 48-бабының мәнінен негіздер бар болған жағдайда істерді біріктіруге салынған тыйым орындау үшін міндетті болып табылатыны байқалады. Біріктіруге келетін болсақ, заңда оның орын алуы мүмкін екені, бірақ ешкімге де мағыналас міндеттер жүктелмейтіні айтылған. Біріктіру ережелері туралы нұсқаулардың факультативтік сипаты қылмыстық процесті жүргізуші органға бұл мәселені нақты қалыптасатын жағдайды негізге ала отырып шешу құқығын береді.

Істерді біріктіру үшін заңды негіз қылмыстық процесті жүргізуші органның ол туралы қаулысы болып табылады. Заңдылықты сақтау және қадағалауды жүзеге асыру мақсатында қаулының көшірмесі тиісті қаулы қабылданған сәттен бастап жиырма төрт сағат ішінде прокурорға жолданады.

Біріктірілген істер бойынша мерзімді есептеу тәртібі туралы мәселе жеткілікті дәрежеде маңызды. Заңда мерзім уақыты бойынша соңғы іс қозғалған күннен бастап есептеледі деп белгіленген. Біріктірілген қылмыстық істердің бірі бойынша айыпталушы жөнінде қамауға алу не үйінде қамауда ұстау түрінде жолын кесу шарасы қолданылған болса, тергеу мерзімі аталған жолын кесу

шаралары қолданылған іс қозғалған күннен бастап есептеледі. Істі алдын ала тыңдау сатысында біріктірілген қылмыстық істер бойынша мерзім сотқа соңғы қылмыстық іс түскен күннен бастап есептеледі.

ҚІЖК-тің 49-бабына сәйкес сот, қылмыстық ізге түсу органы қылмыстық істен: қылмыстық іс тоқтатылуға тиіс болғанда жекелеген айыптаушыларға;

мемлекеттік құпияларды қорғауға байланысты жабық сот талқылауы үшін негіз оған қатысты болатын, бірақ басқа айыпталушыларға қатысты болмайтын жекелеген айыптаушыларға;

ересектермен бірге қылмыстық жауаптылыққа тартылған кәмелетке толмаған айыпталушыға;

қылмыстық жауаптылыққа тартуға жататын жекелеген анықталмаған тұлғаларға қатысты басқа қылмыстық істі жеке жүргізуге бөлектеуге құқылы.

Істі жеке жүргізуге бөлектеудің бірінші негізі заң шығарушының сот ісінің шапшаң жүргізілуін қамтамасыз етуге, жәбірленушілердің, азаматтық талапкерлердің және процеске қатысушы басқа да адамдардың мүдделерін барынша сақтауға ұмтылуымен байланысты. Іс жүргізуді тоқтата тұру дәлелдер жинау, іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру уақытша тоқтатылатынын білдіреді. Егер іс бойынша екі және одан кеп айыпталушы ететін болса, олардың бірі тергеу мен соттан жасырынып, оны іздеу өте қиынға соғатын болса, бүкіл қылмыстық іс жүргізудің тоқтатып қойылуы процеске өзге қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін елеулі түрде шектеуі мүмкін. Өзге айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету мақсатында оларға қатысты істер жеке жүргізілетіндей етіп бөлектелуі мүмкін.

Екінші негіз мемлекеттік құпиялардың қорғалуын қамтамасыз етуге бағытталған. Жабық сот отырысын өткізу қажеттігі өз ісінің қаралуы мемлекеттік құпияларды қорғауға байланысты адамдарға қатысты қылмыстық іс жеке жүргізуге бөлектелген жағдайда қамтамасыз етілуі мүмкін.

Үшінші негіз кәмелетке толмаған айыпталушылардың құқықтарын сақтау үшін барынша қолайлы жағдайлар жасау қажеттігіне байланысты. Сотта іс тыңдау кезінде ересек айыпталушылар қатысуының психологиялық ықпал етуінің ықтималдығы ақиқатты анықтауға бөгет болуы мүмкін. Кәмелетке толмаған айыпталушыға қатысты істі бөлектеу — қылмыстық сот ісін жүргізудің адамгершілік бағыты көріністерінің бірі.

Төртінші негіз бірінші негізбен өзара тығыз байланысты. Анықталмаған адамдар жөніндегі іс қалған айыпталушыларға қатысты сот ісінің шапшаң жүргізілуін қамтамасыз ету, сол арқылы оларға берілген іс жүргізушілік құқықтарын толық көлемінде қамтамасыз ету үшін жеке жүргізуге бөлектеледі.

Қылмыстық істі жеке жүргізуге бөлектеу — соттың, қылмыстық ізге түсу органының құқығы. Занда істің бөлектелуі орынды болатын жағдайлар белгіленген:

- істі бөлектеу зерттеудің және істі шешудің жан-жақтылығына, толымдылығына әсер етпеуге тиіс;

- бөлектелген істерді сотта қарау шешімнің объективтілігі мен заңдылығына әсер етпейді;

- процеске қатысушылардың құқықтары толық көлемінде сақталады;

- істің бөлектелуі сот терелігіне байланысты емес мақсаттар да пайдаланылуға тиіс емес.

Істі жеке іс жүргізуге бөлектеудің іс жүргізушілік негіздері қылмыстық, процесті жүргізуші органның ол туралы қаулысы болып табылады, қаулының көшірмесі жиырма төрт сағат ішінде прокурорға жолдануға тиіс.

Бөлектелген қылмыстық іс бойынша іс жүргізу мерзімі жаңа тұлғаға қатысты істі бөлектеу туралы немесе жаңа қылмыс бойынша қаулы шығарылған күннен бастап есептеледі. Барлық басқа жағдайларда мерзім негізгі қылмыстық іс қозғалған сәттен бастап есептеледі.

Қылмыстық істерді біріктіру

Бір іс жүргізуде бір немесе бірнеше қылмыстарды жасағандығына, қатысқандығына бірнеше адамдарды айыптау жөніндегі істер, адамның бірнеше қылмыс жасағандығын айыптау жөніндегі істер, сондай-ақ бұл қылмыстарды күні бұрын уәде берілмей жасырғандығын немесе олар туралы айтпағандығын айыптау жөніндегі істер біріктіруі мүмкін.

Бір іс жүргізуде:

- 1) әртүрлі адамдарға қатысты бірдей айыптау;
- 2) жеке айыптау ісі қаралатын жағдайларды қоспағанда, бір-біріне қатысты қылмыс жасағандығы таңылатын адамдарға қатысты айыптау;
- 3) біреуі бойынша қылмыстық ізге түсу жеке түрде, ал екіншісі бойынша - жария түрде жүзеге асырылатын істер;
- 4) біріктіріп қарау істі объективті қарауға бөгет жасайтын барлық басқа да айыптаулар біріктірілмеуі тиіс.

Істерді біріктіру қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысы негізінде жүзеге асырылады. Қылмыстық ізге түсу органы шығарған қаулының көшірмесі жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға жолданады.

Бірнеше іс біріктірілген іс бойынша іс жүргізу мерзімі уақыты бойынша соңғы іс қозғалған күннен бастап есептеледі. Егер біріктірілген істердің біреуі бойынша жолын кесу шарасы ретінде қамауға алу не үйінде қамауда ұстау қолданылса, тергеу мерзімі аталған жолын кесу шаралары қолданылған іс қозғалған күннен бастап есептеледі.

Бірнеше қылмыстық іс бір іске біріктірілген жағдайда олар бойынша алдын ала тыңдауды өткізу мерзімі сотқа соңғы іс түскен күннен бастап есептеледі.

Адамдарға процеске қатысушылар құқығы оларға қатысты біріктірілген істер бойынша ғана тиесілі болады.

Қылмыстық істі бөлектеу

Сот, қылмыстық ізге түсу органы қылмыстық істен:

- 1) қылмыстық іс ҚІЖКтің 50-бабында көзделген негіздер бойынша тоқтатылуға тиіс болғанда жекелеген айыпталушыларға;
- 2) мемлекеттік құпияларды қорғауға байланысты жабық сот талқылауы үшін негіз оған қатысты болатын, бірақ басқа айыпталушыларға қатысты болмайтын жекелеген айыпталушыларға;
- 3) ересектермен бірге қылмыстық жауаптылыққа тартылған кәмелетке толмаған айыпталушыға;
- 4) қылмыстық жауаптылыққа тартуға жататын жекелеген анықталмаған тұлғаларға қатысты басқа қылмыстық істі жеке жүргізуге бөлектеуге құқылы.

Тергеу немесе қамауға алу мерзімдері аяқталып қалған көп эпизодты қылмыстық істерді тергеу жағдайында тергеуші айыптау бөлігінде тергеу толық, жан-жақты жүргізілгендігін мойындап, егер ол істің қалған бөліктерін тергеуге

және қарауға кедергі жасамаса, істің бір бөлігін оны сотқа жолдау үшін жеке іс жүргізуге бөлектеуге құқылы.

Егер қылмыстық іс бойынша бұл іске байланысты емес қылмыстың белгілері бар іс-әрекеттер туралы мәлімет алынса, ол туралы барлық материалдар ҚІЖКте көзделген тәртіппен жаңа қылмыстық іс қозғау туралы мәселені шешу үшін дереу бөлектенілуі тиіс.

Егер ол істі тергеу мен шешудің жан-жақтылығына, тұтастығына әсер етпесе, қылмыстық істерді бөлектеуге рұқсат етілед.

Істі бөлектеу қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысы негізінде жүзеге асырылады. Қылмыстық ізге түсу органы шығарған қаулының көшірмесі жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға жолданады. Қаулыға түпнұсқада немесе көшірмесінде бөлектенетін материалдардың тізбесі қоса берілуі тиіс. Бөлектелген іс бойынша іс жүргізудің мерзімі жаңа қылмыс бойынша немесе жаңа адамға қатысты істі бөлектеу туралы қаулы шығарылған күннен бастап есептеледі. Қалған жағдайларда мерзім негізгі қылмыстық іс қозғалған кезден бастап есептеледі.

Қылмыстық істі қысқарту

Қылмыстық іс ҚІЖКтің 37, 38-баптарында көзделген негіздер бойынша қылмыстық процесті жүргізуші органның қысқартуына жатады.

Қылмыстық іс қысқартылғанға дейін сезіктіге, айыпталушыға қысқартылу негізі мен осы негіздер бойынша қысқартылуға қарсылығын мәлімдеу құқығы түсіндіріледі.

Қылмыстық істі қысқарту туралы қаулының күші жойылған жағдайда іс бойынша іс жүргізу қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімінің ескіруі шегінде жаңартылады.

Қылмыстық істің қысқартылғандығы туралы және іс бойынша іс жүргізудің жаңартылғандығы туралы сезіктіге, айыпталушыға, қорғаушыға, сондай-ақ жәбірленушіге, оның өкіліне, азаматтық талапкерге, азаматтық жауапкерге немесе олардың өкіліне өтініштері бойынша іс қозғалған жеке және заңды тұлғаларға жазбаша хабарланады. Қылмыстық ізге түсу органы шығарған қылмыстық істі қысқарту туралы және іс бойынша іс жүргізуді жаңарту туралы қаулының көшірмелері жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға жолданады.

4. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу:

1) қылмыстық іс бойынша іс жүргізу толық қысқартылғандығы туралы қаулының күшіне енуі бойынша;

2) үкімнің немесе іс бойынша басқа да түпкілікті шешімнің күшіне енуі бойынша - егер ол оны атқару жөнінде арнаулы шаралар қабылдауды қажет етпесе;

3) үкімнің немесе іс бойынша басқа да түпкілікті шешімнің орындалғандығы туралы растау алынуы бойынша - егер ол оны атқару жөнінде арнаулы шаралар қабылдауды қажет ететін болса, аяқталады.

Құпиялылықты сақтау

Қылмыстық сот ісін жүргізу барысында ҚІЖКте және басқа да заңдарда көзделген мемлекеттік құпияларды (мемлекеттік, әскери және қызметтік құпия, жедел-ізвестіру қызметі, анықтау және алдын ала тергеу құпиясы) мен өзге де құпияларды (коммерциялық құпия, қызмет бабында пайдалануға арналған ақпарат, дәрігерлік, жеке құпия және құпияның кез келген басқа да түрлері) құрайтын алынған мәліметтерді қорғау жөніндегі шаралар қолданылады.

Қылмыстық процесті жүргізуші орган мемлекеттік және өзге де құпияларды құрайтын мәліметті хабарлауды немесе беруді ұсынған тұлғалар тиісті құжаттарды сақтаудың қажеттігіне сілтей отырып, көрсетілген талапты орындаудан бас тарта алмайды, бірақ одан қылмыстық іс бойынша іс жүргізу үшін көрсетілген мәліметтерді алудың қажеттігін растайтын, тиісті іс жүргізу қызметінің хаттамасына енгізуге жататын түсіндірме алуға құқылы.

Процеске қатысушылардың мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтермен танысу тәртібі заңдармен айқындалады.

Егер сот алқабилердің қатысуымен қарайтын қылмыстық істің материалдарында мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтер болса, облыстық және оған теңестірілген соттың қызметін материалдық-техникалық және өзге де қамтамасыз етуді жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік орган төрағалық етушінің жазбаша өкімі бойынша алқабилердің мемлекеттік құпияларға қол жеткізуіне Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен рұқсат етуді ресімдейді.

Мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметті қамтитын дәлелдер соттың жабық отырысында зерттеледі. Өзге де құпияларды құрайтын мәліметті, сондай-ақ жеке өмірінің ішкі сырын ашатын дәлелдер, аталған мәліметтердің жариялану қаупі төнген адамдардың сұрауы бойынша соттың жабық отырысында зерттелуі мүмкін.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылықты бұзудың, жеке немесе отбасылық құпияны жариялаудың нәтижесінде адамға келтірілген зиян заңда көзделген тәртіппен өтелуге тиіс.

Анықтау және алдын ала тергеу деректерінің құпиялығын сақтау тәртібі ҚІЖКтің 205-бабымен белгіленеді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің түсінігі.
2. Алдын ала тергеуді тоқтата тұру тәртібі.
3. Алдын ала тергеуді тоқтата тұрудың шарттары.
4. Алдын ала тергеуді тоқтатқаннан кейінгі тергеушінің әрекеттері.
5. Айыпталушыны іздестіру. Тоқтата тұрылған алдын ала тергеуді қайта бастау.
6. Қылмыстық істерді біріктіру.
7. Қылмыстық істерді бөлектеу. Қылмыстық істерді қысқарту. Ақтайтын негіздер бойынша қылмыстық істерді қысқартудың ерекшеліктері.
8. Айыптау тағу және жеке айыпталушыларға катысты бөлігінде қылмыстық істі қысқарту.
9. Қылмыстық іс қысқартылғаннан кейін тергеушінің іс әрекеті.
10. Қылмыстық істі қысқарту туралы қаулыға шағым беру тәртібі. Қысқартылған қылмыстық істі қайта қозғау. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді аяқтаудың нысандары. Құпиялықты сақтау.

7-тақырып. Қылмыстық іс жүргізудегі мүліктік мәселелер. Іс жүргізу мерзімдері.

Дәріс мақсаты: Қылмыстық іс жүргізудегі мүліктік мәселелерді ашу. Іс жүргізу мерзімдерін талдау.

Қысқаша мазмұны:

1. Қылмыстық іс жүргізуде қаралатын азаматтық талаптардың пәні, оны ұсынудың негіздері және іс жүргізу тәртіптері. Қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың құқықтық негізі. Азаматтық талапкер ретінде тану. Зиянды өтеудің негіздері, шарттары, мөлшері және тәсілі туралы ережелерді колдану. Азаматтық талап бойынша шешім. Азаматтық талапты қамтамасыз ету.

2. Айыптау және актау үкімдерін тағайындағанда, қылмыстық істі қысқартқан жағдайда азаматтық талапты шешу. Азаматтық талап бөлігінде соттың үкімі мен қаулысын орындау.

3. Қылмыстық іс бойынша өндіріс барысында кеткен шығындарды өтеу мен еңбекке ақы төлеу.

4. Іс жүргізу шығындары: түсінігі, түрлері. Іс жүргізу шығындарын өндіріп алу негіздері мен түрлері. Іс жүргізу шығындарын өтеудің негіздері мен өндіру тәртіптері.

5. Іс жүргізудегі мерзімдерінің ұғымы, маңызы және түрлері. Іс жүргізу мерзімдерін санау тәртібі. Іс жүргізу мерзімдерін ұзарту мен қалпына келтіру тәртібі. Қылмыстық іс жүргізудегі мерзімдерді өткізіп алудың іс жүргізу құқықтық салдары.

1. Жеке және заңды тұлғалардың қылмыстық іс жүргізу кезінде өз құқықтарын жүзеге асыру амалдарының бірі азаматтық талап қою болып табылады. Бұл мәселеге ҚІЖК-нің 20-тарауы (162—171 баптар) арналған. Соның ішінде 162-бапқа сәйкес, қылмыстық процесте жеке және заңды тұлғалардың өздеріне тікелей қылмыспен немесе есі дұрыс емес адамның қоғамға қауіпті әрекетімен келтірілген мүліктік немесе моральдық зиянды өтеу туралы, сондай-ақ қылмыстың (қоғамға қауіпті әрекеттің) салдарынан өздері жағынан болған шығыстарды өтеу туралы азаматтық талаптары қаралады. Яғни, осы бап бойынша: қылмыстық жауапқа тартылатын адамның әрекетімен байланысты ғана емес, сонымен қатар есі дұрыс емес адамның әрекетімен келтірілген мүліктік және моральдық зиянды, сондай-ақ бұл әрекеттің салдарынан болған шығыстарды өтеу туралы да азаматтық талап қойылуы мүмкін. Соңғы жағдайда азаматтық талап есі дұрыс емес адамның әрекеті үшін жауапты болатын тұлғаға қойылады. Басқа кездерде азаматтық талап айыпталушыға немесе оның қылмыстық әрекеті үшін материалдық жауап беретін жеке немесе заңды тұлғаға қойылуы тиіс (ҚІЖК-нің 162-бабының 2-бөлігі).

Қылмыстық іс бойынша қойылатын азаматтық талап өзінің мәнісі бойынша азаматтық істер бойынша қойылатын талап ұғымына сәйкес болып табылады. Ал,

азаматтық істер бойынша қойылатын талаптардың мынадай түрлері болады: 1) өндіру туралы талап; 2) құқықтық қатынастарды тану (анықтау) туралы талап; 3) құқықтық қатынастарды өзгерту немесе жою (тоқтату) туралы талап.

Қылмыстық істер бойынша қойылатын азаматтық талаптар негізінен өндіру талабына жатады. Яғни, бұл талаптардың мәні тікелей қылмыспен келтірілген мүліктік зиянды, сондай-ақ қылмыстың салдарынан болған шығыстарды (жерлеуге, зардап шеккен адамды емдеуге кеткен шығыстарды, сақтандыру өтемі, жәрдемақы немесе зейнетақы ретінде төленген, алдын ала тергеу жүргізуге және сотқа қатысуымен байланысты, соның ішінде өкілдікке төленген шығыстарды) өтеттіру болып табылады. Сонымен қатар, зардап шеккен тұлға қылмыспен келтірілген моральдық зиян үшін де өндіру талабын (ақшалай өтемақы төлеу туралы) қоюға құқылы.

Қылмыстың зардабынан болған мүліктік және моральдық зиянды өтеу туралы талап азаматтық іс жүргізу тәртібімен де қаралуы мүмкін. Бірақ, мұндай талапты қылмыстық іспен бірге қараудың азаматтық талапты шешетін сот үшін және іске мүдделі адамдар мен басқа процеске қатысушылар үшін де тиімді екендігін айту қажет.

Біріншіден, азаматтық талаптың қылмыстық іспен бірге қаралуы істің мән-жайларын толық және жан-жақты ашуға, соттың үкімінің және азаматтық талап туралы шешімінің дәлелді болуына ықпалын тигізеді. Яғни, қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәніне қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшерін анықтау жататын болғандықтан, басты сотталқылауы кезінде ондай мән-жайлар айыптау және қорғау (қорғану) тараптарының қатысуымен жан-жақты зерттеліп, сол арқылы азаматтық талаптың негізділігі, оның қанағаттандыруға жататын-жатпайтындығы жөнінде сот анық тұжырымға келе алады. Сонымен қатар, қылмыспен келтірілген зиянның мөлшерін толық зерттеп анықтаудың қылмыстың дұрыс саралануы үшін (қылмыстың түріне қарай), қылмыстық заңды дұрыс қолдану үшін де маңызы болады.

Екіншіден, азаматтық талапты қылмыстық іспен бірге қарау — азаматтық талапкер үшін дәлелдеу міндеті тұрғысынан алғанда тиімді болып табылады. Яғни, егер азаматтық іс жүргізуде азаматтық талапкер өзінің талаптарын және сілтеме жасайтын мән-жайларды дәлелдеуге тиіс болса, қылмыстық процесте азаматтық талаптың негіздерін дәлелдеу қылмыстық іс жүргізу заңы бойынша жүзеге асырылады және сондықтан азаматтық талапкерге дәлелдеу міндеті жүктелмейді. ҚІЖК-нің 24-бабында көрсетілгендей, қылмыстық іс жүргізу органы (сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы) істі дұрыс шешуге қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндетті¹.

Үшіншіден, азаматтық талапты қылмыстық іспен бірге қарау сот ісін жүргізудің қайталанбауын (азаматтық іс жүргізу тәртібімен) және қылмыстан зардап шеккен тұлғаның мүліктік құқықтарын кешіктірусіз қалпына келтіруді көздейді. Мұндай жағдайда айыпталушыны (сотталған немесе ақталған адамды), жәбірленушіні және басқа да процеске қатысушыларды қайталап сотқа шақыру және бір қылмыс бойынша екі рет сот ісін жүргізу қажет болмайды.

Төртіншіден, қылмыстық процесте азаматтық талап қойған тұлға мемлекеттік баж төлеуден босатылады (ҚІЖК 162-бабының 3-бөлігі).

Азаматтық талап институтының субъектілері

Қылмыстық іс бойынша азаматтық талаптың қойылуы оған сәйкес құқықтық қатынастармен қамтылатын қарама-қарсы екі жақтың пайда болуына әкеп соқтырады: талапкердің және жауапкердің. Олардың қылмыстық процеске бірдей қатысулары азаматтық талапқа қатысты істің мән-жайларының неғұрлым толық, объективті және жан-жақты қаралап, қойылған талаптың дұрыс шешілуінің маңызды кепілдігі толып табылады.

Қылмыстық іс бойынша азаматтық талапкер ретінде жеке немесе заңды тұлға танылуы мүмкін. Ол үшін мынадай шарттардың болуы қажет: 1) оған тікелей қылмыспен мүліктік, сондай-ақ моральдық зиянның келтірілуі немесе қылмыстың зардабынан келтірілген шығыстардың болуы; 2) бұл тұлғаның қылмыстық істі жүргізуші органға жазбаша нысанда берілген талабының болуы. Осы шарттар қатар болған жағдайда қылмыстық істі жүргізуші орган бұл тұлғаны азаматтық талапкер ретінде тану туралы қаулы шығарады. Қаулы шыққан кезден бастап азаматтық талапкер ҚІЖК-нің 77-бабында көрсетілген құқықтарын қолдану арқылы процеске қатысып, заңды мүдделерін қорғауға толық мүмкіндік алады.

Негізінен азаматтық талапты қылмыстық іс бойынша жәбірленуші қояды. Егер жәбірленуші азаматтық талап қойған болса, онда ол әрі азаматтық талапкер ретінде танылады. Яғни, мұндай жағдайда тұлға жәбірленушінің де және азаматтық талапкердің де құқықтарына бірдей ие болады.

Егер жәбірленуші кәмелетке толмаған немесе оның әрекет қабілеті жоқ деп танылған болса, азаматтық талапты жәбірленушінің заңды өкілі қоюға құқылы.

Процессуальдық тұлғалар ретінде іске қатысатын жәбірленуші мен азаматтық талапкердің құқықтарының ұқсастықтары бар болғанымен (дәлелдемелер тапсыру, түсініктер беру, өкіл алу, және т.б.), олардың құқықтарының көлемі бірдей еместігіне назар аудару қажет. Яғни, жәбірленушінің құқықтары азаматтық талапкердің құқықтарынан кеңірек болып табылады. Мәселен, жәбірленуші тергеу жүргізу аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға, сотта айыптауды қолдауға, соттың үкіміне толық келемде шағымдануға құқылы; ал азаматтық талапкер тергеу жүргізу аяқталғаннан кейін азаматтық талапқа қатысты істің материалдарымен танысуға, азаматтық талапқа қатысты үкімнің бөлігіне шағымдануға құқылы, ол өз талабын қолдауға құқылы болғанымен, сотта айыптаушы ретінде бола алмайды.

Қылмыстық іс бойынша азаматтық талапты прокурор қоюы мүмкін. ҚІЖК 62-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, прокурор мына жағдайларда айыпталушыға немесе оның іс-әрекеттері үшін мүліктік тұрғыдан жауапты тұлғаға азаматтық талап қоюға құқылы:

1) егер дәрменсіз күйіне немесе айыпталушыға тәуелді болуына не өзге де себептерге байланысты жәбірленушінің өз еркімен азаматтық талап қою құқығын пайдалануға қабілеті жоқ болса;

2) егер азаматтық талапты қою мемлекеттің мүдделерін қорғау үшін қажет болса.

Прокурор өз атынан қылмыстық іс бойынша азаматтық талап қойған жағдайда, оны азаматтық талапкер ретінде тану туралы қаулы шығару қажет болмайды. Азаматтық талап қою — прокурордың заңмен көзделген өкілеттіктерінің біріне жататын болғандықтан, мұндай талапты соттың қылмыстық іспен бірге қарап шешуі міндеті болып табылады. Сонымен қатар, қылмыстық істі сотта қарау кезінде прокурор процеске қатысушы жеке немесе заңды тұлға қойған азаматтық талапты қолдауға құқылы. Прокурор өз өкілеттігін

қолдану арқылы азаматтық талапкердің құқықтарының жүзеге асырылуына пайдалы ықпалын тигізеді.

Азаматтық жауапкер. Азаматтар мен заңды тұлғаларға заңсыз іс-әрекеттермен (әрекетсіздікпен) келтірілген мүліктік және мүліктік емесе зиянды оны келтірген тұлға өтеуге тиіс (Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 917-бабының 1-бөлігі). Яғни, қылмыс жасау қылмыстық жауапқа тартудың негізі болса, қылмыспен мүліктік және мүліктік емес зиянның, келтірілуі азаматтық жауаптылықтың негізі болып табылады. Сондықтан да қылмыспен келтірілген зиянды өтеу туралы азаматтық талап айыпталушының өзіне қойылады. Дегенмен, кейбір реттерде қылмыстың зардабынан болған зиянды өтеу міндеті зиян келтіруші болып табылмайтын тұлғаға жүктелуі мүмкін. Ондай жағдайда айыпталушының әрекеті үшін мүліктік тұрғыдан жауапты тұлға азаматтық жауапкер ретінде танылуға жатады.

Азаматтық талап айыпталушыға қойылған жағдайда оны азаматтық жауапкер ретінде тану туралы арнайы қаулы шығару қажет болмайды. Өйткені, айыпталушының құқықтары оған қойылған азаматтық талапқа байланысты өз мүдделерін қорғауға және қылмыстық іс жүргізуге толық көлемде қатысуға мүмкіндік береді. Басқа реттерде қылмыстық істі жүргізуші орган тиісті тұлғаны азаматтық жауапкер ретінде тану туралы қаулы шығарады. Осы кезден бастап азаматтық жауапкер ҚІЖК-нің 78-бабында көрсетілген құқықтарға ие болып, сонын негізінде ол дербес процессуалдық тұлға ретінде іс жүргізуге қатыса алады.

Айыпталушының өзінен басқа жеке немесе заңды тұлғаны азаматтық жауапкер ретінде танудың жалпыға ортақ құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі баптарының нормаларынан туындайды. Айтап айтқанда:

1. Заңды тұлға немесе азамат өзінің қызметкері еңбек (қызметтік, лауазымдық) міндеттерін атқару кезінде келтірілген зиянды өтейді (921-бап).

2. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары өз органдары мен лауазымды адамдары келтірген зиян үшін жауапты болып табылады. Мемлекеттік органдар лауазымды адамдарының әкімшілік басқару саласындағы заңсыз іс-әрекеттерінен (әрекетсіздіктерінен) келтірілген зиян осы органдардың иелігіндегі қаржы есебінен өтеледі (922-бап).

3. Заңсыз соттау, заңсыз қылмыстық жауапқа тарту, бұлтартпау шарасы ретінде заңсыз қамауға алу, үйде қамауда ұстау, ешқайда кетпеу туралы қолхат алуды заңсыз қолдану, қамау немесе еңбекпен түзеу түріндегі әкімшілік жазаны заңсыз қолдану, психиатриялық емдеу мекемесіне немесе басқа емдеу мекемесіне орналастыру салдарынан азаматқа келтірілген зиянды алдын ала тергеу, анықтау, прокуратура және сот органдары лауазымды адамдарының кәнісіне қарамастан заң актілерінде белгіленген тәртіппен толық көлемде мемлекет өтейді (923-бап).

4. Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар өздері келтірген зиян үшін дербес жауап береді. Олардың зиянды өтеу үшін жеткілікті мүлкі немесе өзге кіріс көздері болмаған жағдайда зиянды толық немесе оның жетпей тұрған бөлігін, егер зиянның өздерінің кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, ата-аналары (асырап алушылары) немесе қамқоршылары өтеуге тиіс. Ал, он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адам тиісті тәрбиелеу, емдеу мекемесінде немесе заңға орай оның қамқоршысы болып табылатын басқа мекемеде болса, зиянды толық немесе оның жетпей тұрған бөлігін, егер зиян өз кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, сол мекеме өтеуге міндетті (926-бап).

5. Қызметі айналасындағылар үшін жоғарғы қауіптілікпен байланысты заңды тұлғалар мен азаматтар (келік ұйымдары, өнеркәсіп орындары, құрылыстар, көлік құралдарының иелері және т.б.), егер зиян дүлей күштердің немесе жәбірленушінің қастандығының салдарынан пайда болғанын дәлелдемесе, жоғарғы қауіптілік көздері келтірген зиянды өтеуге міндеіті (931-бап).

Азаматтық кодекстің осы айтылған баптарының ережелерін қолдана отырып және істің мән-жайларының негізінде қылмыстық істі жүргізуші орган тиісті жеке немесе заңды тұлғаны азаматтық жауапкер ретінде тану туралы қаулы шығарады. Мұндай шешімді қабылдау қылмыстық іс бойынша азаматтық талап қойылған жағдайда ғана қажет болады.

Азаматтық кодекстің 933-бабында жеке және заңды тұлғалардың зиян келтірген тұлғаға кері (регрестік) талап қою құқығы көзделген: басқа адамның еңбек (қызметтік, лауазымдық) міндеттерін атқару кезінде келтірген зиянды өтеушінің төленген төлем мөлшерінде, егер заң актілерінде өзгеше мөлшер белгіленбесе, ол адамға кері (регрестік) талап қоюға құқығы бар; анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының лауазымды адамдары келтірген зиянды өтеген мемлекеттің, егер бұл адамдардың кінәсі соттың заңды күшіне енген үкімімен анықталған болса, оларға кері талап қоюға құқығы бар. Мұндай регрестік талап азаматтық іс жүргізу тәртібімен қойылуға жатады.

Азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілдері. Қылмыстық іс бойынша өндіріске азаматтық талапкер және азаматтық жауапкер өкілдері арқылы да қатыса алады. Сонымен қатар, азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өзінің іске қатысуы оның өкіл алу құқығын жоймайды. Яғни, олар іске өкілдерімен қатар да қатыса алады. Заңды ұйымдар өкілдер арқылы ғана іске қатысады.

ҚІЖК-не сәйкес, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілдерінің процеске қатысуларының екі жолы бар: 1) заңды өкілдердің іске қатысулары; 2) келісім бойынша өкілдердің қатысулары. Бірінші жағдайда өкілдердің іске қатысулары заңның талабы бойынша қамтамасыз етіледі және сондықтан олар заңды өкілдер деп аталады. Екінші жағдайда өкілдердің іске қатысулары азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өзінің еркіне байланысты болып табылады.

ҚІЖК 79—80-баптарының ережелері бойынша, кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ өзінің дене мүшелерінің кемістігіне немесе психикалық жағдайына байланысты өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мүмкіндігі жоқ адамдардың заңды өкілдерін іске қатыстыру қамтамасыз етілуге тиіс, ҚІЖК 7-бабының 22-тармағында көрсетілгендей, заңды өкілдер ретінде іске қатыса алатын адамдарға мыналар жатады: сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің ата-аналары, асырап алушылары, қорғаншылары, қамқоршылары, сондай-ақ сезіктіні, айыпталушыны немесе жәбірленушіні қорғап немесе асырап отырған ұйымдар мен адамдардың өкілдері. Бұл тізімде азаматтық жауапкер көрсетілмеген болса да, бірақ ол да осы тұлғалардың қатарына жатады деп қарау қажет (бұрын айтылғандай, басым көп жағдайларда айыпталушының өзі әрі азаматтық жауапкер болады).

Өкіл ретінде іске қатыса алатын адамдарға адвокат және азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өзі қалаған басқа да адамдары жатады. Өкілді іске қатысуға тарту туралы қылмыстық істі жүргізуші орган қаулы шығарады (ҚДЖК-нің 80-81 баптары).

Занды өкілдер мен өкілдердің қылмыстық іс жүргізу кезіндегі құқықтары өздері өкілі болып отырған жеке және заңды тұлғалардың құқықтарына сәйкес болып табылады. Олар өздері өкілі болып отырған тұлғалардың мүддесіне қайшы келетін іс-әрекеттер жасауға құқылы емес.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтық талапты қоюдың тәртібі және оны шешу.

Қылмыстық іс бойынша азаматтық талапты қоюдың тәртібі ҚІЖК-нің 163-бабында белгіленген. Бұл бапқа сәйкес, азаматтық талапты қылмыстық іс қозғалған кезден бастап сот тергеуі басталғанға дейінгі аралықта қоюға болады. Яғни, қылмыстық іс бойынша азаматтық талап алдын ала тергеу (анықтау) жүргізу барысында және істі сотта қарау кезінде де қойылуы мүмкін. Бірақ, азаматтық талаптың негізділігін анықтау үшін қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелерді және істің материалдарын зерттеу қажет болғандықтан, мұндай талап сот тергеуі басталғанға дейін қойылуы тиіс.

Занда көрсетілгендей, айыпталушы ретінде жауапқа тартылатын адамның анықталмауы талап қоюға бөгет болмайды (ҚІЖК 163-бабының 4-бөлігі). Сондықтан қылмыстың болғандығы анықталып, бірақ оны жасаған адам анықталмаған болса да, жәбірленушінің азаматтық талабы қабылдануға жатады. Өйткені, тергеу жүргізудің барысында қылмыс жасаған адамды тауып, оны айыпталушы ретінде жауапқа тарту қылмыстық ізге түсу органының міндеті болып табылады. Егер тергеу жүргізудің барысында қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшерінің толық көлемде анықталуына қарай, бұрын қойылған азаматтық талаптың негізін және мөлшерін нақтылау қажеттілігі туындайтын болса, мүдделі тұлға қосымша талап қоюға құқылы (ҚІЖК 163-бабының 3-бөлігі).

Осы бапта көрсетілгендей, қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтық талап қоймаған, сондай-ақ талабын сот қарамай қалдырған тұлға оны азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қоюға құқылы. Сол сияқты, қылмыстық ізге түсуден иммунитетінің болуына байланысты айыпталушы ретінде жауапқа тартылмаған адамға да мүліктік талап азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қойылуы мүмкін.

Егер қылмыстық істі жүргізуші орган талап қойған жеке немесе заңды тұлғаны азаматтық талапкер ретінде тануға негіз жоқ деп шешетін болса, онда бұл тұлғаны азаматтық талапкер ретінде танудан бас тарту туралы қаулы шығарылады. Мүдделі тұлға ол қаулыға шағымдануға құқылы. Сонымен қатар, сотқа дейінгі өндіріс кезінде тұлғаны азаматтық талапкер ретінде танудан бас тарту бұл тұлғаны сотта істі қарау кезінде талабын қайталап қою құқығынан айырмайды (ҚІЖК-нің, 165-бабы).

Азаматтық талап қойылған жағдайда, қылмыстық істі жүргізуші орган ол талапты қамтамасыз ету үшін шаралар қолдануға міндетті. Негізінен ондай шараларды сотқа дейінгі өндіріс кезінде жүзеге асырған тиімді болып табылады. Ал сол кезде қажетті шаралар қолданылмаған болса, онда сот үкім заңды күшіне енгенге дейін тиісті шараларды қолдануға құқылы (ҚІЖК-нің 170-бабы).

Жеке немесе заңды тұлғаны азаматтық талапкер ретінде тану туралы қаулы шығарғаннан кейін қылмыстық ізге түсу органы жүзеге асыратын талапты қамтамасыз ету шаралары тергеу әрекеттерімен және жедел-ізвестіру қызметімен байланысты болып табылады. Мысалы, меншікке қарсы қылмыстар бойынша тергеуші жәбірленушіден, куәлардан, сезіктіден және айыпталушыдан жауап алу кезінде қандай мүліктің ұрланғандығы, ұрланған мүліктің қай жерде

жасырылғандығы жөнінде деректерді анықтап, содан кейін қылмыстық істің мән-жайларына байланысты қарау, тінту, алу сияқты тергеу әрекеттерін жүргізеді. Егер ұрланған мүлік белгілі бір жерде жасырылған деп санауға жеткілікті деректер бар болса, онда тергеуші ол мүлікті тауып алу мақсатында ҚІЖК-нің 232-бабына сәйкес тінту жүргізуге құқылы.

Азаматтық талапты қамтамасыз ету мақсатында тергеуші қолдана алатын амалдардың бірі анықтау органдарына қылмыстық жолмен пайда етілген мүліктің және өзге де құндылықтың қай жерде, кімнің қолында екендігін анықтау үшін қажетті жедел-ізвестіру шараларын жүргізу жөнінде тапсырмалар беру болып табылады. Тергеушінің ондай заңды тапсырмаларын анықтау органдары кідіртусіз орындай отырып, жүргізілген шаралардың нәтижелері туралы тергеушіге хабарлауға міндетті.

Азаматтық талапты қамтамасыз ету мақсатында қолданылатын шаралардың арнайы түрі мүлікке тыйым салу болып табылады (ҚІЖК-нің 161-бабы). Тыйым салынуы мүмкін болатын мүліктің қатарына тұрғын үй, үй-жай, автокөлік, бағалы металдардан (алтын, күміс және т.б.), сондай-ақ асыл тастардан дайындалған заттар, бұйымдар, ақша, бағалы қағаздар, өзге де құндылықтар жатады. Бірінші қажеттілік заттары болып табылатын мүлікке тыйым салынбайды (ондай заттардың тізімі қылмыстық-атқару кодексінің қосымшасында келтірілген).

ҚІЖК-нің 168-бабында көрсетілгендей, азаматтық талапкер өзі қойған азаматтық талаптан бас тартуға құқылы. Талаптан бас тарту туралы арыз жазбаша түрде берілуі тиіс және ол істің материалдарына тіркеледі. Талаптан бас тартуды қабылдау туралы қылмыстық істі жүргізуші орган қаулы шығарады (ҚІЖК 168-бабының 3-бөлігі). Мұндай жағдайда қылмыстық іс жүргізудің азаматтық талап бойынша бөлігі қысқартылады.

ҚІЖК 168-бабының 6-бөлігіне сәйкес, мына жағдайларда азаматтық талаптан бас тарту қабылданбайды және қылмыстық істі жүргізуші орган ол туралы дәлелді қаулы шығаруы тиіс:

- 1) талаптан бас тарту заңға қайшы келетін болса;
- 2) талаптан бас тарту басқа тұлғалардың (азаматтардың, заңды ұйымдардың) құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын болса.

Қылмыстық іс бойынша қойылған азаматтық талап соттың шешуіне жатады. Сондықтан, ҚІЖК 169-бабының 6-бөлігінде көрсетілгендей, егер қылмыстық іс сотқа дейінгі өндіріс кезінде қысқартылған болса, онда жеке немесе заңды тұлға мүліктік талабын азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қоюға құқылы.

Азаматтық талап қылмыстық іспен бірге басты сот талқылауында қаралып, оған айыптау және қорғану (қорғау) тараптары, соның ішінде азаматтық талапкер және азаматтық жауапкер қатысады.

Заң бойынша басты сот талқылауы кезінде азаматтық талапкерге және азаматтық жауапкерге тараптардың бәскелестігі принципіне сәйкес тең құқықтар берілген. Олар дәлелдемелерді зерттеуге қатысуға, дәлелдемелер тапсыруға, айғақтар және түсініктеме беруге, өтініштер айтуға, жарыссөзге қатысуға құқылы.

Қылмыстық істің мән-жайларын тараптардың қатысуымен жан-жақты қарап талқылаудың нәтижесінде сот азаматтық талап жөнінде тиісті шешімге келіп, ол шешімін үкімде жазып тұжырымдайды (қылмыстық істі сотта қарау оны қысқартумен аяқталған болса, сот ол туралы қаулы шығарады). Есі дұрыс емес адамдардың істері бойынша қойылған азаматтық талап жөнінде соттың шешімі

медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану немесе қолданбау және істі қысқарту туралы қаулыда көрсетіледі.

ҚІЖК-нің 169-бабына сәйкес, азаматтық талап бойынша сот қабылдайтын шешімнің мынадай түрлері болады:

- 1) азаматтық талапты толық немесе жартылай қанағаттандыру туралы;
- 2) азаматтық талапты қанағаттандырмау туралы;
- 3) азаматтық талапты қараусыз қалдыру туралы;
- 4) азаматтық талапкердің талабын қанағаттандыру құқығын танып, талаптың мөлшерін есептеп шешуді азаматтық іс жүргізу сотының қарауына беру туралы.

Бұл аталған сот шешімдерінің түрлеріне тоқталайық.

1. Айыптау үкімін немесе есі дұрыс емес адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану не қолданбау туралы қаулы шығарғанда сот азаматтық талапты толық немесе жартылай қанағаттандыруы мүмкін. Егер қылмысты сотталушы жасаған, ол бұл қылмысты жасауға кінәлі және азаматтық талаптың негізділігі мен мөлшері толық дәлелденген болса, онда азаматтық талап толығымен қанағаттандыруға жатады. Сол сияқты, егер есі дұрыс емес адамның әрекетімен келтіріліген зиян толық дәлелденген болса, оның әрекеті үшін жауапты тұлғаға қойылған азаматтық талап толық көлемде қанағаттандырылуы мүмкін. Ал, егер қылмыстық іс бойынша немесе есі дұрыс емес адамның ісі бойынша қойылған азаматтық талаптың дәлелділігі толық емес, бірақ талаптың бөлігінің негізділігі және оған сәйкес келетін көлемі жиналған дәлелдемелермен расталған болса, онда азаматтық талап жартылай қанағаттандыруға жатады.

2. Қылмыстың оқиғасы болмауына немесе сотталушының қылмыс жасауға қатысқаны дәлелденбегенге байланысты ақтау үкімі шығарылған болса, сот азаматтық талапты қанағаттандырмау туралы шешім қабылдайды. Сол сияқты негіздер бойынша есі дұрыс емес адамға қатысты істі қысқарту туралы қаулы шығарылған болса (қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекеттің болмауы немесе бұл адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетке қатысқанының дәлелденбеуі), сот бұл іс бойынша қойылған азаматтық талапты қанағаттандырусыз қалдырады (ҚІЖК 169-бабы 4-бөлігінің 1-тармағы).

3. Қылмыстың құрамы жоқ болғандықтан ақтау үкімі шығарылған жағдайда, сот азаматтық талапты қараусыз қалдырады. Олай болғанда, талапкер азаматтық талабын жаңадан азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қоюға құқылы.

ҚІЖК 169-бабының 5-бөлігіне сәйкес, мына негіздер бойынша қылмыстық іс қысқартумен аяқталған жағдайда сот азаматтық талапты қараусыз қалдырады: жасалған әрекет үшін қылмыстық жауапқа тартуды жоятын рақымшылық актісінің болуы; қылмыстық жауапқа тартудың мерзімінің ескіруі; жеке айыптау ісі бойынша жәбірленушінің арызы болмауы немесе жәбірленушінің айыпталушымен татуласуы; осы айыптау бойынша соттың заңды күшіне енген үкімі не қылмыстық істі қысқарту туралы қаулысы болуы; осы айыптау бойынша қылмыстық ізге түсу органының заңды күшіне енген қылмыстық ізге түсуден бас тарту туралы қаулысы болуы; айыпталушының шын өкінуіне және қылмысты ашуға жәрдемдесуіне байланысты; қажетті қорғану шегінен асқан адамға қатысты; жағдайдың өзгеруіне байланысты. Алайда, мұндай жағдайларда қылмыстық іс бойынша азаматтық талапты қараусыз қалдырудың салдары жөнінде ҚІЖК-нің 169-бабында анық айтылмаған. Бұл баптың 6-бөлігіне сәйкес, жоғарыда аталған негіздер бойынша қылмыстық іс сотқа дейінгі өндіріс кезінде қысқартылған болса, азамат немесе заңды тұлға азаматтық сот ісін жүргізу

тәртібімен талап қоюға құқылы. Ал, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2005 жылғы «Азаматтық талапты қылмыстық процесс қарау туралы» нормативтік қаулысында былай деп көрсетілген: қылмыстық сот ісін жүргізу барысында азаматтық талапты қараусыз қалдыру, азаматтық талапкерді азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен талап қою құқығынан айырмайды.

4. ҚІЖК 169-бабының 3-бөлігінде көрсетілгендей, қылмыстық істі қарауды кейінге қалдырмай азаматтық талап бойынша жан-жақты есептеу бұл кезде мүмкін болмаса, сот азаматтық талапкердің талабын қанағаттандыру құқығын тани отырып, талаптың мөлшерін есептеп шешуді азаматтық іс жүргізу сотының қарауына бере алады.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының аталған нормативтік қаулысында (25-тармағы) азаматтық талапты қараудың нәтижесінде қабылданатын шешімдердің бірі ретінде соттың азаматтық талап бойынша іс жүргізуді қысқартуы көрсетілген. Соттың мұндай шешім қабылдауының негізі бұдан бұрынырақ айтылған азаматтық талапкердің талаптан бас тартуы болып табылады (ҚІЖК-нің 168-бабы).

Қылмыстық процесте қаралатын азаматтық талаптар

1. Қылмыстық процесте жеке және заңды тұлғалардың есі кіресілі-шығасылы адамның тікелей қылмысымен немесе қоғамға қауіпті әрекетімен келтірілген мүліктік және моральдық зиянды өтеу туралы, сондай-ақ жерлеуге, зардап шеккен адамды емдеуге кеткен шығыстарды, оған сақтандыру өтем ретінде төленген сомаларды, жәрдемақыны немесе зейнетақыны, сондай-ақ өкілдікке шыққан шығыстарды қоса алғанда анықтау, алдын ала тергеу ісіне және сотқа қатысуымен байланысты шыққан шығыстарды өтеу туралы азаматтық талаптары қаралады.

2. Азаматтық талап айыпталушыға немесе айыпталушының әрекеті үшін материалдық жауап беретін адамдарға қойылады және қылмыстық іспен бірге қаралады.

3. Талапкер қылмыстық істе азаматтық талап қойған кезде мемлекеттік баж төлеуден босатылады.

4. Қылмыстық істен туындайтын азаматтық талаптың соттылығы ол талап қойылған қылмыстық істің соттылығымен айқындалады.

5. Қылмыстық іс бойынша қойылған азаматтық талапты дәлелдеу ҚІЖКте белгіленген ережелер бойынша жүргізіледі.

6. Егер азаматтық талапқа байланысты туындайтын іс жүргізу қатынастары ҚІЖКпен реттелмеген болса, азаматтық іс жүргізу заңдарының нормалары ҚІЖКке қайшы келмейтін бөлігінде қолданылады.

Азаматтық талап қою

Есі кіресілі-шығасылы адамның қылмысы немесе Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген әрекеті нәтижесінде зиян шеккен адам не оның өкілі қылмыстық іс қозғалған кезден бастап, бірақ сот тергеуі басталғанға дейін кез келген уақытта азаматтық талап қоюға құқылы.

Азаматтық талап жазбаша нысанда беріледі. Талапта қандай қылмыстық іс бойынша, кім, кімге, қандай негізде және қандай мөлшерде азаматтық талап қоятыны көрсетіледі, сондай-ақ зиянды өтеу үшін нақтылы ақша сомасын немесе мүлікті өндіру туралы өтініш жазылады.

Азаматтық талаптың негізін және талаптың мөлшерін нақтылау қажет болған кезде ол адам қосымша азаматтық талап қоюға құқылы.

Айыпталушы ретінде жауапқа тартылатын адамның анықталмауы қылмыстық істе азаматтық талап қоюға бөгет болмайды.

Қылмыстық процесте азаматтық талап қоймаған адам, сондай-ақ талабын сот қарамай қалдырған адам оны азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қоюға құқылы.

Қылмыстық ізге түсу иммунитетінің болуына байланысты айыпкер ретінде жауапқа тартуға болмайтын адамға азаматтық талап азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қойылуы мүмкін.

ҚІЖКтің 62-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларда қылмыстық істе прокурор азаматтық талап қоюға құқылы.

2. Айыптау үкімі шығарылғанда немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы қаулы шығарылғанда, сот азаматтық талапты толық немесе ішінара қанағаттандырады не оны қанағаттандырудан бас тартады. Азаматтық талап толық немесе ішінара қанағаттандырылған жағдайда сот үкімде үкімнің азаматтық талап бөлігінде ерікті түрде орындау үшін арналған мерзімін көрсетеді. Мәжбүрлеп орындау атқарушы іс жүргізу туралы заңдарда белгіленген тәртіппен жүргізіледі.

Азаматтық талап бойынша жан-жақты есепті қылмыстық істі тергеуді кейінге қалдырмай жүргізу мүмкін болмаған кезде сот азаматтық талапкердің талабын қанағаттандыру құқығын танып, оның мөлшері туралы мәселені азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен соттың қарауына бере алады.

Белгілі бір ақтау үкімі шығарылған кезде, сонымен қатар медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жөніндегі істі тоқтату туралы қаулы шығарылғанда сот:

1) егер қылмыс оқиғасы немесе Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексімен тыйым салынған әрекет анықталмаса не сотталушы адамның немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы мәселесі шешілген адамның қылмыс жасауға немесе Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексімен тыйым салынған әрекетке қатысқаны дәлелденбесе, азаматтық талапты қанағаттандырудан бас тартады;

2) сотталушы қылмыс құрамының болмауына байланысты ақталған жағдайда не өзі жасаған әрекеттің сипатына және өзінің жай-күйіне қарай қоғам үшін қауіп төндірмейтін және мәжбүрлеп емдеуге мұқтаж емес адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдануға негіздердің болмауына байланысты іс тоқтатылғанда талапты қарамайды.

ҚІЖКтің 37-бабының бірінші бөлігінің 3-5, 7, 8-тармақтарында және 38-бабында көрсетілген негіздер бойынша іс тоқтатылған кезде сот азаматтық талапты қарамайды.

Егер осы баптың төртінші бөлігінің 2-тармағында және бесінші бөлігінде көзделген негіздер бойынша қылмыстық іс сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында тоқтатылса, азамат немесе заңды тұлға не олардың өкілдері азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен талап қоюға құқылы.

Қылмыс арқылы моральдық немесе мүліктік зиян келтірілгені туралы деректер болған кезде қылмыстық ізге түсу органы азаматтық талапты қамтамасыз ету шараларын қолдануға міндетті. Егер мұндай шаралар қабылданбаған болса, сот үкім заңды күшіне енгенге дейін оны қамтамасыз ету шараларын қолдануға құқылы.

Сот азаматтық талапты қанағаттандырған кезде үкім, сондай-ақ медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану туралы қаулы азаматтық талап бөлігінде атқарушылық іс жүргізу туралы заңдарда көзделген тәртіппен орындалады.

3. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу барысындағы еңбекке ақы төлеу және шығындарды өтеу

Заң көмегіне ақы төлеу

1. Қорғаушының және жәбірленушінің өкілінің заң көмегіне ақы төлеу Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүргізіледі.

2. Қылмыстық процесті жүргізетін орган, бұған негіз болған жағдайда сезіктіні, айыпталушыны, жәбірленушіні заң көмегіне ақы төлеуден толық немесе ішінара босатуға құқылы. Бұл ретте адвокаттың еңбегіне ақы төлеу бюджет қаражатының есебінен жүргізіледі.

3. ҚІЖКтің 71-бабының үшінші бөлігінде және 80-баптың екінші бөлігінде көзделгендей адвокат анықтауға, алдын ала тергеуге немесе сотқа клиентпен шарт жасамай, тағайындау бойынша қатысқан жағдайларда, адвокаттардың еңбегіне ақы төлеу жөніндегі шығыстар бюджет қаражатының есебіне жатқызылуы тиіс.

Аудармашының, маманның, сарапшының орындаған жұмысы үшін сыйақы алуы

1. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде тиісті жұмысты орындайтын аудармашы, маман, сарапшы:

1) егер жұмысты қызметтік тапсырма тәртібімен орындаса - жұмыс істеген орнында жалақы;

2) егер орындалған жұмыс олардың лауазымдық міндеттерінің аясына кірмесе және жұмыстан тыс уақытта орындалса - Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген ставкалардың шегінде республикалық бюджет қаражатының есебінен сыйақы;

3) егер жұмысты осы тараппен уағдаластық бойынша орындаса - тараппен жасалған шартта белгіленген мөлшерде сыйақы алады.

2. Осы баптың бірінші бөлігінің 2-тармағында көзделген жағдайда сыйақы қылмыстық процесті жүргізіп отырған органның аудармашы, маман, сарапшы шотты ұсынғаннан кейін шығарған қаулысының негізінде төленеді.

4. Қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібімен жәбірленушінің, азаматтық талап қоюшының, азаматтық жауапкердің, олардың заңды өкілдерінің қылмыстық процесті жүргізуші органның тағайындауы бойынша қорғаушы ретінде заң көмегін көрсететін адвокаттардың немесе жәбірленушінің (жеке айыптаушының) өкілінің ҚІЖКтің 71-бабының үшінші бөлігінде және 80-баптың екінші бөлігінде көзделген жағдайларда, куәнің, аудармашының, маманның, сарапшының, куәгердің мынадай шығыстары бюджет қаражатының есебінен өтелуге жатады:

1) қылмыстық істі жүргізу органының шақыртуы бойынша келуге байланысты шығыстар:

- темір жол, су, автомобиль (таксиді қоспағанда) көлігімен және сол жерде бар басқа да көлік түрлерімен жол жүру құны, ал қылмыстық процесті жүргізуші органның келісуімен - әуе көлігімен жол жүру құны;

- қызметтік іссапарларға ақы төлеу үшін қабылданған норма бойынша бұл шығындарды ұйым, жұмыс беруші өтемейтін реттегі тұрғын үйді жалдау құны;

2) бұл адамдар үшін қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша тұрғылықты тұратын жерінен тысқары жерде тұруы қажет болған кезде және тәуліктік ақыны ұйым, жұмыс беруші өтемейтін кездегі - тәуліктік ақы;

3) олар үшін орташа жалақысын ұйым, жұмыс беруші сақтайтын жағдайлардан басқа, қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуға кеткен барлық уақыт үшін орташа жалақы;

4) сол адамның қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша тергеу ісіне немесе басқа да іс жүргізу әрекетіне қатысуы нәтижесінде сапасынан айырылған немесе жоғалған мүлікті қалпына келтіруге немесе сатып алуға арналған шығындары.

Мемлекеттік органдар мен ұйымдар жәбірленушінің, оның заңды өкілінің, куәнің, аудармашының, маманның, сарапшының, куәгердің, сотқа шақырылған, бірақ алқабилер алқасының құрамына іріктеп алынбаған алқабиге кандидаттың қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуға кеткен барлық уақыты ішіндегі орташа жалақысын сақтауға міндетті.

Маман мен сарапшыға сондай-ақ оларға тиесілі химиялық реактивтер мен тапсырылған жұмысты орындау кезінде жұмсалған басқа да шығыс материалдарының құны, сондай-ақ жұмысты орындау үшін олардың құрал-жабдықтарды пайдаланғаны, коммуналдық қызмет көрсетулер және машина уақытын тұтынғаны үшін төлеген ақысы өтеледі.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде шыққан шығындар осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген адамдардың өтініші бойынша, қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысының негізінде, заңдарда белгіленген мөлшерде өтелуге жатады. Аталған шығыстар сонымен қатар осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген адамдарды тергеу ісіне қатысуға тартқан тараптың есебінен не ҚІЖКте көзделген басқа жағдайларда өтелуі мүмкін. Осы баптың бірінші бөлігінің 1, 2 және 4-тармақтарында көзделген шығындар заңдарға сәйкес қылмыстық процесті жүргізуші органның өз бастамашылығымен өтелуі мүмкін. Көрсетілген шығыстарды төлеу тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.

Іс жүргізу шығындары

Іс жүргізу шығындары:

1) куәларға, жәбірленушілерге және олардың өкілдеріне, сарапшыларға, мамандарға, аудармашыларға, куәгерлерге ҚІЖКтің 173, 174-баптары тәртібімен төленетін сомалардан;

2) тұрақты жалақысы жоқ куәларға, жәбірленушілерге және олардың өкілдеріне, куәгерлерге оларды қалыпты жұмыстарынан қол үздіргені үшін төленетін сомалардан;

3) жұмыс істейтін және тұрақты жалақысы бар куәларға, жәбірленушілерге және олардың заңды өкілдеріне, куәгерлерге олардың қылмыстық процесті жүргізуші органға шақыртылуына байланысты кеткен барлық уақыты үшін толық алмаған жалақысын өтеу үшін төленетін сомалардан;

4) міндеттер қызметтік тапсырма тәртібімен орындалғаннан басқа жағдайларда сарапшыларға, аудармашыларға, мамандарға олардың анықтау, алдын ала тергеу процесінде немесе сотта өз міндеттерін орындағаны үшін төленетін сыйақыдан;

5) қорғаушының заң көмегін көрсеткені үшін төленетін сомалардан, сезікті, айыпталушы немесе сотталушы адам оны төлеуден босатылған не адвокат

анықтауға, алдын-ала тергеуге немесе сотқа клиентпен келісім жасамай, тағайындау бойынша қатысқан жағдайда;

5-1) жәбірленушінің өкілі (жеке айыптаушы) заң көмегін көрсеткені үшін төленетін сомалардан, оны төлеуден босатылған жағдайда;

6) заттай дәлелдемелерді сақтау мен жөнелтуге жұмсалған сомалардан;

7) сот сараптамасы органдарында сараптама жүргізуге жұмсалған сомалардан;

8) тергеуден немесе соттан жасырынған айыпталушыны іздестіруге байланысты жұмсалған сомалардан;

9) айыпталушыны тергеушіге немесе сотқа ол дәлелсіз себептермен келмеген жағдайда алып келуге байланысты, сондай-ақ сотталушының дәлелсіз себептермен келмеуіне не оның сотқа мас болып келуіне байланысты сот қарауын басқа уақытқа қалдыруға байланысты жұмсалған сомалардан;

10) қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде келтірілген өзге шығындардан құралады.

Іс жүргізу шығындарын төлеттіру

Іс жүргізу шығындарын сот сотталушыға жүктеуі мүмкін немесе олар мемлекет есебіне жатқызылады. Аудармашыға, төленген сомаларды қоспағанда, сот сотталушыдан іс жүргізу шығындарын төлеттіруге құқылы. Іс жүргізу шығындары жазадан босатылған сотталушыға да жүктелуі мүмкін. Іске аудармашының қатысуына байланысты іс жүргізу шығындары мемлекет есебіне жатқызылады. Егер аудармашы өз функцияларын қызметтік тапсырма тәртібімен орындаған болса, онда оның еңбегіне ақы төлеуді мемлекет аудармашы жұмыс істейтін ұйымға өтейді.

ҚІЖКтің 71-бабының үшінші бөлігінде және 80-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларда күдіктінің, айыпталушының, сотталушының қорғаушысы немесе жәбірленушінің (жеке айыптаушының) өкілі ретінде заң көмегін тегін көрсеткен адвокаттың іске қатысуына байланысты іс жүргізу шығындары бюджет қаражаты есебіне жатқызылады.

Сотталушы ақталған немесе іс ҚІЖКтің 37-бабының бірінші бөлігінің 1, 2-тармақтарына және 269-бабының екінші бөлігіне сәйкес қысқартылған жағдайда іс жүргізу шығындары мемлекет есебіне жатқызылады. Егер сотталушы ішінара ғана ақталса, сот оны кінәлі деп танылған айыппен байланысты іс жүргізу шығындарын төлеуге міндеттейді.

Іс жүргізу шығындары оны төлеуге тиіс адам мүліктік жағынан дәрменсіз болған жағдайда мемлекет есебіне жатқызылады. Егер іс жүргізу шығындарын төлеттіру сотталушының асырауындағы адамдардың материалдық жағдайына айтарлықтай әсер ететін болса, сот сотталушыны іс жүргізу шығындарын төлеуден толық немесе ішінара босатуға құқылы.

Іс бойынша бірнеше сотталушыны кінәлі деп тани отырып, сот іс жүргізу шығындары олардың әрқайсысынан қандай мөлшерде төлеттірілуге тиіс екенін белгілейді. Бұл ретте сот сотталушы кінәсінің сипатын, қылмыс үшін жауапкершілік дәрежесін және мүліктік жағдайын есепке алады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша сот іс жүргізу шығындарын кәмелетке толмағандардың ата-аналарына немесе олардың орнындағы адамдарға жүктей алады.

Сотталушы жеке айыптау ісі бойынша ақталған кезде сот іс жүргізу шығындарын шағымы бойынша іс жүргізу басталған адамға толық немесе ішінара

төлеттіруге құқылы. Тараптардың бітімге келуіне байланысты іс қысқарылған кезде іс жүргізу шығындары бір немесе екі тараптан да төлеттіріледі.

Айыпталушы қайтыс болған жағдайда оның мұрагерлері іс жүргізу шығындарына байланысты міндеттемелер бойынша жауап бермейді.

Іс жүргізу шығындарын төлеттіру құқығы соттың тиісті шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш жыл өткен соң ескіруіне байланысты тоқтатылады.

5.Қаралып отырған категорияның неғұрлым кең ұғымын біз Ю.В. Корневскийден табамыз, ол қылмыстық сот ісін жүргізудегі іс жүргізу мерзімдері - ақиқатты анықтау, іске қатысушы адамдардың құқықтарын қорғау (бөліп көрсеткен - Б.Т.) мақсаттарында қандай да болсын іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру, сот процестерінің тәрбиелеу, алдын алу мүмкіндіктерін арттыру үшін заңда белгіленген уақыт. Іс жүргізу мерзімдеріне сот ісіне қатысушылардың құқықтарын қорғау сияқты белгінің берілуі олардың мәндік жағын едәуір байыта түседі.

Іс жүргізу мерзімдерінің мәніне терең түсінік берген А.П. Гуляев, ол былай деп жазады: «Іс жүргізу мерзімдері... кепілдіктер жүйесінің бір бөлігін құрайды. Олардың ерекшелігі қылмыстық іс жүргізу қызметін белгілі бір уақыт аралығын белгілеу жолымен регламенттеу әдісінің өзгешелігінде, сол уақыт аралығында тиісті іс жүргізу әрекеттерінің орысдалуына жол беріледі. Мерзімдерді есептеудің тәртібі және өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіру туралы жалпы ережелер бар заң нормалары іс жүргізу мерзімдерінің нақ осы ерекшелігімен байланысты...

Жоғарыда баяндалған ережелер қылмыстық іс жүргізу заңымен белгіленген мерзімдерді қандай да болсын іс жүргізу әрекеттерін орындау уақытын шектейтін іс жүргізушілік кепілдіктерінің бір түрі деп белгілеуге негіз береді». Бұл айқындама М.М. Выдряның пікірімен үйлеседі, ол іс жүргізушілік кепілдіктерінің жалпы саяси маңызын бағалай келіп, былай деп жазды: «Жалпы мемлекеттік тұрғыдан алғанда іс жүргізушілік кепілдіктерін сот төрелігінің қалыпты жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін құралдар жүйесі деп санауға болады».

Қолданылып жүрген қылмыстық іс жүргізу заңына жасалған талдау іс жүргізу мерзімдері туралы жалпы норма жоқ екенін дәлелдейді. Сонымен бірге ҚІЖК-те мерзімдерді есептеу туралы (54-бап), өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіру туралы (45,56-баптар), іс жүргізу мерзімдерін сақтау туралы(55-бап), іс жүргізу мерзімдерін өткізіп алудың құқықтық зардаптары туралы (56-бап), қамауға алудың мерзімдері мен оларды ұзартудың тәртібі туралы (153-бап), алдын ала тергеу мерзімі туралы (196-бап), үкімге шағымдану мерзімдері туралы (399-бап) және т.б. дербес нормалар бар. ҚІЖК-тегі жүзге жуық нормада қылмыстық процесте уақытты регламенттеудің жекелеген элементтері бар. Жалпы мен жалқының осындай арақатынасы жағдайында мерзімдер мәні, орны және маңызды мәселелерінің және оларды бұзудың құқықтық зардаптарының кате түсіндірілуі мүмкін. Соңғысы заңдылықты сақтау тұрғысынан ерекше маңызды. Мәселен, сотталушы кассациялық шағымды берілген он тәуліктік мерзімді бұза отырып жасаған жағдайда оның заңдық күші болмайды және бірінші сатыдағы сот шығарған үкімнің күшін жою және оны өзгерту үшін тіпті нақты негіздер бар болған жағдайдың өзінде, іс жүргізушілік-құқықтық нәтижелер бермейді. Нақ сондықтан іс жүргізушілік мерзімдерді кепілдіктер түріне жатқызу оларға қылмыстық сот ісін жүргізу принциптерінің жүйесін қамтамасыз ету тұрғысынан мүлдем ерекше мән береді. Іс жүргізушілік мерзімдерінің қос ұдайылық

табиғатына назар аударған Ю.А. Костанов пен В. В. Назаровтың пікірі осы көзқарас тұрғысынан маңызды. Атап айтқанда, олар былай деп жазды: «Заңда қандайда болсын іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру немесе іс жүргізу шешімдерін қабылдау мерзімдерін, сот ісін жүргізудің жекелеген сатыларының мерзімдерін көрсету, бір жағынан, іс бойынша іс жүргізілуін тездетудің құралы болып табылады, ал екінші жағынан, процеске қатысушылар құқықтарына кепілдіктер береді, өйткені, біріншіден, іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларының, сондай-ақ жалпы іс бойынша іс жүргізудің мерзімін шектейді, екінші жағынан, жекелеген іс жүргізушілік құжаттарымен (айыптау қорытындысымен, үкіммен, сот отырысының хаттамасымен) танысу үшін қатысушыларға берілуге тиіс уақытың ең төмен шегін белгілейді¹.

Келтірілген қолданбалы жай-жапсарлармен қатар іс жүргізу мерзімдерінің жалпы мақсатын белгілеудің маңызы зор. Іс жүргізу мерзімдері — заңды уақытта қолдану нысандарының іс жүргізу міндеттерін реттелетін құқық қатынастарының кеңістікке ғана емес, сондай-ақ уақытқа қатысты мерзімімен өзара байланыста шешуге бағытталған бір түрі.

Егер жалпы алғанда біртұтас заң ретінде ҚІЖК қолданылуы ол қабылданған және күшіне енген уақыттан заң тәртібімен күші жойылғанға дейін белгіленетін болса, оның жекелеген ережелері нақты нормалардың қолданылуын өз күшін жоймаған жалпы Кодекс шегінде белгілеген. ҚІЖК қолданылатын уақыт — уақыт категориясының жалпы бағыты, оның жекелеген ережелері қолданылатын уақыт — сол категорияның жеке, қолданбалы көрінісі.

Сонымен, заңда іс жүргізу мерзімдерін белгілеудің салалық мақсаты—қандай да болсын іс-әрекеттің дер кезінде орындалуын қамтамасыз ету. Мысалы, ҚІЖК-тің 183-бабында прокурордың, тергеушінің, анықтау органының жасалған немесе әзірленіп жатқан кез келген қылмыс туралы арызды немесе хабарды қабылдауға және солар бойынша шешімдер қабылдауға міндетті екені көзделген. Заң осы бөлігінде қылмыс туралы әрбір хабарды және арызды тиісті органның (өкілетті адамның) қарауын қамтамасыз ету мақсатын көздейді. Одан соң 184-бапта арыздар мен хабарлар қаралуға және шешімдер қабылдануға тиісті шекті мерзім белгіленген. Бұл жердегі мақсат - қылмыстылар туралы арыздар мен хабарлардың дер кезінде қаралуын қамтамасыз ету.

Іс жүргізу мерзімдерінің негізгі маңызы мынада:

олар: а) процеске қатысушылардың заңды құқықтары мен мүдделерінің сақталуын; ә) сот ісінің тез жүргізілуін; б) пәрменді прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру шарттарын қамтамасыз ететін іс жүргізушілік ерекше кепілдіктер береді;

- қылмыстық процесте жүйелеу функциясыш орындауға бағытталған құқықтық құрал болып табылады;

- сот ісінің жүргізілуіне белгілі бір қарқын беретін ұйымдық құрал болып табылады.

Іс жүргізу мерзімдерінің белгілері сот ісін жүргізудегі белгілі бір уақыттың бәрінің бірдей іс жүргізушілік маңызы бола бермейтініне байланысты маңызды. Іс жүргізу мерзімдерін өзге мерзімдерден оқшаулайтын негізгі белгілерге мыналар жатады:

- іс жүргізу мерзімдерін белгілі бір құқықтық жағдайларда (мәселен, кассациялық шағым беруге немесе кассациялық наразылық білдіруге бөлінген он тәуліктік мерзімнің өтіп кетуі соттың үкімді жүзеге асыруына себеп болады;

сезіктіге бұлтартпау шаралары қолданылған сәттен бастап он тәулік өткенге дейін айыпталушыға айып тағылмауы тергеушінің бұлтартпау шараларының күшін дереу жоюына әкеліп соғады) «дербес заң фактісі немесе күрделі заң құрамы элементтерінің бірі ретінде» тану мүмкіндігі. Іс жүргізу мерзімін заңдық факт ретінде тануға себеп болатын құқықтық жағдай — іс жүргізу қатынастарына қатысушылардың заңмен белгіленген құқықтары мен міндеттерінің пайда болуы немесе доғарылуы түріндегі құқықтық салдарлардың басталуы;

- заңмен белгіленген мерзімдерді сақтау міндеттілігі (ол мерзімдерді сақтамау сот ісін жүргізудегі заңдылық принципін бұзу деп бағаланады), қажет болған жағдайда мәжбүрлеу қолданылуы мүмкін;

- мерзімдерді есептеу мен қалпына келтірудің ерекше тәртібі;

- тергеліп жатқан қылмыстық істің категориясына байланысты мерзімдерді заңмен саралау.

Іс жүргізу мерзімдері негіздерге байланысты **түрлерге бөлінеді**. Түрлі авторлар түрлі сараптама береді, бірақ бірқатар сараптама негіздері бір-бірімен үйлеседі. Осы жағдайға сүйене отырып, іс жүргізу мерзімдерінің мына түрлерге бөлінуін мүмкін деп санаймыз:

1. Қылмыстық іс жүргізу қызметін регламенттеу әдісіне байланысты негіздер бойынша мерзімдер мына түрлерге бөлінеді: а) мерзім-кез; ә) мерзім-кезең.

Мерзім-кез әрдайым іс жүргізу мерзімдері белгіленбеген әлдебір іс жүргізу әрекетімен үнемі байланысты. Мерзімдердің бұл түрін іс жүргізілетін уақытты көрсететін ерекше терминология бойынша белгілеуге болады. Сондай терминдердің анықтамалары мыналар «кез» (мысалы, ҚДЖК-тің, 70-бабына сәйкес, «қорғаушы айып тағылған кезден бастап іске қатысуға жіберіледі» немесе ҚІЖК-тің 69-бабы бойынша «өзінен алғашқы жауап алудың алдындағы кезден бастап қорғаушымен жолыға алады»); «**кез келген сәт**» (мысалы, ҚІЖК-тің 348-бабының, 3-бөлігі бойынша «сот сотталушыға нақтылау сұрақтарын жауап алудың кез келген сәтінде қоюы мүмкін»); «дереу» (мысалы, ҚІЖК-тің 142-бабының 1-бөлігі бойынша «айыптау сезіктіге бұлтартпау шарасын қолданған кезден бастап он тәуліктен кешіктірілмей айып тағылмаса, бұлтартпау шарасы дереу тоқтатылады» деп белгіленген; ҚІЖК-тің 150-бабының 6-бөлігі бойынша «прокурордың санкциясы немесе санкция беруден бас тарту туралы белгісі бар қаулы тергеушіге, анықтаушыға, айыпталушыға (сезіктіге) жолданады және жедел атқаруға жатады»; «кідіріссіз» термині өзінің мәні жағынан «**дереу**» терминіне жақын (мысалы, ШЖК-тің 150-бабының 3-бөлігі бойынша «бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алуды таңдау туралы қаулы материалдары прокуратураға түскен кезден бастап алты сағаттың ішінде прокурордың кідіріссіз қарауына жатады»; «**тез арада**» терминінің мәні соған ұқсас (мысалы, ҚІЖК-тің 216-бабының 2-бөлігі бойынша «қорғаушының қатысуын **тез арада** қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайда тергеуші оның қатысуын сезікті ұсталғаннан немесе ол күзетпен қамауға алынғаннан кейінгі жиырма тәрт сағаттан кешіктірмей қамтамасыз етуге міндетті»; «**аяқталғаннан кейін бірден**» (мысалы, ҚІЖК-тің, 203-бабының 1-бөлігі бойынша «тергеу іс-әрекетінің хаттамасы тергеу іс-әрекетін жүргізу барысында немесе ол **аяқталғаннан кейін бірден** жасалады»); әлдебір іс-әрекет басталардың «алдында» (мысалы, ҚІЖК-тің 203-бабының 4-бөлігі бойынша тергеу іс-әрекетінің хаттамасында ғылыми-техникалық құралдарды қолданудың **алдында** бұл туралы тергеу іс-әрекетін жүргізуге қатысқан адамдардың хабардар етілгені көрсетілуге тиіс»); әлдебір іс-әрекеттең «**кейін**»

(мысалы, ҚІЖК-тің 258-бабының, 2-бөлігі бойынша «сараптамалық зерттеудің үлгілері сол адамнан, бірақ аталған іздер қалдырылуы мүмкін жағдайлар туралы одан куә (жәбірленуші) ретінде жауап алғаннан **кейін** ғана алынуы мүмкін»); әлдебір іс-әрекетпен «**бір мезгілде**» (мысалы, ҚІЖК-тің 206-бабының 2-бөлігі бойынша «тергеуші айыпталушыға айыптағылған күн туралы хабарлайды және сонымен **бір** мезгілде оған қорғаушыны шақыру құқығын түсіндіреді»); іс жүргізу «**аяқталғаннан кейін**» (мысалы, ҚІЖК-тің 213-бабының 4-бөлігі бойынша «еркін баяндау **аяқталғаннан кейін** жауап алышып отырған адамға айғақтарды нақтылау мен толықтыруға бағытталған сұрақтар қойылуы мүмкін»); «тәмамдалғаннан кейін» терминінің мәні «**аяқталғаннан кейін**» терминіне жақын (мысалы, ҚІЖК-тің 362-бабының 1-бөлігі бойынша «төрағалық етуші дәлелдемелерді зерттеу **аяқталғаннан кейін** іске қатысушыларға бұдан былайғы іс-қимыл барысын түсіндіреді»); әлдебір іс-әрекетке «**дейін**» (мысалы, ҚІЖК-тің 214-бабының 1-бөлігі бойынша «тергеуші бір іс бойынша қарастырылған куәлар, жәбірленушілер жауап алу басталғанға **дейін** өзара сөйлеспейтіндей шаралар қолданады»); уақытпен берлері нақты жағдайда негізге ала отырып белгіленетін қандай да болсын жағдайдың өзара байланысты керсетілетін «**уақытында**» (мысалы, ҚІЖК-тің 222-бабының 3-бөлігі бойынша «тергеуші **уақытында** келе алмайтын жағдайда тексеруді анықтаушы немесе арыз немесе хабар келіп түскен анықтау органының лауазымы жағынан жоғары қызметкері жүргізеді»); «**кешіктірмей**» (мысалы, ҚІЖК-тің 235-бабының 5-бөлігі бойынша «почта-телеграф жөнелтілімдерін тұтқындаудың күшін бұл шараға қажеттілік жойылған кезде тергеуші немесе прокурор бірақ кез келген жағдайда тергеу аяқталғаннан кейін **кешіктірмей** жояды»); «**анықталғашан кейін**» (мысалы, ҚІЖК-тің 354-бабының 5-бөлігі бойынша «төрағалық етуші тараптарға іс үшін мәні бар барлық мән-жайлар **анықталғаннан кейін** сарашпыға жазбаша түрде сұрақ беруді ұсынады»).

Мерзім-кезеңдерді мынадай терминдермен білдіруге болады: әлдебір іс әрекет жасалған «**күні**» (мысалы, ҚІЖК-тің 209-бабының 2-бөлігі бойынша «айдап әкелінген айыпталушыға айып айдап әкелінген **күні** тағылады»); «**күндізгі уақытта**», «**бір күн ішінде**» (мысалы, ҚІЖК-тің 212-бабының 2-бөлігі бойынша «жауап алу кейінге қалдыруға болмайтын жағдайлардан басқасында **күндізгі уақытта** жүргізіледі»; ҚІЖК-тің 212-бабының 3-бөлігі бойынша «жауап алудың **бір күн ішіндегі** жалпы ұзақтығы сегіз сағаттан аспауға тиіс»); «**белгілі бір уақыттан аспайтын мерзімде**» (мысалы, ҚІЖК-тің 134-бабының 1-бөлігі бойынша «ұсталған адамды анықтау органына немесе алдын ала тергеу органына әкелгеннен кейін **үш сағаттан аспайтын мерзімде** тергеуші немесе анықтаушы хаттама жасайды»); «**белгілі бір уақыт ішінде**» (мысалы, ҚІЖК-тің 136-бабының 2-бөлігі бойынша «ұсталу көзінен бастап **жетпіс екі сағаттың ішінде** сезіктіге қатысты ҚІЖКте белгіленген тәртіппен қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасы тандалуға тиіс немесе ол босатуға жатады»); «**белгілі бір тәулік ішінде**» (мысалы, ҚІЖК-тің 222-бабының 13-бөлігі бойынша «тұрғын үйді тексеру тергеушінің қаулысы бойынша жүргізілуі мүмкін, бірақ кейін оның заңды екенін тексеру үшін жүргізілген тексеру туралы **бір тәулік мерзімде** прокурорға хабарланады»); «**белгілі бір тәуліктерден кешіктірілмей**» (мысалы, ҚІЖК-тің 142-бабының 1-бөлігі бойынша «айыптау сезіктіге бұлтартпау шарасы қолданылған кезден бастап **он тәуліктен кешіктірілмей** тағылуға тиіс»); «**белгілі бір сағаттарда**» (мысалы, ҚІЖК-тің 212-бабының 3-бөлігі бойынша «жауап

алуды демалуға арналған **кемінде бір сағат үзілістен кейін** жалғастыруға жол беріледі»); «**белгілі бір мерзімнен аспау**» (мысалы, ҚІЖК-тің 153-бабының 5-бөлігі бойынша «қамауға алу мерзімі қылмыстық заңда көзделген бас бостандығынан айырудың **ең жоғары мерзімінен аспауға тиіс**»); «**белгілі бір айлар мерзімінен кешіктірілмей**» (мысалы, ҚІЖК-тің 196-бабының, 1-бөлігі бойынша «қылмыстық істер жөніндегі алдын ала тергеу қылмыстық іс қозғалған күннен бастап **екі ай мерзімнен кешіктірілмей** аяқталуға тиіс») және т.т.

Мерзім-кезеңдер өз тарапынан: а) белгісіз мерзімдерге; ә) ұзақтығы белгілі мерзімдерге бөлінеді.

Белгісіз мерзімдер, әдетте, сотісін жүргізудің қандай да болсын іс-әрекет жасалуы қажетті әлдебір кезеңін көрсетеді. Мерзімдердің ең ерте және ең кеш шектері өзара байланысты іс-қимылдар аралығындағы кезеңнің қаншалықты уақытқа созылатынымен айқындалады. Мәселен, ҚІЖК-тің 121-бабына сәйкес заттай дәлелдемелер «үкім немесе істі тоқтату туралы қаулы заңды күшіне енгенге дейін» істе қалады, бұл жағдайда ең ерте мерзім заттай дәлелдемелер іс материалдарына қосылған мерзіммен тұспа-тұс келетіні, ал ең жоғары мерзім үкім заңды күшіне енген уақытпен немесе істі тоқтату уақытымен айқындалатыны мезделген.

Ұзақтығы белгілі мерзімдерге (немесе белгілі мерзімдер) мерзім-кезеңдер шегінде іс-қимылдар жасалуы қажетті кезеңнің қаншалықты уақытқа созылатынының дәл атап көрсетілуі тән: сағат, тәулік, апта, ай, жыл.

Мерзім белгілеу әдісімен байланысты негіз бойынша іс жүргізу мерзімдері мынадай түрлерге бөлінеді: а) заңмен белгіленген; ә) сот ісін жүргізуші өкілетті адам белгілеген.

Заңмен белгіленген мерзімдер заң нұсқамаларын орындаушы нақты өкілетті адамның құқықтық жағдайына карамастан барлық қылмыстық істер бойынша міндетті. Мәселен, ҚІЖК-тің 184-бабына сәйкес қылмыс туралы арыз немесе хабар қабылдаған прокурор, тергеуші, анықтау органы ол түскен күннен бастап **жиырма төрт сағаттан кешіктірмей** шешім қабылдауға міндетті. Қажет болған жағдайда қосымша мәліметтер алу, құжаттарды немесе өзге материалдарды талап ету, сондай-ақ өзге де іс-әрекеттер жүргізу үшін бұл мерзімнің **он тәулікке** дейін, ал ерекше жағдайларда — **бір айға дейін** ұзартылуы мүмкін, ол туралы **жиырма төрт сағаттың ішінде** прокурорға хабарлануға тиіс. **Өкілетті адам белгілеген мерзімдер** уақыт жағынан, заңмен белгіленген мерзімдер секілді, шектеусіз емес. Бұл жағдайда іс-әрекеттерді орындау мерзімі туралы шешімді қабылдауға өкілетті адам құқылы. Мысалы, ҚІЖК-тің, 153-бабында аудандық (қалалық), облыстық прокурорлар мен оларға теңестірілген прокурорлардың қамауға алуды ұзартудың түрлі құқықтары көзделген: «үш айға дейін», «алты айға дейін». Мұның өзі тиісті прокурор ең, жоғары мерзімнен аса алмайтының бірақ ең жоғары мерзім шегінде одан аспайтын кез келген мерзім белгілей алатынын білдіреді.

Іс жүргізушілік кепілдіктер жасалуына байланысты негіз бойынша мерзімдер мынадай түрлерге бөлінеді: а) сот ісінің тез жүргізілуінің кепілдері; ө) процеске қатысушылар құқықтары мен заңды мүдделері сақталуының кепілдіктері; б) пәрменді прокурорлық қадағалаудың жүзеге асырылатынының кепілі'. **Сот ісінің тез жүргізілуінің кепілдіктері** ретіндегі мерзімдер жалпы іс жүргізушілік маңызы бар бірқатар нормаларда орнықтырылған. Оларға мына мерзімдер жатады: қылмыстық іс қозғау туралы мәселені шешу мерзімі (ҚІЖК-тің 184-бабы), ондағы ең төмен мерзім — жиырма төрт сағат, ең жоғары мерзім — бір ай;

анықтау және алдын ала тергеу мерзімі (ҚІЖК-тің 196, 285-бабы); істі апелляциялық немесе кассациялық сатыларда қарау мерзімі (ҚІЖК-тің 399-бабы) және т.т.

Процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделері сақталуының кепілдіктері ретіндегі мерзімдер, әдетте, адамның сот ісін жүргізудегі құқықтық жағдайының мәселелеріне белгілі бір жағдайда қатысты іс жүргізу әрекеттерін орындауға бағдарланған. Бұл түрге: сезіктіні ұстау және одан жауап алу (ҚІЖК-тің 68-бабы); айыпталушыға айыптау қорытындысының көшірмесін табыс ету (ҚІЖК-тің 284-бабы); процеске қатысушылардың шағындарын қарау (ҚІЖК-тің 399-бабы) мерзімдері мен т.б. мерзімдер жатады ретіндегі мерзімдер қылмыстық процесгі жүргізуге өкілетті органдар мен адамдардың заңдылықты сақтауын қадағалау үшін тиімді жағдайлар жасау мақсатын көздейді. Бұл түрде: анықтау органы бастығының анықтау мерзімін ұзартуы туралы прокурорды хабардар ету (ШЖК-тің 285-бабы); қылмыстық іс қозғау, істі іс жүргізуге қабылдау, анықтауды тоқтата тұру немесе қысқарту туралы қаулылардың көшірмелерін прокурорға жіберу (ҚІЖК-тің 188, 50, 51-баптары) сияқты және басқа мерзімдер бар.

Іс жүргізу мерзімдерінің келтірілген түрлері одан әрі саралауға арналған негіздердің бәрін түгел қамтымайтынын айта кету керек. Одан әрі саралау іс жүргізу мерзімдерінің қылмыстық процесітегі орны мен маңызын неғұрлым терең түсіну мен ұғыну үшін алғышарттар жасау үшін қажет.

Іс жүргізу мерзімдерін есептеу тәртібі ҚІЖК-тің 54-бабында белгіленген. Мерзімдер сағаттармен, тәуліктермен, айлармен және жылдармен есептеледі. ҚІЖК-тің 54-бабынан мерзімді «есептеу» және мерзімнің «өтуі» мәнінің бірдей емес екенін көреміз. Мерзімнің өтуі іс жүргізу әрекеті жүзеге асырылғаннан кейін белгілі бір уақыт өткенін немесе өтіп жатқанын білдіреді, оны есептеуге болады. Ал мерзімді есептеу ден қойылып отырған уақытқа оны сағаттармен, тәуліктермен, айлармен және жылдармен есептеудің заңда белгіленген ережелерін қолдануға болатынын білдіреді. Іс жүргізу мерзімдерін есептеудің өзіндік ерекшелігі күндер мен тәуліктер арасындағы айырмашылықта. Мұның алдында, мерзім-кезеңдердің маңызына сипаттама берген кезде, біз заң шығарушының «күн», «бір күн ішінде», «келесі күні» сияқты ұғымдарды пайдаланғанын атап көрсеткен болатынбыз (ҚІЖК-тің 209, 212-баптары) және т.т. Сонымен бірге ҚІЖК-тің 54-бабының 1-бөлігінде мерзімдер сағаттармен, тәуліктермен, айлармен, жылдармен есептелетіні айқын атап көрсетілген. Бұл бапта мерзімнің күнмен есептелетіні айтылмаған. «Күн» ұғымының мазмұнын, сірә, тәуліктің жергілікті уақыт бойынша сағат жиырма екіден алтыға дейінгі бөлігін құрайтын «түнгі уақыт» ұғымымен қамтылмаған тәуліктің бір бөлігі деп түсіну қажет шығар. Жалпы ереже бойынша мерзімді тәулікпен есептеу кезінде ол соңғы тәуліктегі жиырма терт сағатта бітеді. Мерзімдер есептеу механизмін түсінудің практикалық маңызы бар, әйтпеген жағдайда заң талаптарының өрескел бұзылуы мүмкін. Осыған байланысты мерзімнің өтуі басталатын сағат пен тәулік есепке алынбайтынын, бұған ұстау кезіндегі мерзімдерді есептеудің қатысы жоқ екенін ескеру қажет. Бұл нұсқама мерзімнің өтуі іс жүзінде оны есептеуден бұрын басталатынын білдіреді¹. Атап айтқанда, Р.Х.Якупов былай деп атап көрсетеді: «мерзімдерді есептеудің мұндай тәртібш заң шығарушы кездейсоқ белгілемеген. Сағаттармен есептелетін мерзім өте бастайтын уақыт толық емес сағат, ал тәуліктермен және айлармен

есептелетін мерзім ете бастайтын уақыт — толық емес тәулік болуы мүмкін. Сондықтан сағаттармен, сондай-ақ тәуліктермен және айлармен есептелетін мерзімнің соңғы сәтін белгілеу мерзім бітетін минуттарды және тіпті секундтарды есептеумен қиындатылған болар еді. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде осындай дәл есептеулер жасау мүлдем жөнсіз. Мерзімдер есептеудің қабылданған жүйесі есептеуді жеңілдетеді»¹. Мерзімдерді дұрыс есептеудің маңызды екенін регламенттелуінде іс-қимыл жасалатын уақыт атап көрсетілген бірқатар нормалар дәлелдейді. Мәселен, қылмыс жасады деген күдік келтірген адамды ұстау хаттамасында ол ұсталған сағат, минут, күн, жыл және ай, хаттама жасалған уақыт көрсетілуі қажет (ҚІЖК-тің 134-бабы).

Сағатпен есептелетін мерзімдер. Бұл мерзімдер белгіленген категорияларға жатқызылады, олар: 1 сағат (ҚІЖК-тің 212-бабы); 3 сағат (ҚІЖК-тің 134-бабы); 4 сағат (ҚІЖК-тің 212-бабы); 6 сағат (ҚІЖК-тің 150-бабы); 24 сағат (ҚІЖК-тің 232-бабы); 48 сағат (ҚІЖК-тің 496, 497-баптары); 72 сағат (ҚІЖК-тің 136-бабы). Заңда іс жүргізу әрекеттерін жергілікті уақыт бойынша сағат 22-ден 6-ға дейінгі түнгі уақытта (кейінге қалдыруға болмайтын жағдайларды қоспағанда) жүзеге асырудан тартыну көзделген. Сөйтіп, түнгі уақыттың ұзақтығы 8 сағатқа, ал күндізгі уақыттың ұзақтығы 16 сағатқа тең. Демалу және үзіліс жасау уақыты көрсетілген нормаларды орындау кезінде осы жағдайларды ескеру қажет. Мысалы, ҚІЖК-тің 370-бабында былай делінген: «Жұмыс уақыты аяқталған соң, сондай-ақ жұмыс күні ішінде сот (судья) демалу үшін кеңесу бөлмесінен шығып, үзіліс жасауға құқылы». Ондай уақыт деп түнгі уақытты немесе ұзақтығы әдетте 8 сағат болатын жұмыс күні деген ұғымға жатпайтын кез келген уақытты тануға болады. Сонымен бірге соттың қысқа үзіліс жариялауы мүмкін. Сағатпен есептелетін ең көп қолданылатын мерзім 24 сағатқа тең. Бұл мерзім ҚІЖК-тің бірқатар баптарында атап көрсетілген. Мысалы, қылмыс туралы арыз бойынша шешім ол берілген күннен бастап жиырма төрт сағаттан кешіктірмей қабылдануға тиіс. Мәселен, егер арыз 2 сәуірде 12 сағат 20 минутта келіп түскен болса, бұл мерзімнің өтуі 2 сәуірдегі 13 сағаттан басталып, 3 сәуірдегі 13 сағатта аяқталады. Ал мерзімнің өтуі басталатын сағат есепке алынбайды. Бұл жағдайда ол — 12 сағат. Заңмен 48 және 72 сағаттық іс жүргізу мерзімдері сирек белгіленеді. Белгілі бір іс-әрекеттерді «кідіріссіз», «дереу» немесе «тез арада» орындауды нұсқайтын нормалардағы белгісіз мерзімдер біршама қиындықтар туғызады. Мұндай нұсқаулар, мысалы, ҚІЖК-тің 142, 216, 222, 235, 237-баптарында бар. Мәселен, ҚІЖК-тің 216-бабының 2-бөлігінде былай деп атап көрсетілген: «Егер сезікті ұсталған немесе күзетаен қамауға алынған болса, ол өз айғақтарын қорғаушының қатысуымен баяндауға құқылы. Қорғаушының қатысуын тез арада қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайда тергеуші оның қатысуын сезікті ұсталғаннан немесе ол күзетпен қамауға алынғаннан кейінгі жиырма төрт сағаттан кешіктірмей қамтамасыз етуге міндетті». Қарапайым талдау «кідіріссіз», «тез арада» ұғымдарымен белгіленетін мерзім қалай болғанда да жиырма төрт сағаттан аз уақытты құрайтынын көрсетеді. Сонымен бірге «кідіріссіз», «тез арада», «дереу» сөздерінің тікелей түсінігі бойынша белгілі бір іс-әрекеттерді тікелей құқықтық негіздер пайда болған сәтте орындау керек. Бірақ бірқатар жағдайларда ол мүмкін болмайды. Осыған байланысты, А. П. Гуляевтің пікірі бойынша іс-әрекет 24 сағаттан кешіктірілмей орындалуға тиіс¹. Сонымен, «дереу» сөзінің әдеттегі ұғымы бұл мерзімнің ҚІЖК-тегі қазіргі ұғымына сәйкес келеді.

Тәулікпен және күнмен есептелетін мерзімдер. Бұдан бұрын атап көрсетілгеніндей, мерзім есептеудегі күн 24 сағат деп саналады, мерзім тәулікпен есептелгенде ол соңғы тәуліктердегі 24 сағат ішінде бітеді. Күндер мен тәуліктер есептеудегі негізгі айырмашылық міне, осында.

«Күн» мен «тәулік» ұғымдарының үйлеспейтінін бір нормаларда тәуліктік мерзімдердің, өзге нормаларда — күндермен есептелетін мерзімдердің белгіленуі сияқты фактілер дәлелдейді. Мысалы, ҚІЖК-тің 212-бабына сәйкес «жауап алудың бір күн ішіндегі жалпы ұзақтығы сегіз сағаттан аспауға тиіс». Жауап алу жалпы ереже бойынша күндізгі уақытта жүргізілетінін ескергенде, күн ұғымына, сірә, жергілікті уақыт бойынша сағат алтыдан жиырма екіге дейінгі уақыт кіруге тиіс болар. Сонымен бірге, кейінге қалдыруға болмайтын жағдай-ларда, жауап алуды түнгі уақытта да жүргізуге болады. Бұл жағдайларда күн ұғымына жауап алу басталған сағаттан кейінгі сағаттан бастап есептелетін 24 сағат кіреді. Мерзімдерді тәуліктермен және күндермен есептеу тәртібіне түсініктер енгізу қажет екенін ҚІЖК-тің әңгіме мерзімкез жайында болған кездегі қатынастарды реттейтін бірсыпыра нормалары дәлелдейді. Мысалы, ҚІЖК-тің 209-бабына сәйкес «айдап әкелінген айыпталушыға айыш айдап әкелінген күні тағылады». Бұдан бұрын қаралған ережедегідей күн жауап алу басталған сағаттан кейінгі сағаттан бастап есептелетін 24 сағатты қамтиды. Күндізгі уақытқа келер болсақ, бұл жерде айыпталушыға тағылған айыптың мәнін мүмкіндігінше ертерек білу құқығын жүзеге асыруға оның мүдделі екенін ескеру керек. Келтірілген мысалдарға орай А.П. Гуляевтің мына бір ескертуі зейін қоярлық: «Заң шығарушының бірдей уақыт аралығы үшін «жиырма төрт сағат» және «тәуліктік мерзім» деген түрлі терминдер қолдануы, сірә, кездейсоқ болмаса керек. Бірдей уақыт аралығыш белгілеу үшін түрлі терминдер қолдана отырып, заң шығарушы аталған мерзімдерді есептеудің түрлі тәртібін белгілеген. Мұндай тұжырымның дұрыс екенін ұсталған адамды қамауға алуға немесе оны босатуға рұқсат беру туралы мәселені прокурордың шешуі үшін, мысалы, айып тағу үшін көзделгеніңдей екі тәулік емес, ал қырық сегіз сағат белгіленгені де көрсетеді. Сонымен, тәуліктік мерзім, біздің ойымызша, тәуліктермен есептелетін мерзімдердің бір бөлігі болып табылады. Мұның езі тәуліктік мерзімді есептеу кезінде мерзімнің өтуі басталатын тәуліктер есепке алынбайтынын білдіреді»¹. Заң шығарушы іс жүзінде «жиырма төрт сағат», «бір күн», «жетпіс екі сағат», «үш тәулік» сияқты және т.б. мерзімдерді бір мезгілде қолданады. Орнына, маңызына және құқықтық салдарына байланысты әр түрлі іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру мерзімдерін саралауға мүмкіндік беретін ерекше мән міне, осында.

Айлармен және жылдармен есептелетін мерзімдер. ҚІЖК-тің 54-бабына сәйкес ай мен жыл күнтізбе бойынша есептеледі; мерзімді айлармен немесе жылдармен есептеу кезінде мерзім соңғы айдың тиісті күнінде аяқталады. Ал егер айлар бойынша есептелген мерзім тиісті күні болмайтындай айға келетін болса, мерзім сол айдың соңғы күні аяқталады. Егер мерзімнің аяқталуы жұмыс күні емес (демалыс, мереке) күнге келсе, одан кейінгі бірінші жұмыс күні мерзімнің ақырғы күні болып саналады. Бұл ереже ұстау, қамауға алу, үйінде қамауда ұстау және медициналық немесе арнаулы оқу-тәрбие мекемесінде болу оқиғаларына қатысты емес. Қылмыстық іс жүргізу заңында айлармен есептелетін мерзімдер көзделген: 1 ай (мысалы, ҚІЖК-тің 184-бабы), 2 ай (мысалы, ҚІЖК-тің 153-бабының 1-бөлігі), 3 ай (мысалы, ҚІЖК-тің 153-бабының 2-бөлігі), 9 ай (мысалы, ҚІЖК-тің 153-бабының 3-бөлігі). Ұзақтығы 1 жыл іс жүргізу мерзімі ҚІЖК-тің

153-бабының 4-бөлігінде көзделген. Мерзімнің ескіруін белгілеу кезінде іс жүргізу мерзімдерін есептеудің кейбір ерекшеліктері бар. Мәлім болып отырғандай, егер ҚК-те белгіленген ескіру мерзімі өткен болса қылмыстық іс қозғауға болмайды (ҚІЖК 37-бап, 1-бөлік, 4-тармақ), сонымен бірге, ақтау үкімін жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қарауға тек қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімі ескіруінің заңда белгіленген мерзімдері ішінде және жана мән-жайлар ашылған күннен бастап бір жылдан кешіктірмей жол беріледі (ҚІЖК-тің 473-бабы). ҚК-тің 69-бабына сәйкес мерзімнің ескіруі жылдармен есептеледі: кішігірім қылмыс жасалған күннен бастап 2 жыл; орташа қылмыс жасалған күннен бастап 5 жыл; ауыр қылмыс жасалған күннен бастап 10 жыл; аса ауыр қылмыс жасалған күннен бастап —15 жыл. Мерзімнің ескіруін ұзу және тоқтата тұру қылмыс үшін заңда көзделген жазаңың сипаты мен мерзімнің материалдық-құқықтық регламенттелуіне байланысты іс жүргізу мерзімі сол қылмыс жасалған күннен бастап есептеледі. Заң шығарушы, егер мерзімнің бітуі жұмыс күні емес күнге келсе, мерзім есептеудің жалпы тәртібін белгілеген. Бұл жерде демалыс немесе мереке күнінен кейінгі бірінші жұмыс күні ақырш күн деп саналады. Демалыс күндері деп тек мереке күндері, сенбі мен жексенбі саналуға тиіс. Бұл жағдай маңызды, өйткені құқық қорғау органдарында «құбылмалы кесте» дейтін пайдаланылады, сол кезде демалыс күні аптадағы кез келген күнге келеді. Сөйтіп, мерзімді есептеу үшін тек жұмыс күні емес деп белгіленген сенбіні, жексенбіні және мереке күндерін ғана есепке алу маңызды. Бұл ережені сағаттармен есептелетін мерзімдерге қолдануға болмайды. Әйтпеген жағдайда, А. П. Гуляевтің әділ атап көрсеткеніндей: «аталған ережені заңда белгіленген барлық мерзімдерге қатысты ету мерзімдерді сағатпен есептеуді қандай да болсын мәннен жиі айырған болар еді»¹. Заң шығарушы адамға қамауға алу түріндегі іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларын қолдану кезіндегі мерзімдер есептеу тәртібін арнайы көрсеткен. Мәселен, ҚІЖК-тің 153-бабына сәйкес (11-б) қамауға алудың мерзімі айыпталушы (сезікті) қамауда ұсталған кезден бастап прокурор істі сотқа жолдағанға дейін саналады. Адамды сезікті ретінде ұстау уақыты, соттың шешімі бойынша үйде қамауда ұстау және медициналық мекемеде мәжбүрлі түрде болу уақыты қамауға алу мерзіміне есептеледі. Айыпталушының және оның қорғаушысының қылмыстық істің материалдарымен танысу уақыты қамау мерзімін есептеу кезінде есепке алынбайды. Қамауға мерзімдерін регламенттеу ерекше маңызды, өйткені әңгіменің жеке басына тиіспеушілік, азамат пен адамға әуел бас тиесілі құқықты еркін жүзеге асыру сияқты іс жүргізу әрекет жайында болып отыр.

Іс жүргізу мерзімдерін ұзарту мен қалпына келтіру тәртібі Іс жүргізу мерзімдерін ұзарту мен қалпына келтіру тәртібі ҚІЖК-тің 56-бабында регламенттелген. Жалпы ереже бойынша дәлелді себептермен өткізіп алынған мерзім мүдделі адамдардың өтініші бойынша, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың немесе іс жүргізіп отырған судьяның қаулысымен қалпына келтірілуі мүмкін. Дәлелді себептер жеңу немесе кейінге қалдыру мүмкін емес оқиғалар болуы мүмкін, мысалы, ауыр сырқат, табиғат апаты, жұмыс бастылық және т.т. Осы айтылғанға орай егер шағым немесе өзге құжат мерзім өткенге дейін почтамен, жеделхатпен, ал қамаудағы адамдар үшін — бас бостандығынан айыру орындарының әкімшілігі арқылы жіберілген болса, мерзім өткізіп алынды деп саналмайтыны туралы заң ережесінің зор маңызы бар. Құжаттар жіберілген мерзімді почта штемпелі бойынша анықтауға болады. Кейбір іс жүргізу әрекеттері

бойынша бастапқыда көзделген мерзімдер ұзартылуы мүмкін. Ұзарту негіздері ҚІЖК-те жеткілікті түрде толық көрсетілген. Жекелеген мерзімдердің (мысалы, алдын ала тергеудің, адамға қамауға алу шарасын қолданудың) шұғылдыған дәлелдер жинау ерекшелігімен түсіндіруге болады. Мерзімдерді ұзарту механизмінің ерекшелігі – қылмыстық процесті жүргізуші адамдар өкілеттіктерінің тандап алынатындығы. Мәселен, адамға қамауға алу шарасының қолданылуын аудандық, қалалық прокурор, оларға теңестірілген әскери және өзге прокурорлар үш айға дейін ұзарта алады. Мерзімді алты айға дейін ұзартуға облыс прокуроры, оған теңестірілген прокурорлар мен олардың орынбасарлары өкілетті (ҚІЖК-тің 153-бабы). Мерзімнің ұзартылуы қаулымен ресімделеді. Бұл жағдайда қаулы алдын ала тергеу мерзімін ұзарту тәртібіне ұқсас қабылданады.

Қылмыстық процесте мерзімді өткізіп алудың іс жүргізушілік-құқықтық салдары

Іс жүргізу мерзімдерінің мәнділігі оларды өткізіп алудың нәтижесінде пайда болатын құқықтық салдарлардың сипатынан айқын көрінеді.

Сот ісінің шапшаң жүргізілуінің кепілі ретінде мерзімнің өтіп кетуінің мынадай зардаптары болуы мүмкін:

1. Белгіленген мерзімнің бастапқы іс жүргізу маңызының жойылуы мүмкін. Мәселен, ҚІЖК-тің 399-бабында апелляциялық немесе кассациялық шағым жасау мен сот үкіміне наразылық білдірудің он тәуліктік мерзімі көзделген. Шағым жасау мен наразылық білдіру құқығын жүзеге асырудың нәтижесі, мысалы, заңсыз үкімнің күшін жою және істі жаңадан тергеуге немесе сотта карауға беру болуы мүмкін. Аталған мерзімнің өтіп кетуі адамның үкімге шағым жасау, ал прокурордың — оған наразылық білдіру құқығынан айырылуын білдіреді.

2. Іске мүдделі адамдардың іс-қимыл жасауы үшін негіз пайда болуы мүмкін. Мысалы, ҚІЖК-тің 184-бабында қылмыс туралы арыздар мен хабарларды қарау үшін көзделген мерзімдердің өткізіліп алынуы арызданушыға прокурордың, тергеушінің немесе анықтаушының іс-әрекеттеріне шағымдану құқығын береді (ҚІЖК 185-бап, 2-бөлік).

3. Мерзімнің өткізіліп алынуы өзге іс жүргізу шешімін қабылдау үшін негіз бола алады. Мысалы, жасырынып қалған айыпталушыны алдын ала тергеу мерзімі өткенге дейін іздеп табу мүмкін болмаса тергеушінің іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруы мүмкін (ҚІЖК-тің 50-бабы).

4. Белгіленген мерзімдерді бұзушыларға іс жүргізушілік ықпал ету шараларын қолдану үшін негіздер пайда болуы мүмкін. Мәселен, сотта істің каралуы кезінде белгіленген анықтау мен тергеу мерзімдерінің дәлелсіз бұзылуы оған құқық қорғау органы басшысының атына жеке қаулы жіберу құқығын береді (ҚІЖК-тің 59-бабы).

Процеске қатысушылар құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктері деп көрсетілген мерзімдердің өтіп кетуінің салдары біршама өзгеше болады.

1. Өз құқықтары мен мүдделері бұзылған адамның іс жүргізудегі жағдайы мерзімнің өткізіліп алынуы салдарынан дереу өзгеруі мүмкін. Ол өзгеріс соның пайдасына болуы мүмкін. Мысалы, 153-баптың 8-бөлігіне сәйкес прокурор айыпталушыны қамауға алу мерзімін ұзартуға рұқсат береді немесе өтінішті қанағаттандырудан бас тартады. Егер ол ұзартылмаған болса, айыпталушы қамау мерзімі аяқталғаннан кейін дереу босатылуға жатады. Егер қамауға алу мерзімі аяқталғанда айыпталушыны одан әрі қамауда ұстау жөніндегі шешім келіп түспесе, қамауда ұстау орны әкімшілігінің басшысы оны өзінің қаулысымен

қамаудан босатады (ҚІЖК-тің 153-бабының 9-бөлігі).

2. Мерзімнің өткізіп алынуы өкілетті орган тарапынан тәртіп бұзушыға іс жүргізушілік ықпал ету шараларының қолданылуына әкеліп соғуы мүмкін. Мысалы, ҚІЖК-тің 158-бабына сәйкес сезікті, айыпталушы, сондай-ақ куә мен жәбірленуші шақыру бойынша дәлелді себептерсіз келмеген жағдайда алып келуге (мәжбүрлеп әкелуге) ұшыратылуы мүмкін.

Пәрменді прокурорлық қадағалаудың жүзеге асырылуының кепілі болып табылатын мерзімдердің өткізіп алынуының ерекше іс жүргізушілік-құқықтық салдарлары болуы ықтимал. Қадағалау қызметінің мәні прокурордың іс жүргізушілік ықпал ету шараларын қолдануы ретіндегі сол салдарлардың сипатын айқындайды. Аталған салдарлардың процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделеріне кепілдік беруге бағытталған мерзімдерді бұзудың салдарларымен ұқсастығы көп.

3. Белгіленген іс жүргізу мерзімдерінің аяқталуы іс жүргізу әрекеттерінің жарамсыз, заңды күші жоқ деп танылуына әкеліп соғады. Ондай әрекеттер іс жүргізу әрекеттері статусынан айырылады және олардағы мәліметтерді дәлелдеу мақсатында пайдалануға болмайды.

4. Өткізіліп алынған мерзімді қалпына келтіру мақсатында шағым берілген жағдайда шешімнің орындалуы өткізіліп алынған мерзімді қалпына келтіру туралы мәселе шешілгенге дейін тоқтатыла тұрады.

5. Өткізіп алынған мерзімді қалпына келтіру жөніндегі арызды қанағаттандырудан бас тарту туралы шешім қабылданған жағдайда ол шешімге реттелетін құқық қатынастарының әрбір бөлігі үшін белгіленген тәртіппен шағым жасауға, наразылық білдіруге болады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Айыптау және ақтау үкімдерін тағайындағанда, қылмыстық істі қысқартқан жағдайда азаматтық талапты шешу.

2. Азаматтық талап белігінде соттың үкімі мен қаулысын орындау.

3. Қылмыстық іс бойынша өндіріс барысында кеткен шығындарды өтеу мен еңбекке ақы төлеу.

4. Қорғаушының заң көмегіне ақы төлеу, аудармашыға, маманға, сарапшыға ақы төлеу.

5. Жәбірленушіге, азаматтық талапкерге, азаматтық жауапкерге және олардың заңды екілдеріне, жеке айыптаушының қорғаушысына және өкіліне, куәгерге, аудармашыға, маманға, сарапшыға, куәға шығындарды өтеу.

8-тақырып. Ақтау. Қылмыстық іс жүргізуді жүргізуші органның заңсыз іс-әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеу.

Дәріс мақсаты: Ақтауды сипаттау. Қылмыстық іс жүргізуді жүргізуші органның заңсыз іс-әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеуді ашу.

Қысқаша мазмұны:

1. Қылмыстық іс жүргізу құқығындағы ақтаудың ұғымы мен маңызы. Ақталуға жататын тұлғалар, ақтау негіздері.

2. Қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыратын органның заңсыз іс-әрекеттерімен келтірілген зиянды өтетін алуға құқығы бар тұлғалар. Анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының заңсыз іс әрекеттері арқылы азаматқа

келтірілген зиянның түсінігі, мен түрлері. Өтелуге жататын зиян, оның түрлері мен мөлшері.

3. Зиянды өтеу құқығын тану. Мүліктік зиянды өтеудің іс жүргізу тәртібі. Моралдық зиянның зардаптарын жою.

4. Азаматтар мен заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу тәртібі, ақталушының бұзылған құқықтарды қалпына келтіру.

1. Қылмыстық процестің міндеттерінің ішінде азаматтарды негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғау, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз ету талабы қойылған. Заңның бұл талабы қылмыстық іс жүргізу органдарының өз қызметін атқаруда ерекше орын алады. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу қызметінің негізгі мақсаты азаматтар мен ұйымдардың заңды мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғау болғандықтан, ол қызметті атқаратын мемлекеттік органдар заңдылық принципін қатаң сақтауға міндетті. Олай болса да, бұл органдардың қызмет атқару тәжірибесінде, өкінішке орай, адам құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеудің кездесетіндігі және басқа да кемшіліктердің болатындығы жоққа шығарылмайды. Сондықтан ҚІЖК-нің төртінші тарауы (39—47-баптар) қылмыстық процестегі ақтау институтына және қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз іс-әрекетімен келтірілген зиянды өтеу мәселелеріне арналған.

Ақтау ұғымының тікелей мағынасы кінәсіз адам қылмыстық қудалауға ұшыраған жағдайда оның зиянды зардаптарын тез арада жойып, ол адамның құқықтары мен абыройын қалпына келтіру болып табылады. Кең мағынада, ақтау ұғымы — азаматтардың құқықтары мен бостандықтары заңсыз шектеген барлық кездерде де оның зардаптарын жою үшін қолданылатын шараларды білдіреді. Мәселен, сезіктіге бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу негізсіз қолданылған жағдайда оның жеке басының бостандығы заңсыз шектеледі. Олай болса, қылмыстық ізге түсу органы сезіктінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге міндетті болып табылады.

Ақтау құқығының субъектілері және ақтаудың негіздері. Қылмыстық процестегі ақтау институты соттың үкімімен ақталған (бұрын сотталушы болған) адамдарға, сондай-ақ қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысы бойынша өзіне қатысты (сезіктіге, айыпталушыға немесе сотталған адамға) қылмыстық іс қысқартылған адамдарға таралады. Қылмыстық істі қысқарту алдын ала тергеу, басты сот талқылауын тағайындау, басты сот талқылауы, апелляциялық және қадағалау тәртібімен іс жүргізу стадияларында болуы мүмкін. Осыған сәйкес, ақтау институтын соттың ақтау үкімін шығаруға және қылмыстық істі әр стадия кезінде қысқартуға байланысты қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы құрайды.

Ақтау институтын қарастыруға байланысты, мұнымен қамтылатын соттың ақтау үкімін шығарудың негіздері мен қылмыстық істі қысқартудың негіздері бірдей болмайтындығына назар аудару қажет. Ақтау үкімін шығарудың негіздеріне мыналар жатады: қылмыстың оқиғасы болмауы; әрекетте қылмыстың құрамы болмауы; сотталушының қылмыс жасауға қатысуының дәлелденбеуі. Ал, қылмыстық істі қысқартудың негіздері екі топқа бөлінеді: 1) ақтайтын негіздер; 2) ақтамайтын негіздер. ҚІЖК 39-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қылмыстық істі қысқартудың ақтайтын негіздеріне мына жағдайлар жатады:

—қылмыстың оқиғасы болмауы;

—әрекетте қылмыстың құрамы болмауы;

—жеке айыптау және жеке-жариялы айыптау істері бойынша жәбірленушінің арызы болмауы, сондай-ақ ауыр емес немесе орташа ауыр қылмысты бірінші рет жасаған адамның келтірілген зиянның есебін толтырып жәбірленушімен татуласуы;

—бұл адамға қатысты осы айыптау бойынша соттың заңды күшіне енген үкімі не қылмыстық ізге түсуді болдырмайтын соттың күшін жоймаған қаулысы болуы;

—бұл адамға қатысты осы айыптау бойынша қылмыстық ізге түсу органының қылмыстық қудалаудан бас тарту туралы күшін жоймаған қаулысы болуы.

Қылмыстық істі қысқартудың ақтамайтын негіздеріне ҚІЖК-нің 37-бабында және 38-бабында көрсетілген басқа жағдайлар жатады (рақымшылық актісінің болуы, қылмыстық жауапқа тарту мерзімінің ескіруі және т.б.)

ҚІЖК-нің 39-бабына көрсетілгендей, сот бойынша ақталған адам, сондай-ақ ақтау негіздері бойынша өзіне қатысты қылмыстық іс қысқартылған адам кінәсіз деп саналады.

Ақтау толық немесе жартылай болуы мүмкін. Мысалы: бірнеше қылмыстар бойынша айыпталған сотталушының, айыптаудың бір бөлігі бойынша ақталып, ал басқа бөлігіне байланысты оған айыптау үкімінің шығарылуы; сол сияқты, қылмыстық істі қысқартудың да толық немесе жартылай болатындығы жоққа шығарылмайды.

ҚІЖК 39-бабының 2-бөлігіне сәйкес, сот және қылмыстық ізге түсу органы ақталған адамдардың мүдделерін қорғау, қылмыстық іс жүргізу органының заңсыз іс-әрекетінің салдарынан келтірілген зияндарды өтеуге қажетті барлық шараларды қолдануға тиіс. Ал, ҚІЖК 40-бабының 1-бөлігінде бекітілген ереже бойынша, әр адамға заңсыз ұстаудың, қамауға алудың, үйде қамауда ұстаудың, қызметінен уақытша шеттетудің, арнаулы медициналық мекемеге орналастырудың, соттаудың, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың нәтижесінде келтірілген зиян қылмыстық процесті жүргізуші органның кінәсіне қарамастан толық көлемде республикалық бюджеттен етеледі.

ҚІЖК-нің 41—47 баптарында ақталған адамдардың құқықтары және құқықтарын жүзеге асырудың тәртібі белгіленген. Атап айтқанда, ҚІЖК-нің 41-бабында олардың мынадай құқықтары болатындығы көрсетілген:

—қылмыстық іс жүргізу органының заңсыз іс-әрекетінің салдарынан келтірілген мүліктік зиянның толық көлемде етелуіне;

—моральдық зиянның зардаптарының жойылуына;

—еңбек, зейнетақы, тұрғын үй және өзге де құқықтарының қалпына келтірілуіне;

—мемлекеттік және өзге наградаларының қайтарылуына, сондай-ақ құрметті, арнаулы және өзге де атағының, сыныптық шенінің, біліктік сыныбының қалпына келтірілуіне.

Айыпталушы немесе сотталушы, не сотталған адам жартылай ақталған жағдайда, ол соған сәйкес көлемде ақталған адамның құқықтарына ие болады.

Ақтау құқығының субъектісі ретінде өзіне қатысты медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы қолданылған адам да болуы мүмкін. Мұндай шараны қолдану туралы соттың қаулысы заңсыз не дәлелсіз деп танылып, ол қаулының, күші жойылған жағдайда, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы қолданылған адам ақталған адамның құқықтарына ие болады.

2. ҚІЖК 40-бабының, 2-бөлігінде басқа да жағдайларда қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз іс-әрекетінің салдарынан келтірілген зиянның өтелуіне құқығы болатын адамдар көрсетілген:

—жеке айыптау істері бойынша жеке айыптаушының айыптаудан бас тартқанына қарамастан заңсыз түрде өзіне қатысты қылмыстық іс жүргізілген адамдар;

—рақымшылық актісінің болуына, сондай-ақ қылмыстық жауапқа тартудың мерзімі өтуіне байланысты істің қысқартылуына мүдделі адамның келісім беруіне қарамастан заңсыз қылмыстық қудалауға ұшыраған адамдар;

—қылмыстық іс жүргізу барысында процессуалдық мәжбүрлеу шарасын заңсыз қолдануға ұшыраған адамдар, сондай-ақ заңмен белгіленген мерзімнен артық негізсіз қамауда болған адамдар және т.б.

ҚІЖК-нің 39—40 баптарының жоғарыда айтылған ережелері соттың айыптау үкімі мына аталған ақтамайтын негіздер бойынша бұзылған не өзгертілген немесе ол негіздер бойынша мәжбүрлеу шаралары жойылған не өзгертілген жағдайларда қолдануға жатпайды: рақымшылық ету актісін қолдану, қылмыстық жауапқа тарту мерзімінің ескеруі, қылмыстық жауаптылықты жоятын немесе жазаны жеңілдететін заңның қабылдануына байланысты (ҚІЖК 40-бабының 5-бөлігі).

Сонымен қатар, егер алдын ала тергеу (анықтау) және қылмыстық істі сотта қарау кезінде бұл адам өзіне өзі жала жабуының салдарынан ақиқатқа жетуге кедергі жасағандығы және сол себепті оған зиян тигенді дәлелденген болса, ол зиян өтелуге тиіс емес (ҚІЖК 40-бабының 4-бөлігі).

3. Ақталған адамның өз құқықтарын білудің және құқықтарын жүзеге асырудың бастапқы шарты қылмыстық іс жүргізу органының ол адамды ақтау туралы шешім қабылдауы болып табылады (соттың ақтау үкімін шығаруы немесе соттың, прокурордың, тергеушінің, анықтаушының қылмыстық істі қысқарту немесе өзге заңсыз шешімнің күшін жою не оны өзгерту туралы қаулышығаруы). Бұл құжатта кімнің және қандай негіз бойынша ақталғандығы көрсетіліп, сол арқылы ақталған адамның зиянды өтеттіру құқығы танылады.

ҚІЖК-нің 42-бабына сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы осы шешімінің көшірмесін ақталған адамға тапсыруы немесе почта арқылы жіберуі тиіс. Мұнымен бірге мүдделі адамға зиянның өтелу тәртібі түсіндірілген хабарлама да жолданады.

Жалпы ереже бойынша, заңсыз іс-әрекетпен келтірілген зиянды өтеттіру ақталған адамның өз құқығы болып табылады. Бұл адам қайтыс болған жағдайда, зиянды өтеттіру құқығы оның мұрагерлеріне немесе асырауындағыларға ауысады және сондықтан құқықтарын түсіндіру хабарламасы оларға жіберілуі тиіс. Мұрагерлердің тұратын жерлері туралы мәлімет болмаған жағдайда, хабарлама олардың, өзі қылмыстық іс жүргізу органына өтініш жасаған күннен бастап бес күннен кешіктірмей жолданады (ҚІЖК-нің 42-бабы).

Мүліктік зиянды өтеу. ҚІЖК-нің 43-бабына сәйкес, ақталған адамға өтелуге тиіс мүліктік зиянға мыналар жатады:

—қылмыстық қудалаудың салдарынан төленбеген жалақы, зейнетақы, жәрдемақы, сондай-ақ пайда етілмеген қаражаттар мен кірістер;

—соттың үкімінің немесе өзге шешімнің негізінде заңсыз тәркіленген немесе мемлекеттің кірісіне айналдырылған мүлік;

—соттың заңсыз үкімін орындау үшін өндіріліп алынған айыппұлдар, заңсыз әрекеттерге байланысты төленген сот шығындары және өзге де сомалар;

—заңгерлік көмек үшін төленген сомалар;

—қылмыстық қудалаудың салдарына келтірілген өзге де шығыстар.

Бұл аталған мүліктік зияндардың ішінде өзге шығыстарға не жататындағы жөнінде сұрақ туындайды. Оған жауап ретінде -ҚІЖК-нің 41-бабында көрсетілген жалпы ереже бойынша, мүліктік зиян толық көлемде өтелетін болғандықтан, ақталған адам қылмыстық қудалаумен байланыстылығы бар барлық шығыстарын өтеуді талап етуге құқылы деп тұжырым жасау қажет. Бірақ, ондай жағдайда талап етуші ол шығыстардың болғандығын құжаттармен дәлелдеп көрсетуі тиіс.

Ақталған адам зиянның өтелу тәртібі түсіндірілген хабарламаны алған кезден бастап ақтау шешімін шығарған органғамүліктік зиянды өтеу туралы талап қоюға құқылы. Егер қылмыстық істі жоғары тұрған сот қысқартса немесе бұл сот үкімді өзгерткен болса, онда зиянды өтеу туралы талап үкім шығарған сотқа жолданады. Ақталған адам кәметке толмаған жағдайда, зиянды өтеу туралы талапты оның заңды өкілі қоюға құқылы. Ақтау шешімін шығарған қылмыстық іс жүргізу органы өтініш (талап) келіп түскеннен бастап бір айдан кешіктірмей, қажет болған жағдайларда қаржы және әлеуметтік қорғау органдарынан есеп сұрату арқылы мүліктік зиянның мөлшерін айқындайды және инфляцияны ескере отырып, бұл зиянды өтеу үшін төлем беру туралы қаулы шығарады. Егер қылмыстық іс апелляциялық немесе қадағалау тәртібімен қарау кезінде қысқартылған болса, айтылған іс-әрекеттерді бірінші саты бойынша істі қараған сот атқарады.

Мүліктік зиянды өтеу туралы талапты судья шешеді. Судья ақталған адамның талабын (оған қосылған материалдармен бірге) ҚІЖК-нің, 371-бабына көрсетілген үкім шығару кезіндегі тәртіп бойынша қарастырып, ол жөнінде қаулы шығарады. Судьяның бұл қаулысы герблi мөрмен расталып, оның көшірмесі талап қойған адамға тапсырылады немесе почта арқылы жіберіледі. Осы қаулы төлем беруді орындауға негіз болып табылады.

Моральдық зиянның зардаптарын жою. ҚІЖК-де моральдық зиянның ұғымы берілмеген. Бұл ұғым Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 21 маусымдағы «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» нормативтік қаулысында келтірілген¹: моральдық зиян — азаматтың өзіндік мүлікті емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы салдарынан басынан кешірген жан азабы мен тән азабы болып табылады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 951-бабына сәйкес, моральдық зиян азаматтарға ғана емес, сонымен қатар ұйымдарға да келтіріледі. Мұнда былай деп жазылған: моральдық зиян — жеке және заңды тұлғалардың өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы, сонын, ішінде жәбірленушінің, өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан басынан кешірген (төзімін тауысқан, ұайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, қысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән2003 жылғы 20 наурыздағы № 3 қаулының редакциясы бойынша.қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б.).

Моральдық зиян ұғымын дұрыс білудің ондай зиянның зардаптарын жою үшін маңызы бар. Мәселен, егер моральдық зиянды жан азабы ретінде ғана қарап, тән

азабы ескерілмейтін болса, онда сот арқылы шешілетін өтемақының мөлшері тән азабының дәрежесіне және сондықтан әділдік талабына сәйкес болмауы мүмкін.

ҚІЖК-нің 44-бабына сәйкес, моральдық зиянның зардаптарын жоюдың екі жолы бар:

1) зардап шеккен адамның абыройын, ар-намысын қорғайтын шараларды жүзеге асыру;

2) моральдық зардап үшін ақшалай өтемақы төлеу. Зардап шеккен адамның ар-намысын қорғау мақсатында жүзеге асырылатын шараларға мыналар жатады:

Біріншіден, ақтау шешімін шығарған қылмыстық іс жүргізу органы ақталған адамнан келтірілген зиян үшін ресми түрде кешірім сұрауға міндетті. Заңның бұл талабы — тиісті адам ақталған жағдайда оған зиянның өтелу тәртібін түсіндіру хабарламасын тапсырумен қатар өз жағынан жіберілген заңсыздық үшін кешірім сұрау қажеттілігін білдіреді. Яғни, ақталған адамға құқықтарын түсіндіру хабарламасы және ресми кешірім сұрау — бұлар екі түрлі ресми құжаттар болып табылады.

Екіншіден, егер адам заңсыз қылмыстық қудалауға ұшыратылып, ал ол туралы және оған қатысты кейіннен заңсыз деп танылған іс-әрекеттер туралы мәліметтер баспасөзде жарияланса, радио, теледидар немесе өзге де бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылса, осы адамның талап етуі бойынша, ал ол қайтыс болған жағдайда оның туыстарының немесе қылмыс-тық іс жүргізу органының талап етуі бойынша тиісті бұқаралық ақпарат құралы бір айдың ішінде бұл адамның ақталғандығы туралы хабарлама жасауға міндетті.

Үшіншіден, ақталған адамның, ол қайтыс болған жағдайда оның жақын туыстарының талап етуі бойынша қылмыстық іс жүргізу органы екі апта мерзім ішінде өзінің заңсыз шешімдерінің бұзылып күшін жойғаны туралы бұл адамның жұмыс істейтін, оқитын, тұратын жері бойынша жазбаша хабарлама жолдауға міндетті.

Бұл айтылған шаралармен қатар, ҚІЖК 44-бабының 2-бөлігіне сәйкес, ақталған адам келтірілген моральдық зиян үшін ақшалай өтемақы төлеу туралы талап қоюға құқылы. Мұндай талапазаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралып шешіледі.

4. Ақталған адамның өзге құқықтарын қалпына келтіру тәртібі ҚІЖК-де жеке түрде көзделмеген. Бұл мәселе жөнінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1999 жылғы 9-шілдедегі «Қылмыстық іс жүргізу органдарының заңсыз іс-әрекеттері салдарынан келтірілген зиянды өтеу бойынша заңнаманы қолдану тәжірибесі туралы» қаулысының 9-тармағында мынадай түсініктеме берілген: еңбек құқықтарын қалпына келтіру туралы талапты — ақталған адам бұрын жұмыс істеген кәсіпорынға немесе мекемеге, зейнетақыны немесе жәрдемақыны төлеу туралы талапты — әлеуметтік қорғау органына, тұрғын үй құқықтарын қалпына келтіру туралы талапты — жергілікті атқару органдарына, тәркіленген мүлікті қайтару туралы талапты — бұл мүлікті иеленіп отырған органға, мемлекеттік наградаларды, құрметті, әскери, арнаулы немесе өзге атағын, сыныптық шенін, дипломатиялық дәрежесін, біліктілік сыныбын қалпына келтіру туралы талапты — бұл мәселелерді шешуге құзыреті бір органдарға жолдауға болады.

Осы қаулының 10-тармағында жазылған түсініктемеге сәйкес, ақталған адамдар өз құқықтарын қалпына келтіру туралы талаптарын басқа органдарға жолдамай, тікелей азаматтық іс жүргізу сотына бере алады.

Қылмыстық іс жүргізу органдарының заңсыз әрекеттерінің салдарынан келтірілген зияндарды өтеу туралы талаптарды қоюдың мерзімі ҚІЖК-нің 45-бабында көрсетілген. Бұл бапқа сәйкес, мүліктік зиянды ақшалай өтеу туралы талапты қылмыстық іс жүргізу органы мұндай төлем жасау туралы қаулы шығарған сәттен бастап үш жылдың ішінде қоюға болады. Өзге құқықтарды қалпына келтіру туралы талапты қылмыстық іс жүргізу органының ақталған адамға құқықтарын түсіндіру хабарламасын ол адам алған күннен бастап алты айдың ішінде қоюға жатады. Бұл мерзімдер дәлелді себептерге байланысты өтіп кеткен болса, ол мерзімді мүдделі адамдардың өтініші бойынша қылмыстық іс жүргізу органы қалпына келтіре алады.

ҚІЖК-нің 46-бабында қылмыстық проівесті жүргізуші органның заңсыз іс-әрекеттерінен заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу тәртібі көрсетілген. Бірақ, заңды тұлғалар қылмыстық жауапқа тартылмайтын болғандықтан, оларды заңсыз айыптаудан немесе соттаудан қорғау мәселесі қойылмайды. Егер қылмыстық іс жүргізудің барысында заңсыз іс-әрекеттердің салдарынан ұйымдарға (заңды тұлғаларға) мүліктік немесе моральдық зиян келтірілген болса, ол зиянды ҚІЖК-нің бұрын айтылған ережелеріне сәйкес толық көлемде мемлекет етейді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыратын органның заңсыз іс-әрекеттерімен келтірілген зиянды өтетін алуға құқығы бар тұлғалар.
2. Анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының заңсыз іс-әрекеттері арқылы азаматқа келтірілген зиянның түсінігі, мен түрлері.
3. Өтелуге жататын зиян, оның түрлері мен мөлшері.

9-тақырып. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Дәріс мақсаты: Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді ашу.

Қысқаша мазмұны:

1. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. 5 шілде 2000 жылғы "Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғаларды мемлекеттік қорғау туралы" Қазақстан Республикасының заңы. Мемлекеттік қорғауға жататын тұлғалар. Қауіпсіздік шаралардың түрлері.

2. Сот талқылауына қатысатын тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Судьялар, прокурорлар, тергеушілер, анықтаушылар, қорғаушылар, мамандар, сарапшылар, сот приставтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

3. Қылмыстық процеске қатысушы жәбірленушілердің, куәлердің, айыпталушылардың және басқа да тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын ұйымдастыру. Қауіпсіздік шаралары. Сот талқылауына қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

1.1994 жылы бекітілген Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасында қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың

қауіпсіздігін қамтамасыз етудің механизмін айқындау мәселесі қойылған еді. Соған сәйкес, 1997 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының ҚІЖК-не алғаш рет қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған 12 тарау (98—101-баптар) енгізілді. Сонымен қатар, 2000 жылғы 5 шілдеде «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» арнайы заң қабылданды. Сондай-ақ, мемлекеттік құқық қорғау органдарының лауазымды адамдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету талабы жөнінде бұл органдардың мәртебесін және құзыретін айқындайтын заң актілерінде айтылған. Мәселен, «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» 2000 жылы қабылданған конституциялық заңның 26-бабында былайдеп жазылған: «Судьялар, олардың отбасы мүшелері мен мүлкі мемлекеттің қорғауында болады, оның тиісті органдары судьядан немесе оның отбасы мүшелерінен тиісті өтініш түскен жағдайда олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, оларға тиесілі мүлікті сақтауға дер кезінде және барлық шараларды қолдануға міндетті».

Бұл айтылып отырған заңның талабы қылмыстық сот ісін жүргізу саласына қойылады. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу органдардың қызмет тәжірибесі көрсеткендей, олардың кәсіптік қызметіне байланысты өкілетті лауазымды адамдардың, сондай-ақ басқа процеске қатысушылардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне қарсы қылмыстық қиянат жасау, оларды қорқыту, оларға күш қолдану және әр түрлі қысымшылық жасау кездеседі. Ондай әрекеттер жасайтын адамдардың мақсаты қылмыстық іс жүргізу органдарының өз міндеттерін орындауларына, оның ішінде сот төрелігін заңды түрде жүзеге асыруға кедергі келтіру болып табылады.

Жоғарыда айтылған заңдарда қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің нақты амалдары мен тәртібі белгіленген. Ол заңдарға сәйкес, қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы мемлекеттік қорғауға мына адамдар жатады:

1) қылмыстық іс жүргізу органдарының лауазымды адамдары (судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы, сондай-ақ жедел-ізвестіру қызметін атқаратын лауазымды адамдар);

2) өз мүдделерін қорғайтын және басқа процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайтын адамдар (сезікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері);

3) өзге іске қатысушылар (куә, куәгер, сарапшы, маман, аудармашы, сот отырысының хатшысы, сот приставы);

4) іске қатысушылардың отбасы мүшелері және жақын туыстары.

ҚІЖК 98-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, бұл аталған адамдарға қатысты мемлекет заңда көрсетілген тәртіппен олардың өміріне қауіп төнуден немесе өзге де күш қолданудан қауіпсіздендіру шараларын қолдануды қамтамасыз етеді. Ондай шаралардың түрлері ҚІЖК-нің 100—101-баптарында және «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 7—20-баптарында көрсетілген. Бұл шаралардың оннан артық түрлері бар. Олардың өзін, қолдану ретіне қарай, екі топқа бөлуге болады:

1) қылмыстық іс жүргізудің басталу кезінен қолдануға болатын қауіпсіздік шаралары;

2) сотта істі қарау кезінде қолданылатын қауіпсіздік шаралары.

Қауіпсіздік шараларының басым көпшілігі бірінші топқа жатады. Олар мыналар:

1. Қылмыстық іс жүргізу органы күш қолдану немесе құқыққа қайшы басқа әрекеттер қауіпін, туғызған адамға мұндай әрекеттерді тиюы жөнінде ресми түрде ескерту жасайды және ондай әрекеттерін тыймаған жағдайда ол үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылатындығын ескертеді. Ескерту ол адамға қолы қойғызылып хабарланады. Ал, егер қауіп туғызған адамның әрекетінде қылмыстық кодекстің 112-бабымен көзделген қылмыстың (қорқыту) белгілері бар болса, онда бұл адамға қарсы қылмыстық іс қозғалуы тиіс.

2. Қорғалатын адам туралы мәліметтерді білуге шек қою. Ол үшін іс жүргізу хаттамаларында (мәселен, жауап алу хаттамасында) бұл адамның кім екендігі жөнінде деректерді көрсетпей, оның орнына бүркеншік ат (псевдоним) қолдану қажет болады және ол адам жөнінде толық мәліметтер қылмыстық істің негізгі материалдарынан бөлек сақталуы тиіс. Қорғалатын адамға байланысты оқшаландырылған материалдармен (мәліметтермен) танысу бұл істі жүргізуші органға ғана рұқсат етіледі. Басқа процеске қатысушылар ол мәліметтермен оларды жарияламау туралы қолхат бере отырып, қылмыстық іс жүргізу органының рұқсатымен ғана таныса алады. Қорғалатын адамның қатысуы қажет болатын іс-әрекеттер оны тануды болдырмайтын жағдайда жүргізіледі.

3. Іске қатысушы адамға қарсы күш қолдану немесе басқалай қылмыстық әрекеттер жасауды болғызбау мақсатында ондай қауіп туғызған сезіктіге немесе айыпталушыға бұл жағдайда тиімді болатын бұлтартпау шарасын қолдану (мәселен, қамауға алу).

4. Іске қатысушы адамның жеке басын, баспанасын және мүлкін қорғау. Бұл шара — қылмыстық іс жүргізу органының қаулысы бойынша ішкі істер органының қатысуымен жүзеге асырылады. Яғни, мұндай жағдайда ішкі істер органының арнайы бөлінген қызметкерлері жеке адамның, оның үйжайының және мүлкінің қорғалуын қамтамасыз етуге міндеттеледі. Осыған байланысты қорғалатын адамның үй-жайында сигнализация құралдарын қою, оның телефон және көлік құралдарының нөмірлерін өзгерту қажет болуы мүмкін.

5. Процеске қатысушы адамды қажеггі жеке қорғану құралдарымен қамтамасыз ету. Яғни, қажет болған жағдайда бұл адамға қару немесе басқа арнайы жеке қорғану құралы беріледі. Мұндай шара қолданылатын болса, қару қолдану туралы заңның талаптары ескеріледі және оған қорғалатын адамның келісімі болуы шарт. Қорғалатын адам қаруды күтіп ұстау, оны алып жүру және қолдану ережелерін қатаң сақтауға міндеттеледі.

6. Процеске қатысушы адамды қауіпсіз жерге уақытша тұруға орналастыру. Бұл шараның мәні қорғалатын адамның келісімі бойынша белгілі бір мерзімге оның басқа жерде тұруына қажетті жағдай жасау болып табылады (мысалы: жасырын түрде мейманханада немесе демалыс үйінде уақытша тұруға орналастыру).

7. Қорғалатын адам жөнінде мәліметтердің құпиялылығын қамтамасыз ету. Бұл шараның мәні қорғалатын адамның жеке басына және отбасына байланысты мәліметтерді кімнің болса да жалпыға бірдей қызмет көрсету мекемелерінен сұратып білуіне кедергі қою болып табылады (қылмыстық іске маңызы бар заңды жолмен анықталуға тиісті мәліметтерді қоспағанда). Ол үшін қылмыстық іс жүргізу органының дәлелді қаулысы бойынша анықтама және құжаттар беретін мекемелердің, жол полициясының қорғалатын адам жөнінде (оның кім екендігі,

отбасы жағдайы, тұратын жері, жұмыс немесе оқу орыны және т.б.) мәліметтер берулеріне тыйым салынады.

8. Қорғалатын адамның құжаттарын ауыстыру. Бұл адамның арызы немесе келісімі бойынша оның өз басына қажетті құжаттар, оған өзгертілген деректер жазылып, жаңадан беріледі. Өзгертілген деректер қорғалатын адамның өзінің келісімі бойынша тандалып, жаңа құжаттарға жазылады.

9. Қорғалатын адамды басқа жерге тұрақты немесе уақытша тұруға көшіру, жұмыс немесе оқу орнын ауыстыру. Ол үшін қорғалатын адамның өзінің арызы немесе келісімі болуы тиіс. Бұл шара жергілікті атқару органдарының көмегімен жүзеге асырылады. Яғни, қоныс аударатын адамды жаңа баспанамен және тұрмыстық мүлікпен қамтамасыз ету, жаңа жұмыс немесе оқу орнына орналастыру қажет болады.

10. Қорғалатын адамның бет-әлпетін өзгерту. Мұндай амал өте ерекше, басқа қауіпсіздік шаралары тиімді болмайтын жағдайларда ғана қолданылуы мүмкін және оған қорғалатын адамның келісімі болуы шарт.

2. Қауіпсіздік шараларының келесі тобы сотта істі қарау кезінде қолданылатын шаралар болып табылады. Ол шаралардың түрлері және қолдану тәртібі ҚІЖК-нің 101 бабымен реттелген:

1) сот отырысын жабық өткізу (толық немесе жартылай);

2) қауіп туғызатын немесе онымен байланысты адамдарды сот отырысының залынан шығару;

3) куәдан жауап алғанда: оның жеке басы туралы деректерді жарияламау немесе оны басқа іске қатысушылардың кезіне көрсетпеу және басқалары тани алмайтын жағдай жасау.

Мұндай шараларды қолдану қылмыстық істі қарайтын соттың дәлелді қаулы шығаруы арқылы рәсімделеді.

Ал, қауіпсіздік шараларын қолданудың жалпы тәртібі ҚІЖК-нің 99—101 баптарымен және «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 21-28 баптарымен реттелген. Осы баптардың нормаларын қолдана отырып, қауіпсіздік шараларын қолданудың мына кезендерін білу қажет:

1) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы шешім қабылдау;

2) бұл шараларды жүзеге асыру;

3) қауіпсіздік шараларын қолдануды тоқтату. Қауіпсіздік шарасын қолдану туралы шешім қабылдау үшін алдымен себеп пен негіздің болулары қажет. Себеп ретінде процеске қатысушы адамның өзіне немесе жақындарына қарсы туған қауіп жөнінде арызы болады. Ондай арыз ауызша немесе жазбаша берілуі мүмкін. Қауіпсіздік шарасын қолданудың негізі ретінде іске қатысушы адамның немесе оның отбасы мүшесінің, не басқа жақын адамының өміріне немесе мүлкіне тиетін қауіптің бар екендігін көрсететін нақты деректер болып табылады. Себеп пен негіз бар болған жағдайда қылмыстық іс жүргізу органы қажетті қауіпсіздік шарасын қолдану туралы қаулы шығарып, бұл жөнінде қорғалатын адамға хабарлауы тиіс.

Занда көрсетілгендей, қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы адамның арызын жиырма төрт сағаттан кешіктірмей қарап, тиісті шешім шығаруға міндетті. Мүдделі адамның арызы қанағаттандырылмаған болса, ол адам прокурорға немесе сотқа шағымдануға құқылы. Сонымен қатар, қауіпсіздік шарасын қолдануға негіз бар болған жағдайда қылмыстық іс жүргізу органы өз

бастамашылығымен ондай шараны қолдану туралы қаулы шығаруға құқылы (ҚІЖК-нің 99-ба-бының 2-бөлігі). Мұндай жағдайда қауіпсіздік шарасын қолдануға себеп оның қажеттілігін қылмыстық іс жүргізу органының тікелей өзінің анықтауы болып табылады.

3. Қауіпсіздік шарасын қолдану туралы қаулы шығарылғаннан соң кейінгі мәселе ол шараны жүзеге асырудың жолымен байланысты болып келеді. Ондай шараларды жүзеге асырудың екі жолы бар: 1) қаулы шығарған қылмыстық іс жүргізу органының өзінің жүзеге асыруы; 2) басқа мекемелердің, ұйымдардың және лауазымды адамдардың қатысуымен жүзеге асыру. Мәселен, қауіп туғызған адамға ресми ескерту жасау қажет болған жағдайда, тергеуші бұл шараны тікелей өзі жүзеге асырады. Сол сияқты, сотта істі қарау кезінде куәдан жауап алғанда оның жеке басы жөнінде деректерді жарияламау қажет болса, мұндай шараны судьяның өзі жүзеге асыра алады. Бірақ, қауіпсіздік шаралары түрлерінің көпшілігін жүзеге асыру бас-қа мекемелерді және лауазымды адамдарды қатыстыруды қажет етеді (мысалы: процеске қатысушы адамның баспанасын және мүлкін қорғау немесе оны басқа жерде тұруға көшіру, жұмыс орнын ауыстыру). Осыған байланысты, «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 24-бабында былай деп жазылған: қауіпсіздік шарасын қолдану туралы өкілетті органның шешімін орындау атқару органдарының, мекемелердің және ұйымдардың лауазымды адамдары үшін міндетті.

Қауіпсіздік шараларын қолданудың тиімді болуы қорғалатын адамның өз мінез-құлқына да байланысты. Сондықтан бұл адамның өзіне тиісті міндеттер жүктеледі. Мәселен, «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 26-бабында көрсетілгендей, қорғалатын адамға мынадай міндеттер жүктеледі: қауіпсіздікті қамтамасыз ететін органның нұсқаулары мен заңды талаптарын орындау; өзіне қарсы қауіп төндіру немесе басқалай құқыққа қайшы келетін әрекеттер жасалған болса, ол жөнінде қауіпсіздікті қамтамасыз ететін органға дереу хабарлау; қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында өзіне берілген мүлікті ұқыпты түрде сақтау; өзіне қатысты қолданылған қауіпсіздік шаралары жөнінде мәліметтерді жарияламау; қажет болған жағдайда қару және жеке қорғану құралдарын қолдануға үйрену үшін тиісті оқудаң өту.

Қорғалатын адамның құқықтары да сақталуға тиіс. Оған мынадай құқықтар берілген: өзіне қатысты қандай қауіпсіздік шаралары қолданылатындығын білу; өзіне қатысты қауіпсіздік шараларының нақты түрін қолдану немесе қолданбау жөнінде өтінішін айту; қауіпсіздік шараларын жүзеге асыратын лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттері мен шешімдерін жоғары тұрған органға, прокурорға немесе сотқа шағымдау.

Қауіпсіздік шарасын қолданудың қажеттілігі жойылған кезде оны тоқтату туралы қылмыстық іс жүргізу органы қаулы шығарып, ол жөнінде мүдделі адамға хабарлайды.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Сот талқылауына қатысатын тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету.
2. Судьялар, прокурорлар, тергеушілер, анықтаушылар, қорғаушылар, мамандар, сарапшылар, сот приставтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету.
3. Қылмыстық процеске қатысушы жәбірленушілердің, куәлердің, айыпталушылардың және басқа да тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын ұйымдастыру.

4. Қауіпсіздік шаралары.

5. Сот талқылауына қатысушы тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

10-тақырып. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысу мүмкіндігін жоққа шығаратын жағдайлар. Қарсылық білдіру және өтініш жасау.

Дәріс мақсаты: Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысу мүмкіндігін жоққа шығаратын жағдайларды сипаттау. Қарсылық білдіру және өтініш жасауды ашу.

Қысқаша мазмұны:

1. Қылмыстық іс жүргізуге қатысудың шеттеуге өтініш жасау және қарсылық білдіру. Қылмыстық іс жүргізуге қатысудан босату. Судьяға қарсылық білдіру. Прокурорға қарсылық білдіру. Тергеуші мен анықтаушыға қарсылық білдіру. Куәгерге қарсылық білдіру. Сот отырысы хатшысы мен сот приставына қарсылық білдіру. Аудармашы мен маманға қарсылық білдіру. Сарапшыға қарсылық білдіру.

2. Қорғаушыны, жәбірленушінің өкілін, азаматтық талапкерді немесе азаматтық жауапкерді қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысудан шеттетуге.

3. Қылмыстық іс жүргізу қатысушы ретінде тану құқығы, құқықтары мен міндеттерін түсіндіру және олардың мүмкіндіктерін қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыратын органдардың қамтамасыз етуі.

4. Өтініш. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асырушы мемлекеттік органдарының және лауазымды тұлғалардың шешімдеріне, әрекеттеріне шағындану. Ұсталған немесе қамауға алынған тұлғалардың шағым беру тәртібі.

5. Шағым берудің мерзімдері. Шешімдерді орындауды шағым берілуіне байланысты тоқтата тұру. Прокурор шешіміне шағымды сотта қарау тәртібі.

1. Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы, қорғаушы, жәбірленушінің (жеке айыптаушының), азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің өкілі, куәгер, сот отырысының хатшысы, сот приставы, аудармашы, сарапшы, маман қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге өздерінің қатысуын жоққа шығаратын мән-жайлар болған кезде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттетілуге міндетті не оларға қылмыстық процеске қатысушылар қарсылық білдіретінін мәлімдеуі тиіс.

Қылмыстық процесті жүргізуші орган өз құзыретінің шегінде іс бойынша іс жүргізуден шеттетуге туралы мәлімделген қарсылық білдірулер мен өтініштерді шешуге немесе бұл адамның қылмыстық процеске қатысуын жоққа шығаратын мән-жайлар анықталған кезде тиісті қаулы шығару арқылы өз бастамашылығы бойынша оны іс жүргізуге қатысудан шеттетуге құқылы. Егер басқа процеске қатысушыларға қатысты қарсылық білдірулерді шешуге уәкілетті адамға қарсылық білдірумен бір уақытта процеске өзге де қатысушыларға қарсылық білдіру мәлімделсе, онда бірінші кезекте осы адамға қарсылық білдіру туралы мәселе шешіледі.

Егер қылмыстық сот ісін жүргізуге бір мезгілде бірнеше адамның қатысуы олардың туыстық қатынастарына немесе жеке байланыстың басқа да қатынастарына байланысты жоққа шығарылатын жағдайда қылмыстық іс бойынша іс жүргізуден процеске қатысушы жағдайына басқалардан кейінірек ие болған адам шеттетілуі тиіс. Егер туыстық немесе жеке байланыстың басқа да қатынастарымен байланысты адам соттың құрамында болса, қылмыстық іс бойынша іс жүргізуден шеттетілуге төрағалық етуші таңдаған адам жатады.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуы осы Кодексте көзделген қандай да болсын жағдайлармен жоққа шығарылмайтын сот отырысының хатшысын, сот приставын, аудармашыны, маманды, сарапшыны олардың сұрауы бойынша олардың өз іс жүргізу функцияларын орындауына кедергі келтіретін дәлелді себептерінің болуына орай мұндай қатысудан қылмыстық процесті жүргізуші орган босатады.

Судьяға қарсылық білдіру

Егер ол:

1) осы Кодекске сәйкес қылмыстық істі соттай алуға жатқызылған судья болып табылмаса;

2) прокурордың, тергеу және анықтау органдарының шешімдеріне және іс-әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) жасалған шағымды қараған не осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізу шешіміне санкция беруге қатысқан болса;

3) аталған іс бойынша жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер болып табылса, куә ретінде шақырылса не шақырылуы мүмкін болса;

4) осы қылмыстық іс бойынша сарапшы, маман, аудармашы, куәгер, сот отырысының хатшысы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, қорғаушы, айыпталушының заңды өкілі, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өкілі ретінде іс жүргізуге қатысса;

5) жәбірленушінің, азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің немесе олардың өкілдерінің туысы, айыпталушының немесе оның заңды өкілінің туысы, прокурордың, қорғаушының, тергеушінің немесе анықтаушының туысы болса;

6) егер судья жеке, тікелей немесе жанама осы іске мүдделі деп санауға негіз беретін өзге де мән-жайлар болса, ол істі қарауға қатыса алмайды.

Қылмыстық істі қарайтын соттың құрамына туыстық немесе жеке байланыстың басқа да қатынастарымен байланысқан өзара тәуелді адамдар кіре алмайды.

Бірінші сатыдағы сотта қылмыстық істі қарауға қатысқан судья бұл істі апелляциялық, кассациялық сатыдағы сотта немесе қадағалау тәртібімен қарауға қатыса алмайды, сол сияқты өзінің қатысуымен шығарылған істі тоқтату туралы үкімнің немесе қаулының күшін жою жағдайында, бірінші сатыдағы сотта істі жаңадан, оның ішінде алқабилердің қатысуымен қарауға қатыса алмайды.

Апелляциялық сатыдағы сотта істі қарауға қатысқан судья өзінің қатысуымен қабылданған апелляциялық үкімнің, қаулының күші жойылғаннан кейін оны осы сатыда жаңадан қарау кезінде, сондай-ақ істі кассациялық сатыда қарау кезінде қарауға қатыса алмайды.

Кассациялық сатыдағы сотта істі қарауға қатысқан судья өзінің қатысуымен қабылданған қаулы күшін жойғаннан кейін бұл істі бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы сотта қайта қарау кезінде қатыса алмайды.

Істі алдыңғы сот сатыларында қарауға қатысқан судья сол істі қадағалау сатысында қарауға қатыса алмайды.

Қарсылық білдіру - сот тергеуі басталғанға дейін, ал істі алқабилердің қатысуымен қараған жағдайда алқабилер алқасы құрылғанға дейін мәлімделуге тиіс. Одан кейінгі мәлімдемеге тек ол үшін негіз қарсылық білдіруді мәлімдеген тарапқа сот тергеуі басталғаннан кейін белгілі болған жағдайда ғана жол беріледі. Судьяға қарсылық білдіру, сондай-ақ қарсылық білдірілуге жататын сот талқылауына қатысушылар туралы мәселені қаулы шығару арқылы кеңесу бөлмесінде сот шешеді.

Судьяға мәлімделген қарсылық білдіруді, қалған судьялар қарсылық білдірілген судьяның қатысуынсыз шешеді, ол, алайда, судьялар кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін өзіне мәлімделген қарсылық білдіру жөнінде өзінің түсініктемесін көпшілік алдында айтуға құқылы. Бірнеше судьяға немесе соттың бүкіл құрамына мәлімделген қарсылық білдіруді толық құрамда көпшілік дауыспен сот шешеді. Дауыстар тең болған кезде судьяға қарсылық білдірілген болып саналады.

Бұлтартпау шараларын қолдану немесе тергеу әрекеттерін жүргізу туралы өтінішті шешетін судьяға мәлімделген қарсылық білдіруді осы судья қаулы шығара отырып жеке өзі шешеді. Істі осы Кодекстің 58-бабының бірінші бөлігіне сәйкес қарайтын судьяға мәлімделген жеке-дара қарсылық білдіруді сол соттың төрағасы немесе осы соттың басқа судьясы, ал олар болмаған жағдайда жоғары тұрған соттың судьясы шешеді. Қарсылық білдіру туралы мәлімдеме қанағаттандырылған жағдайда қылмыстық іс, шағым не өтініш белгіленген тәртіппен басқа судьяның іс жүргізуіне беріледі.

Қарсылық білдіруді қабылдамай тастау немесе қанағаттандыру туралы қаулы шағымдалуға (наразылық келтірілуге) жатпайды. Қаулымен келіспеушілік туралы уәждер апелляциялық, кассациялық немесе қадағалау шағымына енгізілуі мүмкін.

Прокурорға қарсылық білдіру

Прокурор осы Кодекстің 90-бабында көзделген мән-жайлардың кез келгені болған кезде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды.

Прокурордың алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізуге қатысуы, сонымен бірдей оның сотта айыптауды қолдауы оның іске одан әрі қатысуына кедергі болып табылмайды.

Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде прокурорға қарсылық білдіру туралы мәселені жоғары тұрған прокурор, ал сотта іс жүргізу кезінде - істі қараушы сот шешеді.

Тергеуші мен анықтаушыға қарсылық білдіру

Осы Кодекстің 90-бабында көзделген негіздер болған кезде тергеуші мен анықтаушы істі тергеуге қатыса алмайды.

Осы қылмыстық іс бойынша бұрын жүргізілген тергеуге тергеуші мен анықтаушының тиісті сапада қатысуы осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге олардың одан әрі қатысуын жоққа шығаратын жағдай болып табылмайды.

Тергеушіге немесе анықтаушыға қарсылық білдіру туралы мәселені прокурор не тиісінше тергеу бөлімінің бастығы немесе анықтау органының бастығы шешеді.

Куәгерге қарсылық білдіру

Осы Кодекстің 90-бабында көзделген мән-жайлардың кез келгені болған кезде куәгер қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды.

Қылмыстық процесті жүргізуші органға жеке немесе қызметі бойынша кіріптар болса, куәгер қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды.

Куәгердің тергеу әрекеттерін жүргізуге оның алдында қатысуы, куәгерлердің қандай да болсын біреуінің қатысуы жүйелі сипат алған мән-жайларды қоспағанда, басқа тергеу әрекетіндегі осы іс бойынша іс жүргізуге оның қатысуын жоққа шығармайды.

Куәгерге қарсылық білдіруде тергеу әрекетін жүргізуші адам шешеді.

Сот отырысының хатшысы мен соттың приставына қарсылық білдіру, аудармашы мен маманға қарсылық білдіру, сарапшыға қарсылық білдіру жалпы 90-баптағы ережелер бойынша жүзеге асырылады.

2. Қорғаушыны, жәбірленушінің (жеке айыптаушының), азаматтық талапкердің немесе азаматты жауапкердің өкілін қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттету.

Қорғаушы, сондай-ақ жәбірленушінің (жеке айыптаушының), азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің өкілі мына мән-жайлардың кез-келгені болған кезде:

1) егер ол бұрын іске судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы, сот отырысының хатшысы, сот приставы, куә, сарапшы, маман, аудармашы немесе куәгер ретінде қатысса;

2) егер ол осы істі тергеуге немесе соттың қарауына қатысқан немесе қатысатын лауазымды адаммен туыстық қатынаста болса;

3) егер ол қорғалушымен немесе сенім білдірушімен карама-қарсы мүдделері бар адамға заңгерлік көмек көрсетіп жүрсе немесе бұрын көмек көрсеткен болса, сонымен бірге мұндай адамдармен туыстық қатынаста болса;

4) егер заңның күшімен немесе соттың шешімімен қорғаушы немесе өкіл болуға оның құқығы жоқ болса, қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды.

Қорғаушыны, жәбірленушінің (жеке айыптаушының), азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өкілін іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттету туралы мәселені сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде - прокурор, ал сотта іс жүргізу кезінде істі қарайтын сот шешеді.

12-тарау. Қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету .

3. Қылмыстық процеске қатысушылар анықтаушыға, тергеушіге, прокурорға, сотқа іс бойынша маңызы бар мән-жайларды анықтау; өтініш жасап барған адамның немесе оларды ұсынған адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін іс жүргізу іс-әрекеттерін жүргізу немесе іс жүргізу шешімдерін қабылдау туралы өтініштермен бара алады.

Өтініш процестің кез келген сатысында мәлімделуі мүмкін. Өтініш білдірген адам қандай мән-жайды анықтау үшін іс-әрекет жүргізуді немесе шешім қабылдауды сұрайтындығын көрсетуі тиіс. Жазбаша өтініштер іске тігіледі, ауызша өтініштер тергеу іс-әрекетінің немесе сот отырысының хаттамасына кіргізіледі.

Өтініштің қабылданбағандығы оны қылмыстық сот ісін жүргізудің келесі кезеңдерінде қайталап беруге немесе қылмыстық процесті жүргізуші басқа органға беруге кедергі келтірмейді.

Өтініш ол мәлімделгеннен кейін қарауға және тікелей шешуге жатады. Өтініш бойынша шешімді дереу қабылдау мүмкін болмаған жағдайларда ол мәлімделген күннен бастап үш тәуліктен кешіктірілмей шешілуге тиіс.

Егер ол істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеуге, процеске қатысушылардың немесе басқа да адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге жәрдемдесетін болса, өтініш қанағаттандырылуы тиіс. Өзге жағдайларда өтінішті қанағаттандырудан бас тартылуы мүмкін.

Қылмыстық процесті жүргізуші орган өтінішті қанағаттандыру туралы не оны қанағаттандырудан толық немесе ішінара бас тарту туралы дәлелді қаулы шығарып, ол өтініш жасаған адамға жеткізіледі. Өтініш жөніндегі шешімге осы

Кодексте белгіленген шағым берудің және оны қараудың жалпы ережелері бойынша шағым жасалуы мүмкін.

4. Өтініш процеске қатысушылардың іске маңызы бар мән-жайларды анықтау, сондай-ақ өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында қажетті іс-әрекеттер жүргізу жөнінде сұрауы деп қаралады. Мұндай өтінішті процеске қатысушылар қылмыстық іс жүргізудің барлық кезеңдерінде мәлімдеуге құқылы: тергеу немесе анықтау жүргізу кезінде — тергеушіге, анықтаушыға немесе прокурорға мәлімдеуге, сотта істі қарау кезінде — сотқа мәлімдеуге.

Процеске қатысушылардың, өтініштерін қабылдау және шешу тәртібі ҚІЖК-нің 102-бабымен реттелген. Өтініш ауызша айтылуы немесе жазбаша түрде берілуі мүмкін. Заңда көрсетілгендей, жазбаша өтініштер іске тіркеледі, ауызша өтініштер хаттамаға түсірілуі тиіс. Қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушылардың өтініштерін қабылдауға және қарап шешуге міндетті болып табылады.

Қылмыстық іс бойынша қандай және қай кезде өтініштер мәлімдеуге болатындығы заңмен шектелмейді. Бірақ, өтініш білдірген адам өзінің өтінішіне байланысты істің қандай мән-жайларын анықтау үшін іс-әрекет жүргізуді (тергеу немесе сот әрекетін жүргізуді немесе шешім қабылдауды) сұрайтындығын көрсетуі қажет. Мәселен, айыпталушы өзі білетін адамнан куә ретінде жауап алу жөнінде өтініш айтқанда, ол адамнан жауап алудың істің қандай мән-жайларын ашуға маңызы бар екендігін көрсетуі қажет болады. Өйткені, өтінішті қанағаттандыру немесе қанағаттандырмау бұл өтініштің істің мән-жайларын анықтауға маңызының бар-жоғына байланысты болып табылады. Сондықтан да, ҚІЖК 102-бабының 5-бөлігінде былай деп көрсетілген: істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеуге, процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге маңызы бар өтініш қанағаттандырылуы тиіс.

Әрбір өтініш кешіктірілмей, яғни ол мәлімделген кезде шешілуге жатады. Өтініш бойынша шешімді дереу қабылдау мүмкін болмаған жағдайда, ол мәлімделген күннен бастап үш тәуліктен кешіктірмей шешілуге тиіс.

Қылмыстық іс жүргізу органы өтінішті қанағаттандыру не оны қанағаттандырмау (толық немесе жартылай) туралы қаулы шығарып, бұл жөнінде өтініш жасаған адамға немесе ұйымға хабарлап білдіреді. Бұл қаулыны өтініш мәлімдеген адам (ұйым) шағымдауға құқылы. Сонымен қатар, қанағаттандырылмаған өтінішті қылмыстық істі жүргізудің кейінгі кезеңдерінде қайталап мәлімдеуге тыйым салынбайды.

5. Егер жүргізілген іс жүргізу әрекеті өздерінің мүдделерін қозғайтын болса, процеске қатысушылар, сондай-ақ азаматтар мен ұйымдар осы Кодексте белгіленген тәртіппен анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің, прокурордың, соттың немесе судьяның шешімдері мен іс-әрекеттеріне шағымдануы мүмкін.

Шағымдар шағымдарды қарауға және олар бойынша шешім қабылдауға заңмен уәкілдік берілген, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу үшін жауапты сол мемлекеттік органға немесе сол лауазымды адамға беріледі.

Шағымдар ауызша және жазбаша болуы мүмкін. Ауызша шағымдар оны жасаушы мен шағымды қабылдап алушы лауазымды адам қол қоятын хаттамаға кіргізіледі. Тиісті лауазымды адамдардың қабылдауында азаматтар ауызша айтқан шағымдар жазбаша түрде ұсынылған шағымдармен ортақ негізде шешіледі. Шағымға қосымша материалдар қоса тіркелуі мүмкін.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмейтін адамға шағымды ана тілінде немесе өзі білетін тілде беру құқығы қамтамасыз етіледі.

Шағым берген адам оны қайтарып алуға құқылы. Сезікті мен айыпталушы қорғаушының шағымын қайтарып алуға құқылы; азаматтық талапкер, жәбірленуші (жеке айыптаушы), азаматтық жауапкер, заңды өкілді қоспағанда, өзінің өкілінің шағымын қайтарып алуға құқылы. Сезіктінің немесе айыпталушының мүдделерін көздеп берілген шағым тек олардың келісімімен ғана қайтарылып алынуы мүмкін. Шағымды қайтарып алу, осы Кодексте тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, осы Кодекстің 105-бабында көрсетілген мерзімдер аяқталғанға дейін оны қайтадан беруге кедергі келтірмейді.

Ұсталған немесе тұтқында отырған адамдардың шағым жолдау тәртібі

Алдын ала қамауға алу орындарының әкімшілігі қылмыстық процесті жүргізуші органға қылмыс жасады деген сезік бойынша ұсталған немесе бұлтартпау шарасы ретінде тұтқында отырған адамдардың оған жолданған шағымдарын дереу беруге міндетті.

Ұсталған немесе тұтқында отырған адамдардың анықтаушының, анықтау органы бастығының, тергеушінің іс-әрекетіне немесе шешімдеріне шағымдарын қамауда ұстау орындарының әкімшілігі дереу істі тергеуді қадағалаушы прокурорға, ал прокурордың іс-әрекеті мен шешімімен шағымдарды - жоғары тұрған прокурорға беруге міндетті. Өзге шағымдарды қамауда ұстау орындарының әкімшілігі ол келіп түскен кезден бастап бір тәуліктен кешіктірмей істі жүргізуші адамға немесе органға береді.

Шағымдарды берудің мерзімдері

Анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің, прокурордың, судьяның немесе соттың іс-әрекеттері мен шешіміне шағымдар барлық анықтау ісі, алдын ала тергеу және сот талқылауын жүргізу барысында беріле алады. Қылмыстық істі қозғаудан бас тарту және қылмыстық істі тоқтату туралы шешімдерге, бірінші немесе апелляциялық сатыдағы соттар шығарған үкімдерге шағымдар осы Кодексте белгіленген мерзімдерде беріледі.

Шағым берілуіне байланысты шешімнің атқарылуын тоқтата тұру

Осы Кодексте көзделген жағдайларда шағым беру шағымданылған шешімнің атқарылуын тоқтата тұрады. Өзге жағдайларда шағым түсіру, егер шағымды қараушы адам мұны қажет деп тапса, шағымданылған шешімнің атқарылуын тоқтата тұруға әкеп соғуы мүмкін.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қорғаушыны, жәбірленушінің өкілін, азаматтық талапкерді немесе азаматтық жауапкерді қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысудан шеттетуге.
2. Қылмыстық іс жүргізу қатысушы ретінде гану қудығы, құқықтары мен міндеттерін түсіндіру және олардың мүмкіндіктерін қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыратын органдардың қамтамасыз етуі.
3. Өтініш.

4. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асырушы мемлекеттік органдарының және лауазымды тұлғалардың шешімдеріне, әрекеттеріне шағындану.

5. Ұсталған немесе қамауға алынған тұлғалардың шағым беру тәртібі.

11-тақырып. Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелер теориясының негізгі ережелері.

Дәріс мақсаты: Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелер теориясының негізгі ережелерін ашу.

Қысқаша мазмұны:

1. Дәлелдемелер ұғымы. Дәлелдемелік құқығы және оның дәлелдемелер теориясындағы орны. Дәлелдемелер теориясының методологиялық негіздері.

2. Таным теориясы – дәлелдемелер теориясының негізі. Қылмыстық іс бойынша ақиқаттың түсінігі, мазмұны және сипаты. Қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтаудың іс жүргізу кепілдері. Дәлелдеудегі практиканың түсінігі мен маңызы.

3. Дәлелдемелердің қайнар көздері. Дәлелдемелердің жіктелуі, оның теориялық және практикалық маңызы. Дәлелдемелердің қасиеттері. Дәлелдемелердің қатыстылығы, іске жіберілуі және растығы. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеудің пәні: түсінігі, мазмұны және маңызы. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу шегінің түсінігі мен маңызы. Дәлелдеусіз анықталатын мән жайлар. Дәлелдемелердің жіктелуі. Дәлелдеу пәні мен шектері.

4. Дәлелдемелер мен жедел-ізвестіру жолымен алынған іс жүргізушілік емес акпаратпен арақатынасы.

1. Қылмыстық істерді алдын ала тергеу және сотта қарап шешу дәлелдеу қызметі арқылы жүзеге асырылады. Іс жүргізу органдары (тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот) қылмыстың қалай жасалғандығын, оның барлық мән-жайларын дәлелдемелердің негізінде ғана анықтай алады. Дәлелдемелердің негізінде прокурор қылмысты айыпталушы жасағандығын соттың алдында ашып көрсетеді, ал қорғаушы айыпталушыға тағылған айып-тауды жоққа шығарады немесе оның жауаптылығын жеңілдету жөнінде өз талаптарын қоя алады. Сот айыптау және қорғау тараптары келтірген дәлелдемелердің негізінде сотталушының кінәлілігі немесе кінәсіздігі жөнінде анық тұжырымға келіп, айыптау немесе ақтау үкімін шығарады. Сондықтан да қылмыстық істер бойынша дәлелдеу мәселелерін зерттеу қылмыстық процесс ғылымының маңызды бөлімі болып табылатын дәлелдеу теориясының пәніне жатады. Дәлелдеу теориясы — ғылым бөлімі ретінде қылмыстық процестегі дәлелдеу қызметінің мәні мен мазмұнын, мақсатын, құқықтың негіздері мен жүргізу тәртібін, сондай-ақ бұл теорияның ұғымдырын қамтитын ілім, яғни ғылыми қағидалар жиынтығы болып табылады. Дәлелдеу теориясы ұғымын дәлелдеу құқығы ұғымынан ажырату қажет. Дәлелдеу құқығы қылмыстық істер бойынша дәлелдеудің құқықтық негіздерін және дәлелдемелерді қолданудың ережелерін көрсететін нормалар жиынтығы деп білеміз. Яғни, қылмыстық істер бойынша дәлелдеу қызметінің қалай жүзеге асырылатындығы, оның жүргізілу тәртібі және қандай дәлелдемелердің қолданылатындығы қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелген. Дәлелдеу қызметінің жалпы ережелері ҚІЖК-нің 15 және 16 тарауларында (115-131-баптар) жинақталған. Бірақ, дәлелдеу құқығының нормалары бұл тараулардың

баптарымен шектелмейді. Себебі, дәлелдеу қызметі қылмыстық іс жүргізудің барлық стадияларына ортақ болғандықтан, әр стадияның жүргізілу тәртібін реттейтін заңның нормалары дәлелдеу құқығымен тығыз байланысты болып табылады. Сондықтан дәлелдеу құқығының жалпы ережелерін қылмыстық іс жүргізудің стадияларымен байланыстырып қарастыру және зерттеу -дәлелдеу теориясының пәнімен қамтылады. Қорыта айтқанда, дәлелдеу теориясы дәлелдеу құқығын қамтитын болғандықтан, одан кең мағыналы ұғымды білдіреді. Методологиялық тұрғыдан алғанда, қылмыстық процестегі дәлелдеу теориясы философиялық таным теориясының қағидаларына негізделген. Мұнын, себебі, қылмыстық істер бойынша дәлелдеу өзінің мәні жағынан тану қызметінің түрі ретінде қарауға жатады. Яғни, қылмыстың мән-жайларын толық ашу — таным қызметінің ерекше, заңмен реттеу арқылы жүзеге асырылатын түрі болып табылады. Осы айтылғанға байланысты, таным теориясының нақты қандай қағидаларының дәлелдеу теориясы үшін маңызы бар деген сұрақ туады. Бұл сұраққа жауап беру үшін алдымен дәлелдеу қызметінің басты мақсаты қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жету екенін айту қажет. Сондықтан, дәлелдеу теориясында ақиқат ұғымы туралы философиялық ілім қолданылады. Философиялық ақиқат ұғымы күрделі мәселе болғандықтан, ол жөнінде барлыққа бірдей қабылданған пікір жоқ. Дегенмен, көбіне бұл ұғымды айналадағы құбылыстар мен заттардың адамның сана-сезімде бұрмаланбай бейнеленіп, соның нәтижесінде қалыптасқан оның (адамның) білімінің объективтік дүниеге сәйкес келетіндігі деп түсіндіріледі. Сол сияқты, қылмыстық процесте істің мән-жайларын толық көлемде және ол мән-жай-лардың шындығында қалай болғандығына сәйкес дәл анықтау — қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жету болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органдарының (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың және соттың) істің мән-жайлары жөнінде тұжырымдары мен шығарған шешімдерінің ол мән-жайлардың шындығында қалай болғандығына сәйкес келуі ақиқатқа жеткендікті білдіреді. Ақиқат ұғымы — білімнің объективтік дүниемен сәйкестігін білдіретін болғандықтан, ғылыми еңбектерде бұл ұғымды объективтік ақиқат деп те атайды. Дәлелдеу теориясының ғылыми негіздерінің бірі ретінде материяның бейнелеу қасиеті туралы ілімнің үлкен маңызы бар. Бұл ілімнің мәні қоршаған дүниеде болатын оқиғалар мен құбылыстар оларға сәйкес ортада өзара байланысты өзгерістер түрінде бейнеленіп, информациялық маңызы бар із қалдыратын болғандықтан, материяның осы қасиетін қолдану арқылы табиғи дүниені, қоғамдық құбылыстарды және болған оқиғаларды зерттеп анықтай аламыз. Яғни, материяның бейнелеу қасиеті ғылыми зерттеу амалдары арқылы ақиқатқа жету мақсатында қолданылады. Бейнелеу қасиеті материяның барлық түрлеріне (тірі дүние мен өлі дүниені қоса алғанда) ортақ қасиет болғандықтан, оның ғылым мен тәжірибенің барлық салалары үшін маңызы бірдей. Бұл ілімді қылмыстық процесте қолданудың, мысалы қылмыстың іздерін және қылмыстың мән-жайлары жөнінде адамдардың жауаптарын (куәнің, жәбірленушінің, айыпталушының) дәлелдемелер ретінде қолдану болып табылады. Осындай дәлелдемелердің түрлерін қылмыстық істің мән-жайларын анықтау үшін қолдаудың заңды жолдары мен тәртібі дәлелдеу теориясында түсіндіріледі.

2. Дәлелдеу теориясында ғылыми зерттеулер жүргізудің жалпы және арнайы әдістері мен амалдары туралы **таным теориясында** қалыптасқан қағидалар

қолданылады. **Таным теориясына** сәйкес, ғылымның барлық салаларына ортақ зерттеу әдістері және ғылымның әр саласының ерекшелігіне байланысты қолданылатын арнайы әдіс-амалдар ажыратылады. Мысалы, дәлелдеу теориясында, ғылымның басқа да салаларында сияқты, зерттеу амалдарының мынадай түрлері кеңінен қолданылады: болжау, байқау, суреттеу, салыстыру, эксперимент жүргізу, үлгілер жасау (моделирование), логикалық талдау және қорытындылау. Ал, дәлелдеу мақсатында қолданылатын арнайы амалдарға әкілетті мемлекеттік органдар (қылмыстық ізге түсу органдары мен сот) жүргізетін тергеу (сда) әрекеттері жатады. Заңмен реттелген тергеу әрекеттері дәлелдемелерді жинау және зерттеу мақсатында тек қана қылмыстық істер бойынша қолданылады және бұл тергеу әрекеттеріне байланысты мәселелер дәлелдеу теориясында қамтылып зерттеледі.

3. Дәлелдеме көздері немесе дәлелдеу тәсілдері ҚІЖК-нің 115-бабының 2-бөлігінде егжей-тегжейлі тізбеленген және мыналарды қамтиды: куәгердің жауап беруі, жәбірленушінің жауап беруі, сезіктінің жауап беруі, айыпталушының жауап беруі, сарашпының қорытындысы, заттық айғақтар, процессуалдық іс-қимыл хаттамалары және өзге де құжаттар.

Кең ауқымды мағынасында дәлелдеудің көздері деп деректердің тікелей кездерін, сондай-ақ оларды алудың әдістерін, дәлелдеу барысындағы тексеру мен пайдалануды түсіну керек.

«Көз» ұғымын кең ауқымды мағынада түсіндірудің құқықтық негізі бар. Мәселен, ҚІЖК-нің 116-бабында былай деп белгіленген: көзі белгісіз немесе сот мәжілісінде анықталуы мүмкін емес көздің мәліметтеріне негізделген куәгердің және жәбірленушінің жауаптары дәлелдемелер сипатында қызмет ете алмайды. Бұл ереже көз фактілер туралы мәлімет сақтаушы деп есептеуге мүмкіндік береді. Дәлелдемелер сипатында сақтаушылар емес, оларда негізі қаланған ақпарат есептеледі.

Дәлелдемелер көздерінің тізбесіне қатысты ғылыми әдебиетте әр түрлі кезқарастар қалыптасты, олардың мәні негізінен тізбені кеңейту қажеттілігіне сүйенеді. Мәселен, П.П. Якимов дәлелдемелердің дербес көздері ретінде азаматтық талапкердің жауаптарын, азаматтық жауапкердің жауаптарын, олардың өкілдерінің жауаптарын қарауды ұсынады. А.С. Ландо осыған ұқсас көзқарасты білдіреді, ол көздер тізбесін кәметке толмаған айыпталушының заңды өкілінің жауаптарымен толықтыруды орынды деп есептейді.

В.Д. Арсеньевтің пікірі бойынша заттық айғақтар көздер бола алмайды, өйткені олар дәлелдеу тәсілдері мен дәлелдеме фактілер арасындағы аралық жағдайда орналасқан. Ол сондай-ақ заттық айғақтарға қатысты олардың «алғашқы көздері», яғни олар табылған және алынған орын туралы айтуды орынды санайды.

Дәлелдеме көздері түрлерінің мәні туралы көзқарастарға сыни талдау жасау П.П. Якимов пен А.С. Ландоның ұсыныстары ғылыми және практикалық мүдделілік туғызады және заң шығарушы қабылдап алуға тұрады деп есептеуге мүмкіндік береді. В.Д. Арсеньев көзқарасының жақтастары да, қарсыластары да бар. Іс жүргізушілік мағынада дәлелдеме көздері заттың өзі емес, іс үшін маңызы бар іс жүзіндегі деректермен ұсынылған, яғни дәлелдеме бола алатындай заттың қасиеттері деген Р.С. Белкин мен А.И. Винбергтің пайымдауы да дұрыс көрінеді. Сараптамалық зерттеуге арналған үлгілерге қатысты айтатын болсақ, онда М.М. Михеенконың пікірі бойынша олар заттық айғақтар да, ерекше түрдегі

дәлелдемелер де, дәлелдеудің тәсілдері де болып табылмайды. Бұл көзқарас Н.А. Селивановтың пайымдауымен сәйкес келеді, ол былай деп жазды: «Затты заттық айғақ деп тану осы зат пен істің анықталған мән-жайы арасындағы байланыстың болуын көздейді. Ал салыстырмалы үлгілерге қатысты мұндай байланыс туралы айтудың өзі артық. Олар тергеліп жатқан оқиғамен емес, тергеумен байланысты және оның қылмыстық іске қатысына қарамастан белгілі бір субъектіні немесе объектіні сипаттайды. Салыстырып қарауға көмектесе отырып, мәні жөнінен үлгілер таным құралдары ретінде қызмет етеді және осы тұрғыда оларды заттық айғақтарды зерттеуді жүргізе отырып, сарапшы пайдаланатын құралдармен, құрылғылармен және басқа да тетіктермен, сондай-ақ зерттеуші өзінің қорытындыларында негізге алатын әдеби көздерде бар анықтамалық және ғылыми деректермен салыстыруға болады»¹.

Дәлелдемелердің дербес көздері ретінде қылмыстық іс жүргізу заңы іс жүргізушілік іс-қимыл хаттамаларын атайды. Бірақ қандай да бір нақты қимылды заң ескертпейді. Тергеу іс-қимылдарының хаттамалары дәлелдеме көздері болып табылатын тізбе бөлігіндегі ғалым-процессуалистер арасында әр түрлі көзқарас орын алған. В.Д. Арсеньев қылмыстық іс жүргізу заңында көзделген кез келген тергеу іс-қимылының хаттамалары ішінара дәлелдеме көздері болып табылады деп ойлайды. Оған керісінше Ф.Н. Фаткуллин мен В.Я. Дорохов істің мән-жайын анықтауға бағытталған тергеу іс-қимылдарының хаттамалары ғана дәлелдеме көздері болып табылады деп есептейді. Мәселе мәнісін осылайша түсіну дәлелдеме мақсатына анағұрлым сәйкес келетін сияқты, өйткені жекелеген тергеу іс-қимылдарының қосымша сипаты ғана бар және тікелей дәлелдемелер жинақтау тәсілдерін құрамайды (мәселен, мәйітті сойып көру оны қарауды және сот-медициналық сараптаманы жүргізу үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған). Өзінің көзқарасын жақтай отырып, В.Я. Дорохов былай деп жазды: «Хаттамалардың дәлелдеу маңызы туралы мәселе дәлелдемелерді жинақтаудың іс жүргізушілік тәсілдері болып табылатын тергеу және сот іс-қимылының хаттамаларына қатысты ғана қойылуы мүмкін».

Сонымен, дәлелдемелер көздері ҚІЖК-де толық келтірілген және кеңейтіп түсіндіруге жатпайды, мұның өзі тиісті емес көздерден және тиісті емес жолмен алынған дәлелдемелер қылмыстық процесте осы сипатында шыға алмайтындығы іс жүргізушілік құқығының ережесіне сәйкес келеді. Заңда көзделген **дәлелдемелер көзі** іс жүзінде қолда бар көздің ҚІЖК-нің 115-бабының 2-бөлігінде көзделген тәсілдердің бірімен сәйкес келетіндігін білдіреді. Бұл орайда заң шығарушы істің мән-жайын дәлелдеу үшін ҚІЖК-де санамаланған кез келген көздер пайдаланылуы мүмкін екендігін белгілейді. Алайда белгілі бір жағдайларда мән-жай қатаң түрде белгілі бір көздерден анықталуы мүмкін. Мәселен, ҚІЖК-нің 240-бабына сәйкес қаза табуының себептерін анықтау, дене жарақатының сипаты мен ауырлығын анықтау, айыпталушының, куәгердің және жәбірленушінің психикалық жай-күйін анықтау тиісті сот сараптамасын жүргізу жолымен мүмкін болады. Осы жағдайларда анықталатын фактілер дәлелдемелерінің бірден бір көздері сарапшылардың қорытындылары болады. Дәлелдемелердің көздеріне қатысты талаптардың осы категориясына адамның жасы туралы құжаттарда көрсетілген мәліметтердің дұрыстығына күмән болған немесе АХАЖ-дың (азаматтық хал актілерін жазу) қажетті құжаттары болмаған жағдайда сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің жасын анықтау кезінде жасалатын сарапшылар қорытындылары да жатады.

Дәлелдемелерді жіктеу және оның практикалық маңызы

Сипатына және қалыптасуына қарай дәлелдемелер бірнеше топтарға бөлініп жіктеледі.

1. (Қылмыстың оқиғасына қатыстылығы бойынша дәлелдемеле) тікелей және жанамалы болып бөлінеді.

Тікелей дәлелдемелер деп қылмыстың оқиғасын, оның қалай болғандығын және кім жасағандығын көрсететін фактілідеректерді айтамыз. Мәселен, жәбірленушінің өзіне қарсы жасалған қылмыстың қалай болғандығы және оны кім жасағанды жөнінде жауабы тікелей дәлелдеме болып табылады. Сол сияқты, айыпталушының айыбын мойындап, қылмысты қалай жасағандығы жөнінде жауабы немесе қылмыстың қалай болғандығын өз көзімен көрген куәнің жауабы - бұлар тікелей дәлелдемелерге жатады.

Жанамалы дәлелдемелер деп қылмыстың оқиғасын және қылмысты кім жасағандығын тікелей көрсетпейтін, бірақ іске маңызы бар басқа мән-жайлар жөнінде фактілі деректерді айтамыз. Мәселен, куәнің айыпталушыны қылмыстың оқиғасы болған жерде көргендігі туралы жауабы жанамалы дәлелдемелерге жатады. Немесе, тінту жүргізу кезінде ұрланған заттардың айыпталушының үйінен табылуы мүлікті ұрлау жөніндегі қылмыстық іс бойынша жанамалы дәлелдеме болып табылады. Өйткені, бұл дәлелдемелер қылмыстың қалай жасалғандығын және оны кім жасағандығын тікелей көрсетіп тұрған жоқ. Бірақ, мұндай дәлелдемелердің, жиынтығын қолдана отырып, қылмыстық іске маңызы бар мән-жайларды анықтау мүмкін болады.

Дәлелдемелерді тікелей және жанамалы деп ажыратудың практикалық маңызы ол дәлелдемелерді қолданудың ерекшеліктеріне байланысты. Тікелей дәлелдемелерді қолданудың маңызды шарты алдымен олардың шындыққа сәйкестігін анықтау болып табылады. Мәселен, айыбын мойындаған айыпталушының қылмысты қашан, қай жерде және қалай жасағандығы туралы жауабы өтірік айтылмаған болса, бұл жауап оның кінәлілігін көрсететін тікелей дәлелдеме ретінде қолданылады. Жанамалы дәлелдемелерді де қолданғанда алдымен олардың шындығына көз жеткізу қажет. Бірақ, жанамалы дәлелдеме шындыққа жататын болса да, ол қылмыстың, қалай жасалғандығын және оны кім жасағандығын тікелей көрсетпейді. Дегенмен, жанамалы дәлелдемелердің жиынтығын қолдана отырып, дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды анықтау мүмкін болады. Қорыта айтқанда, жанамалы дәлелдемелерді қылмыстық іске маңызы бар мән-жайларды анықтау үшін қолдану бірнеше кезеңдерден өтеді:

- 1) алдымен олардың шындығына көз жеткізу;
- 2) оларды басқа дәлелдемелермен бірге қолдана отырып, іске маңызы бар мән-жайлардың дәлелденгендігі немесе дәлелден-бегендігі жөнінде нақты тұжырымға келу.

2. Айыптау пәніне қатысты дәлелдемелер айыптау және ақтау дәлелдемелері болып бөлінеді.

Айыптау дәлелдемелеі дегеніміз қылмыстың оқиғасын, қылмысты кім жасағандығын, сондай-ақ айыпталушының кінәлілігін, оның жауаптылығын ауырлататын мән-жайларды»і көрсететін фактілі деректер болып табылады.

Ақтау дәлелдемелеріне қылмыстың болмағандығын, іс қылмыстық жауапқа тартылған адамның айыпты емес екендігін, сондай-ақ оның жауаптылығын жеңілдететін мән-жайларды көрсететін фактілі деректер жатады. Ақтау дәлелдемелерінің, ерекше түрі «алиби» деп аталады. Яғни, қылмыс жасалған

кезде айыпталушының басқа жерде болуы — оны ақтауға негіз бола алады. Бірақ, айыпталушының алибиі болуы оны барлық жағдайларда да ақтауға соқтырмайды. Өйткені, алиби бар айыпталушы бұл қылмысқа ұйымдастырушы немесе айдап салушы немесе көмектесуші ретінде қатысқан болуы мүмкін.

Дәлелдемелерді айыптайтын және ақтайтын деп бөлудің істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін маңызы бар. ҚІЖК 24-бабының 4-бөлігіне айтылғандай, қылмыстық істі жүргізу кезінде айыпталушыны әшкерелейтін де, ақтайтын да, сондай-ақ оның жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар анықталуы тиіс. Осыған сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы сезіктінің және айыпталушының өзінің кінәсіздігі немесе кінәсінің аздығы, сондай-ақ өзін ақтайтын не жауаптылығын жеңілдететін дәлелдемелердің бар екендігі туралы барлық мәлімдемелерін тексеруге міндетті болып табылады.

Дәлелдемелердің қалыптасуы ретіне қарай, олар алғашқы және туынды болып бөлінеді.

Алғашқы дәлелдемелер деп іске маңызы бар мән-жайларды тікелей өздері қабылдаған қайнар көздерден алынған фактілі деректерді айтамыз. Мысалы, куәнің немесе жәбірленушінің өз көздерімен көрген немесе тікелей өздері естіген істің мән-жайлары туралы нақты жауаптары алғашқы дәлелдемелер болып табылады.

Туынды дәлелдемелер деп тікелей өздері қабылдаудың негізінде емес, бірақ алғашқы қайнар көздер арқылы пайда болған фактілі деректерді айтамыз. Мысалы, куәнің басқа адамнан естен білген істің мән-жайлары туралы жауабы немесе құжаттың көшірмесі, сондай-ақ қылмыстың оқиғасы болған жерде табылған істердің көшірмелері туынды дәлелдемелерге жатады.

Дәлелдемелерді алғашқы және туынды деп бөлудің оларды қолдану үшін маңызы бар. Өйткені, туынды дәлелдемелер алғашқы дәлелдемелермен салыстырғанда оларға дәлме-дәл болмай, өзгерістерге ұшырауы мүмкін (объективтік және субъективтік себептерге байланысты). Мәселен, басқа адамнан естіп білген істің мән-жайлары туралы куә жауабының ол мән-жайларды өзі көрген адамның жауабынан айырмашылықтары болады. Сондықтан, қылмыстық іс жүргізу органы процессуалдық шешім шығарғанда негізінен алғашқы дәлелдемелерге сүйенуі тиіс. Осыған байланысты, туынды дәлелдемелер бар болған жағдайда бұл дәлелдемелерді қолдана отырып, алғашқы дәлелдемелердің өзін табуға шаралар қолдану талап етіледі.

Қорыта айтқанда, қылмыстық іс бойынша туынды дәлелдемелерді қолдаудың мынадай жолдары бар:

1) туынды дәлелдемелер алғашқы дәлелдемелерді табу мақсатында қолдануға жатады;

2) туынды дәлелдемелер қажет болған жағдайда алғашқы дәлелдемелерді тексеру үшін қолданылады (мысалы, іске маңызы бар мән-жайларды өз көзімен көрген куә жауабын өзгертіп айтқан болса, бұл куә мен одан естіген куәнің арасында беттестіру жүргізу арқылы);

3) алғашқы дәлелдеме жойылып кеткен жағдайда, туынды дәлелдеме оның орнына қолданылады (мәселен, ауыр дене жарақаттарын алған жәбірленуші қайтыс болған жағдайда, оның айтқанын естіген адамның куә ретінде берген жауабын қолдану). Мұндай жағдайда туынды дәлелдемені мұқият тексеріп, оның шындыққа жататындығына басқа дәлелдемелер арқылы көз жеткізу қажет

болады. **Дәлелдеменің қасиеті** — бұл мәліметтерден өзгеше дәлелдемелердің ерекшелігін құрайтын белгілер. Олардың мазмұны мен нысаны іс жүргізу заңымен анықталады.

Дәлелдеменің қасиетіне жататындар: қатыстылық мүмкіндік және шынайылық. Қылмыстық заң қылмыстық іс бойынша олардың қатыстылығы тұрғысынан алғанда дәлелдемелерді бағалау кезіндегі негізгі шарт болып табылады.

Дәлелдемелердің қатыстышығы дәлелдемелердің мазмұнын сипаттайды және іске маңызы бар мән-жайлардың бар екендігі туралы қорытындыға күмән келтіретін немесе растайтын болмаса теріске шығаратын нақты мәліметтермен іске қатыстылығы танылады (ҚР ҚІЖК 128-бап).

Дәлелдемелердің қатыстылығы — бұл оның іс бойынша сәйкесті іс жүргізу шешімдерін негізге қоятын және мәні бойынша бағалайтын, істің материалдық құқықтық мән-жайлары мен дәлелдемелер арасындағы себептік байланысты объективті түрде көрсететін фактілерді анықтаудағы жарамдылығы.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу затына енетін қандай да болмасын мән-жайдың бар не жоқ екенін анықтау үшін қолданғанда ғана тек сонда ғана дәлелдеме бұл іске қатысты болып табылады.

Дәлелдеменің қатыстылығын анықтау іс бойынша дәлелдеу процесі кезінде жүргізіледі, дәлелдеме жинаудан бастап мәселе шешіліп жатқанда қандай да бір тергеу әрекетін жүргізгенде және істің мән-жай тұрғысынан алғанда қандай нәтиже күтуге болады.

Дәлелдеменің қатыстылығын бағалау мен тергеуді жоспарлау тергеу мәліметтерін тергеу тәртібі, дәлелдемелерді жинау және оларды іске тігу жөніндегі процеске қатысушылардың ұсынысын шешу байланыстырылады.

Нақты іс бойынша дәлелдеу затына енетін мән-жайларды анықтау үшін маңызы бар мән-жайлар шегін алдын ала анықтау мүмкін бола бермейді. Бұндай мән-жайлар шегін ең алдымен тергеуші болған оқиғаны қарап, мәліметтер тексере отырып анықтайды, белгілейді. Олар процеске қатысушылардың ұсынысы бойынша да анықталуы мүмкін.

Дәлелдемелердің қатыстығы негізінен осы дәлелдеменің көмегімен іс бойынша дәлелдеу затына мән-жайлардың енетіндігі мүмкін болғанда, сондай-ақ бұл мән-жайды анықтауға өзінің мазмұны бойынша дәлелдеме қабілетті болғанда анықталады.

Дәлелдеменің мүмкіндігі деп дәлелдеме көзінің заңдылығын, алыну тәсілдерін және нақты мәліметтерді анықтау түсініледі. Бұл оның дәлелдеменің бекітілуі, зерттелуі, табылу тәртібі, шығу көзімен салыстырғанда заң талаптарына жауап беретін, іске маңызы бар мән-жайларды анықтау кезінде пайдалану үшін жарамдылығы.

Дәлелдеменің мүмкіндігі — бұл дәлелдемелердің шығу көздерінің, әдістері мен тәсілдерінің олардың алынуына көмектескеннің заң тұрғысынан алғанда толықтылығы.

Заң бойынша дәлелдеудің міндеті айыптаушыға, анықтаушыға, тергеушіге, прокурорға және сотқа жүктелген (ҚР ҚІЖК 124-бап).

Заңда көзделгендей дәлелдеменің шығу көзі іс жүргізу кодексінің 115-бабының 2-бөліміне сәйкес күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, куәнің жауаптарымен, сарапшының қорытындысымен, заттай дәлелдемелермен, іс жүргізу әрекеттерінің хаттамаларымен және басқа құжаттармен анықталады.

Дәлелдемелердің мүмкіндігінің келесі белгісі тергеу, өндірісінің және сот әрекетінің нәтижесінде олардың алынуының заңды тәсілі болып табылады. Дәлелдемелердің мүмкін еместік ұғымы заңды түрде бірнеше құқықтық актілерде бекітілген. Бұл ең алдымен Қазақстан Республикасының Конституциясында, оның 77-бабының 9-тармағында «заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің ешқандай заңды күші болмайды» делінген. Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелерін Қылмыстық іс жүргізу кодексі қайталайды, оның 116-бабында былай деп нақтыланған: «Дәлелдемелер ретінде нақты деректер мүмкін емес деп танылады, егер олар Қылмыстық іс жүргізу кодексі талаптарын бұзу жолымен алынған болса». Олар:

1) қинау, күш қолдану, қорқыту, алдау, сондай-ақ өзге де заңсыз іс-әрекеттер арқылы;

2) оларға түсіндірмеудің толық немесе дұрыс түсіндірмеудің салдарынан туындаған қылмыстық процеске қатысушы адамдардың өз құқықтары міндеттеріне қатысты жаңылуын пайдалану арқылы;

3) іс жүргізу туындаған әрекетін осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге құқығы жоқ адамның жүргізуіне байланысты;

4) іс жүргізу туындаған әрекетіне қарсылық білдіруіне жататын адамның қатысуына байланысты;

5) іс жүргізу іс-әрекетін жүргізудің тәртібін айтарлықтай бұзу арқылы;

6) белгісіз көзден немесе сот отырысында анықтала алмайтын кезден;

7) дәлелдеу барысында осы заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 116-бабында тізілгендер дәлелдеме алудың тиісті көздері дәлелдеме мүмкіндігінің критерийлері болып табылады. Бұлар:

1) күдіктінің, айыпталушының жауаптары;

2) жәбірленушінің, куәнің жауаптары;

3) сарапшының жауабы мен қорытындысы;

4) заттай айғақтар;

5) тергеудің және сот әрекетінің хаттамалары;

6) басқа да құжаттар.

Дәлелдеменің шынайылығы. Бұл олардың сипаттамасы сондай тексеру нәтижесінде анықталғандай, ондағы мәліметтер шынайы ақиқатқа, өмір шындығына сай келеді. Ақиқаттығы ешқандай күмән келтірмейтін, негізделген, дәлелденген білім шынайы болып табылады.

Сонымен, кез келген шынайы білім ақиқат болып табылады, алайда кез келген ақиқат шынайы болып табылмауы мүмкін.

Жеткілікті деп тиісті іс жүргізу шешімін қабылдау үшін, іс бойынша ақиқатты анықтайтын, мүмкін болатын және шынайы дәлелдемелердің жеткілікті көлемде және бір жинаққа түгел жиналуын атайды.

Дәлелдеменің қатыстылық, мүмкіндік, шынайылық, және жеткіліктілік сияқты қасиеттерін зерттей отырып іс бойынша ақиқат анықталуы мүмкін, демек қылмыс жасаудағы адамның кінәсі де анықталады деген сөз.

Дәлелдемелердің қатыстылығы және іске жіберілуі

Іс бойынша объективті шындықты анықтау кезінде дәлелдемелерді іріктеудің бет алды сипаты болмаңы. Іс жүргізушілік мағынасындағы белгілі бір дәлелдемелерді тергеудің және соттың қабылдауы, оларды нақты қылмыстық іс бойынша процеске тарту дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешуге

негізделген. Дәлелдемелердің қатыстылығын - олардың және дәлелденуге жататын жағдайлардың арасында қисынды байланыстың болуы деп түсіну қабылданған, осыған байланысты қылмыстық іс бойынша белгілі бір фактілерді негіздеу немесе жоққа шығару үшін пайдаланылуы мүмкін³. Дәлелдемелердің қатыстылығының өлшемі сипатында мыналар көрінеді:

- дәлелдеменің ізделетін фактімен байланысы;
- нақты дәлелдермен анықталатын мән-жайдың іс үшін маңызы;
- тап осы мән-жайды анықтау үшін аталған дәлелдемелердің маңызы.

Дәлелдеменің ізделетін фактімен байланысының маңызы мынадан көрінеді: осы өлшемге сүйене отырып, «тергеу мен сот қылмыстық істерді тергеу және қарау кезінде өздерінің қолынан өтетін іс жүзіндегі материалдардың «үйіндісінен» оларды дұрыс шешу үшін қажетті деректерді тандап ала алады»¹.

Келесі екі өлшем өзара байланысты және бір құбылыстың әр түрлі жақтарын білдіреді.

Дәлелдемелердің қатыстылыш туралы мәселені шешу үшін оларда бар ақпарат сипатының маңызы болмайды (дәлелдемелер ізделетін фактілерді растауы немесе жоққа шығаруы мүмкін). Қатыстылық - дәлелдеменің мәнділігіне ықпал ететін ішкі қасиетінің белгісі. Сонымен бірге осы айтылған белгінің сыртқы көрінісі мынадай: ол істі басы артық ақпаратсыз-ақ көптеген жағдайларды анықтауға қатысы бар материалдарды іске шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Дәлелдемелердің **іске жіберілуі** дегеніміз - көздерінің, олар алынған әдістер мен тәсілдердің заңдылығы көзқарасы тұрғысынан дәлелдемелердің жарамдылығы, толықтығы. Дәлелдемелердің іске жіберілуін қамтамасыз ететін іс жүргізу нысандарының мынадай элементтерін бөліп көрсету қабылданған:

- дәлелдеудің тиісті қатысушысы;
- заңда көзделген дәлелдеме көзі;
- заңға сәйкес тергеу іс-қимылын (дәлелдеме алуға көмектескен) өткізудің тәртібі.

Дәлелдемелердің қатыстылығы мен іске жіберілуі арасындағы арақатынасты аша отырып, В.Д. Арсеньев былай деп жазды: «Егер қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің мазмұны олардың іске қатыстылығын көрсетсе, дәлелдемелердің іс жүргізу нысаны - олардың осы іс бойынша іске жіберілуін айқындайды».

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәні және дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлар

ҚІЖК-нің 117-бабында әрбір қылмыс бойынша іс кезінде дәлелденуге тиісті мән-жайлар аталып көрсетіл мән-жайларды білудің маңызы олар қылмыстық іс алдын ала тергеуді және сотта іс қарауды қай бағытта жүргізу. Ол бойынша «жүргізу қажеттілігін білдіреді. Сол мән-жайларды анықтау арқылы ғана қылмыстық іс жүргізу (органы ақиқатқа жету мақсатын орындай алады. Сондықтан ол мән-жайлар қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәнін құрайды деп қаралады. Яғни, қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәні деп әрбір қылмыстық істідұрыс шешу үшін маңызы бар және сондықтан анықталуға тиісті мән-жайлардың жиынтығын айтамыз. Бұл мән-жайларды анықтау және дәлелдеу қылмыстық іс жүргізу органдарының міндетіне жатады. Тергеуші, анықтаушы, прокурор және сотта істі қарау кезінде тараптар осы мән-жайларды анықтауға күш салады.

Дәлелдеу пәнінің мәні мен маңызын толық түсіну үшін оған кіретін мән-жайлардың әрқайсысына жекелеп тоқталу қажет. Яғни, ҚІЖК-нің 117-бабында көрсетілген ол мән-жайларға мыналар жатады:

1. Қылмыстың оқиғасы, жасалу уақыты, болған жері, тәсілі және басқа да мән-жайлары. Бұл мән-жайлар алдымен қылмыстың объектісі мен объективтік жақтарын анықтау қажеттігін көрсетеді. Сол мән-жайлардың негізінде қоғамға қауіпті әрекеттің (әрекетсіздіктің) болғандығына көз жеткізу және оны қылмыстық заңының бабы бойынша саралау мүмкін болады. Яғни, қылмыстың жасалған уақытын, жерін, тәсілін және басқа да жағдайларын анықтаудың бұл әрекетті (әрекетсіздікті) нақты түрде талдап қарастыру үшін маңызы бар. Мәселен, мүлікті ұрлау жеке адам тұрғын үйге жасарын кіріп немесе адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасалған болуы мүмкін. Осыған сәйкес, жасалған ұрлықтың қылмыстық заң бойынша саралануы және оны жасаған адамдардың жауаптылық дәрежелері де бірдей болмайды.

2. Қылмысты кім жасағандығы, қылмыс жасаған адамның кінәлілігі, кінәсінің нысаны, қылмыстың қандай ниетпен жасалғандығы. Яғни, бұл топқа жататын мән-жайлар қылмыстың субъектісі мен субъективтік жақтарын қамтиды. Бұл мән-жайлар бұрын айтылған қылмыстың объективтік жақтарымен байланысты болғандықтан, олардың бірінің анықталуы істің басқа мән-жайларын ашуды жеңілдетеді. Мәселен пара алу фактісіне жағдайда (қылмыстың оқиғасы), пара алушының кім екендігі де осы кезде белгілі болады.

Қылмыстың субъектісін анықтау барысында оған бірнеше адамдардың қатысқандығы ашылған болса, олардың әрқайсы-қылмыс жасаудағы рөлін және қандай түрде қатысқан-(ұйымдастырушы, орындаушы, айдап салушы немесе көмектесуші) анықтау қажет. Ал, қылмыстың кейбір түрлері бойынша арнайы субъектінің белгілері бар болғанда ғана ол адам қылмыстық жауапқа тартылады (мысалы, қызмет жағдайын пайдаланып жасалатын қылмыстар). Ондай қылмыстар қызмет атқару міндеттерін және қызмет жағдайын пайдалану арқылы жасалатын болғандықтан, оған сәйкес келетін қызмет жағдайы жоқ адамдар бұл қылмыстардың субъектісі бола алмайды.

Қылмыстың субъективтік жақтарын ашу үшін де өзара байланысты болып келетін әр түрлі мән-жайларды анықтау және дәлелдеу қажет болады: айыпталушының кінәлілігін, кінәсінің нысанын (тікелей немесе жанамалы кінәлілік, абайсызда жасалған қылмыс), қылмыстың қандай ниетпен және мақсатпен жасалғандығын. Бұл мән-жайлар қылмысты субъективтік жағынан сипаттап, олар қылмыс жасаған адамның жауаптылығына әсерін тигізеді. Соның ішінде, қылмыстық заңда көрсетілген жағдайларда ниет пен мақсат қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар ретінде қаралды (мысалы, қажетті қорғану шегінен шығу жағдайында қылмыс жасау жауаптылықты жеңілдететін болса, басқа қылмысты жасыру немесе оны жасауды оңайлату мақсатында қылмыс жасау жауаптылықты ауырлататын мән-жайларға жатады).

3. Айыпталушының жауаптылығының дәрежесімен сипатына әсер ететін мән-жайлар. Бұл топқа жататын мән-жайлар Қылмыстық кодексте көзделген жауаптылықты жеңілдететін және оны ауырлататын жағдайларға сәйкес қарастырылады. Мәселен, Қылмыстық кодекстің 53-бабына сәйкес жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар ретінде танылады: жағдайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан алғаш рет кішігірім ауырлықтағы қылмыс жасау;

айыпталушының кәмелетке толмауы; айыпталушының жас балалары болуы; қылмыстық жауапқа тартылған әйел адамның жүктілігі; қылмыс жасағаннан кейін зардап шегушіге тікелей медициналық және өзге де көмек көрсету; қылмыстың салдарынан келтірілген мүліктік залал мен моральдық зиянның орнын өз еркімен толтыру; қылмыспен келтірілген зиянды жоюға бағытталған өзге де пайдалы іс-әрекеттер жасау және т.б. Ал, Қылмыстық кодекстің 54-бабына сәйкес, жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайларға жатады: қылмыстарды әлденеше рет жасау; қылмыспен ауыр зардаптар келтіру; алдын ала сөз байласқан адамдар тобының, ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) құрамында қылмыс жасау; қылмыс жасағанда айрықша белсенді роль атқару және т.б.

Айыпталушының жауаптылығына Қылмыстық кодекстің 53 және 54-баптарында аталып көрсетілмеген басқа да жағдайлар әсеретеді. Мәселен, Қылмыстық кодекстің 53-бабы 2-бөлігінде айтылғандай, жаза қолдану кезінде осы бапта көзделмеген жағдайлар да жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар ретінде ескерілуі мүмкін. Ал, Қылмыстық кодекстің 26-бабы 3-4 бөліктерінде былай деп көрсетілген: қылмысты ұйымдастырушы мен қылмысқа айдап салушы, егер бұл адамдар мемлекеттік органдарға хабарлау немесе өзге де шаралар арқылы орындаушының қылмысты ақырына дейін жеткізуіне жол бермесе, қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс; егер қылмысты ұйымдастырушының немесе қылмысқа айдап салушының жоғарыда аталған іс-әрекеті қылмыстың орындалуын болдырмауға әкелмеген болса, олардың қолданған шаралары жаза тағайындау кезінде жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар ретінде қаралуы мүмкін.

4. Айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар. Бұл мән-жайлардың айыпталушының қоғамға қауіптілігі дәрежесін анықтау, оған әділ жаза немесе заңмен көзделген өзге ықпал ету шарасын қолдану және осыған байланысты қылмыстық істі соттың дұрыс шешуі үшін үлкен маңызы бар. Сондықтан, заң бойынша тергеу жүргізу барысында және басты сот талқылауында айыпталушының жағымды-жағымсыз жақтарын қамтитын деректердің барлығын анықтау талап етілді (жасы, денсаулығы, отбасы жағдайы, кәсібі, тұрмыстағы мінез-құлқы, мемлекеттік наградалары, бұрын сотталған ба және т.б.) Егер айыпталушының дене мүшелерінің немесе психикалық кемістіктері жөнінде мәліметтер бар болса, қылмыстық іс жүргізу органы ол деректерді ертерек анықтап, сол кезден бастап іске міндетті түрде қорғаушыны қатыстыру қамтамасыз етілуге тиіс. Айыпталушының есі дұрыстығын жоққа шығармайтын психикалық ауыруы бар немесе бұрын ол маскүнем не нашакор деп танылған болса, оған соттың шешімі бойынша қылмыстық жазамен қатар медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану мүмкін (емханалық мәжбүрлеп қадағалау және психиатрда емдеу).

Айыпталушының жеке басын сипаттауға оның қылмыс жасағаннан кейінгі мінез-құлқын және өзі жасаған қылмыстық әрекетке қалай қарайтындығын білудің маңызы бар. Сондықтан айыпталушының шын жүректен өкініш білдіруі, айыбын мойындап келуі, қылмысты ашуға, қылмысқа басқа қатысушыларды әшекерелеуге белсенді жәрдемдесуі болған жағдайларда, ондай деректер айыптау қорытындысында, сондай-ақ соттың үкімінде бағаланып көрсетілуге жатады. Ал, айыпталушының бұрын қылмыстық жауапқа тартылып сотталғандығына байланысты оның әрекеті қылмыстың қауіпті немесе аса қауіпті қайталануы деп танылатын болса, оған негіз болатын нақты деректерді айыптау

қорытындысында және үкімде көрсету міндетті болып табылады. Қорыта айтқанда, айыпталушының жеке басын сипаттауға жататын аталған және басқа да жағдайларды анықтау істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу принципінен туындайтындығын ескеру қажет.

5. Қылмыстың зардаптары, қылмыспен келтірілген зиянның сипатымен мөлшері. Қылмыстың зардаптары онымен келтірілген зиянның түрімен және мөлшерімен анықталады. Сондықтан зиянның үш түрге (моральдық, дене және мүліктік) бөлінетіндігіне сәйкес оның қандай түрі немесе түрлері келтірілгендігін, зиянның мөлшерін және қылмыстық әрекетпен (әрекетсіз-дікпен) зиянның арасындағы себепті байланыстың бар екендігін анықтап дәлелдеу қажет етілді. Мәселен, меншікке қарсы қылмыстар бойынша қылмыспен келтірілген мүліктік зиянның мөлшерін толық анықтау қылмысты дұрыс саралаудың маңызды шарты болып табылады. Сондықтан ондай қылмыстар бойынша зиянның мөлшерін анықтамай тұрып, қылмыстың құрамын да анықтау мүмкін емес. Жеке адамға қарсы қылмыстар бойынша жәбірленушіге келтірілген дене жарақаттары ауырлығының дәрежесі және оның денсаулығына зақым келтіруден туындаған шығындар (емделуге, оны бағып-күтуге және т.б.) анықталуға жатады. Егер жәбірленушінің дәлелі бойынша оған қылмыспен моральдық зиян келтірілген болса, ондай зиянның болуына байланысты мән-жайларды да анықтау дәлелдеу пәнімен қамтылады. Ондай жағдайда, мәселен, жәбірленушінің ар-намысына тиетін, абыройын төмендететін мән-жайлардың болғандығын немесе жәбірленушіні, оның жақын туысқандырын ұайымға салуға соқтырған мән-жайлардың болғандығын анықтау талап етілді.

6. Әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын мән-жайлар. Ондай мән-жайлар Қылмыстық кодекстің 32-37-баптары негізінде қаралады. Осы баптарға сәйкес:

-қажетті қорғану жағдайында басқа адамға зиян келтіру, егер бұл орайда қажетті қорғану шегінен асып кетушілікке жол берілмеген болса, қылмыс болып табылмайды (32-бап);

-қылмыс жасаған адамға оны мемлекеттік органға жеткізу және оның жаңа қылмыс жасау мүмкіндігін тыю үшін ұстау кезінде зиян келтіру, егер бұл адамды өзге амалдармен ұстау мүмкін болмаса және бұл орайда қажетті шаралар шегінен шығуға жол берілмесе, қылмыс болып табылмайды (33-бап);

-аса қажеттілік жағдайында зиян келтіру, яғни басқа адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндірген қауіпті жою үшін зиян келтіру, егер бұл қауіпті басқа амалдармен жою мүмкін болмаса және аса қажеттілік шегінен шығып кетушілікке жол берілмесе, қылмыс болып табылмайды (34-бап);

-уәкілетті мемлекеттік орган қызметкерлерінің не осы органның тапсырмасы бойынша өзге адамның жедел-іздістіру шараларын орындау кезінде заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген әрекеті, егер бұл әрекет қылмыстарды болғызбау немесе ашу, тергеу мақсатымен, сондай-ақ қылмыс жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеу өзге тәсілмен жүзеге асыру мүмкін болмаған жағдайда жасалған болса, қылмыс болып табылмайды (34-1 бап);

-қоғамға пайдалы мақсатқа қол жеткізу үшін орынды тәуекел еткен ретте зиян келтіру қылмыс болып табылмайды (35-бап);

-егер күштеп мәжбүрлеудің салдарынан адам өзінің іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) ие бола алмаса, ондай жағдайда қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыс болып табылмайды (36-бап);

-өзі үшін міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау жөнінде іс-әрекет жасаған адамның қорғалатын мүдделерге зиян келтіруі қылмыс болып табылмайды, мұндай зиян келтіргені үшін заңсыз бұйрық немесе өкім берген адам қылмыстық жауапқа тартылады (37-бап).

7. Қылмыстың жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соқтыратын мән-жайлар. Ондай мән-жайлар Қылмыстық кодекстің 65-69-баптарын қолдана отырып анықталуға жатады. Атап айтқанда:

—65-бапқа сәйкес, қылмыстық жауапқа тартылған адамның шын өкінуіне байланысты (бірінші рет кішігірім немесе орташа ауырлықтығы қылмыс жасаған болса) ол қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін; сондай-ақ қылмыс жасаған адам (жеке адамға қарсы ауыр немесе аса ауыр қылмыстарды қоспағанда) ұйымдасқан не сыбайластықтоп (қылмысты ұйым) жасауға дайындаған қылмыстарды болғызбауға, олар жасаған қылмыстарды ашуға, басқа да қатысушыларды анықтауға белсенді түрде жәрдемдесе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін;

—66-бапқа сәйкес, қажетті қорғану шегінен асқан адамды сот істің мән-жайын ескере отырып қылмыстық жауаптан босатуы мүмкін;

—67-бапқа сәйкес, қылмыс жасаған адамның жәбірленушімен татуласуына байланысты ол қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін;

—68-бапқа сәйкес, қылмыс жасаған адамды; егер істі сотта қараған кезде жағдайдың өзгеруі салдарынан ол жасаған әрекет қоғамға қауіпті емес деп танылса, сот қылмыстық жауаптылықтан босатуы мүмкін; сондай-ақ бірінші рет кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасаған адамды, егер Ол кейінгі мүлтіксіз мінез-құлқына байланысты сотта іс қаралған уақытта қоғамға қауіпті емес деп танылса, сот қылмыстық жауаптылықтан босатуы мүмкін;

—69-бапқа сәйкес, қылмыстық жауапқа тартудың мерзімі өткен болса, тиісті адам қылмыстық жауаптылықтан босатылады.

Бұл аталған жағдайларда қылмыстық жауаптылықтан босатудың тәртібі жөнінде ҚІЖК 38-бабының 1-бөлігінде былай деп көрсетілген: сот, прокурор, сондай-ақ прокурордың келуімен тергеуші немесе анықтау органы тиісті жағдайлар бойынша адамды қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, қылмыстық істі қысқартуға құқылы; сондай-ақ сот қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, айыптау үкімін шығаруға да құқылы.

Жоғарыда қарастырылған мән-жайларды анықтау барлық қылмыстық істер үшін ортақ бола тұрып, сонымен қатар қылмыстық істердің топтық немесе жекелеген ерекшеліктеріне байланысты басқа да мән-жайларды істі жүргізу кезінде дәлелдеу қажет болатындығы ескерілуге тиіс. Соның бір көрінісі, мәселен, кәмелетке толмағандардың жасаған қылмыстары бойынша дәлелденуге жататын қосымша мән-жайлар болып табылады. Бұл жөнінде ҚІЖК 117-бабының 2-бөлігінде ҚІЖКтің 481-бабына сілтеме жасалған. Мұнда кәмелетке толмағандардың істері бойынша алдын ала тергеу және сот талқылауын жүргізу кезінде арнайы анықталуға тиісті мән-жайлар аталған: кәмелетке толмағанның жасы (туған күні, айы, жылы), оның тұрмысы мен тәрбие жағдайы жәнет.б.

ҚІЖК 117-бабының 3-бөлігіне сәйкес, дәлелдеу пәніне қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайлар да жатады. Ол мән-жайлар бұрын қарастырылған қылмыстың

объективтік және субъективтік жақтарымен байланысты болып келеді және солардың негізінде анықталады. Мәселен, мүлікті ұрлауға ықпал еткен мән-жайлардың бірі күзетшінің өз қызметін атқаруға салқын қарағандығы болуы мүмкін. Оны анықтау қылмыстың объективтік жақтарын ашумен байланысты болып табылады. Қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайлар анықталған жағдайда тергеуші (анықтаушы) тиісті мемлекеттік органдарға, ұйымдарға немесе оларды басқару қызметін атқаратын лауазымды адамдарға ондай мән-жайларды жою үшін қажетті шаралар қолдану туралы ұсыныс енгізуге құқылы (ҚІЖК-нің 204-бабына сәйкес) ал сотта істі қарау кезінде сот бұл туралы жеке қаулы шығаруға құқылы (ҚІЖК-нің 387-бабына сәйкес).

Дәлелдеусіз анықталатын мән-жайлар. ҚІЖК-нің 118-бабында дәлелдеусіз анықталатын мән-жайлар туралы айтылған. Бұл бапқа сәйкес, егер тиісті құқықтық тәртіппен керісінше дәлелденбесре, мына мән-жайлар дәлелдеусіз анықталған болып саналады: жалпыға бірдей белгілі фактілер, заңды күшіне енген соттың шешімімен айқындалған мән-жайлар, адамның заңды білуі, адамның өзінің қызметтік және кәсіби міндеттерін білуі және т.б.

Дәлелдеу шектері. Қылмыстық іс жүргізу құқықтағы іс бойынша дәлелдеу процесінде анықталған мән-жайлардың барлық жиынтығы үшін «дәлелдеу шектері» ұғымы қолданылады.

Дәлелдеу шегі деп іс үшін маңызды болып табылатын мән-жайды анықтау үшін қажетті және жеткілікті дәлелдемелер жиынтығы түсініледі.

Дәлелдеу заты дәлелдеу мақсатын айқындайды, ал дәлелдеу шектері — оған қол жеткізу құралдары.

Сонымен дәлелдеу шектері дәлелдеуге жататын мән-жайлардың дәлелдеу деңгейі дегенді білдіреді. Дәлелдеу шектері бұл дәлелдеу субъектілері негіздеген шешім қабылдау үшін негіз болып табылатын дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығы және олар көп реттерде субъективті сипатқа ие.

4. Заң талаптарының сақталуы жағдайында алынған жедел іздестіру қызметінің нәтижелері дәлелдемелерді жинауды, зерттеуді және бағалауды реттейтін ҚІЖКтің ережелеріне сәйкес ҚІЖКтің 53-бабында және 21-тарауында, сондай-ақ "Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы" Қазақстан Республикасының Заңында көзделген талаптар сақтала отырып, қылмыстық істер бойынша дәлелдеуге пайдаланыла алады.

Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асырушы орган қызметкері жедел-іздестіру шараларын жүргізу кезінде тікелей қабылдаған нақты деректер аталған қызметкерден куә ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асырушы органға жасырын негізде көмек көрсетуші адам тікелей қабылдаған нақты деректер аталған адамнан куә, жәбірленуші, сезікті (айыпталушы) ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Жедел-іздестіру іс-шаралары нәтижесінде анықталған істің мән-жайларын қылмыстық процесті жүргізуші адам тікелей қабылдауы қажет және мүмкін болған кезде істің бұл мән-жайлары ҚІЖКте көзделген ережелер бойынша жүргізілетін тергеу не сот іс-әрекеттерінің хаттамаларында көрсетіледі. Жедел-іздестіру қызметі барысында алынған заттар мен құжаттарды заттай айғақтар және құжаттар ретінде пайдалану тиісінше ҚІЖКтің 121 және 123-баптарында көзделген ережелерге сәйкес жүзеге асырылады. Жедел-іздестіру қызметі

материалдарын заттай айғақтар мен құжаттар ретінде іске қосу олардың пайда болуы туралы анық деректер болған ретте ғана ҚІЖКтің 53 және 100-баптарының талаптары сақтала отырып жүргізіледі. Анықтау органының бастығы қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша не өз бастамасы бойынша жедел-іздігіру қызметі материалдарын табыс ету туралы шешім қабылдай отырып, ҚІЖКтің 202-бабының ережелеріне сәйкес тиісті қаулы шығарады. Қаулыда: талап етуі бойынша жедел-іздігіру қызметінің нәтижелері табыс етіліп отырған, қылмыстық процесті жүргізуші орган; қандай жедел-іздігіру шарасының қандай нәтижелері және қандай көлемде табыс етілетіні; аталған нәтижелерді алу үшін пайдаланылған техникалық құралдар; адамдардың қауіпсіздігін, сондай-ақ мемлекеттік құпияларды қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі ұсынылатын шаралар көрсетіледі. Анықтау органының бастығы қылмыстық процесті жүргізуші органға жедел-іздігіру материалдарын өз бастамасымен табыс еткен жағдайда, қаулыда жедел-іздігіру қызметі нәтижелерін қылмыстық іс бойынша дәлелдеуде пайдалану қажеттігіне негіздеме де келтіріледі. Жедел-іздігіру қызметінің материалдары олардағы нақты деректерді олардың тергеліп (қаралып) жатқан қылмысты іске қатыстылығы, пайдалануға болатындығы және дұрыстығы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік беретін көлем мен нысанда табыс етілуге тиіс.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Таным теориясы – дәлелдемелер теориясының негізі. Қылмыстық іс бойынша ақиқаттың түсінігі, мазмұны және сипаты.
2. Қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтаудың іс жүргізу кепілдері.
3. Дәлелдеудегі практиканың түсінігі мен маңызы.
4. Дәлелдемелердің қайнар көздері.
5. Дәлелдемелердің жіктелуі, оның теориялық және практикалық маңызы. Дәлелдемелердің қасиеттері.
6. Дәлелдемелердің қатыстылығы, іске жіберілуі және растығы.
7. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеудің пәні: түсінігі, мазмұны және маңызы. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу шегінің түсінігі мен маңызы.
8. Дәлелдеусіз анықталатын мән жайлар.
9. Дәлелдемелердің жіктелуі.
10. Дәлелдеу пәні мен шектері.

12-тақырып. Қылмыстық іс жүргізушілік дәлелдеудің негіздері.

Дәріс мақсаты: Қылмыстық іс жүргізушілік дәлелдеудің негіздерін талдау.

Қысқаша мазмұны:

1. Дәлелдеу процесінің ұғымы мен элементтері. Дәлелдеу субъектілері. Дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бекіту.
2. Дәлелдеу процесінде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану. Дәлелдеудегі жедел іздігіру қызметерінің ролі мен маңызы. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеудегі аналогиялар мен преюдициялар. Дәлелдемелердің іс жүргізушілік қайнар көздерінің түрлері.
3. Куәнің жауаптары. Куәнің жауаптарының түсінігі, пәні мен маңызы. Куәлік жауаптарының субъектілері. Куә ретінде жауап алуға жатпайтын тұлғалар. Куәлік иммунитет. Куәнің жауаптарының растығына әсер ететін факторлар. Куәнің

жауаптарын бағалау мен тексеру. Куәнің жауаптарының толықтығымен растығының іс жүргізушілік кепілдіктері.

4. Жәбірленушінің жауабы: түсінігі, пәні мен маңызы. Жәбірленушінің жауаптарын тексеру мен бағалау. Жәбірленушінің жауабының толықтығы мен растығының іс жүргізушілік кепілдіктері.

5. Сезіктің жауабы: түсінігі, пәні мен маңызы. Сезіктің жауабын тексеру мен бағалау. Сезіктің жауабының толықтығы мен растығының іс жүргізушілік кепілдіктері.

6. Айыпталушының жауабы: түсінігі, пәні, түрлері мен маңызы. Жауап беру кезіндегі айыпталушының құқығы. Айыпталушының жауабын тексеру. Айыпталушының жауабын тексеру. Айыпталушының Айыпталушы өзінің кінәсін мойындаған жағдайда дәлелдемелік маңызы. Өзін өзіне қатысты жалған жауап беру. Басқа біреуге қатысты жалған жауап беру.

7. Сарапшының қорытындысы: түсінігі, объектілері мен маңызы. Сараптаманы тағайындаудың негізі мен тәртіптері. Сарапшының қорытындысының тергеу әрекеттеріне қатысуы үшін шақырылған маманның ұсынысы мен түсіндірмесінен айырмашылығы. Сарапшы қорытындысының түрлері. Сараптамалық зерттеудің шегі. Сарапшы қорытындысының мазмұны мен құрылысы. Сарапшы қорытындысын бағалау.

8. Заттай дәлелдемелер: түсінігі, іс жүргізушілік негізі, түрлері мен маңызы. Заттай дәлелдемелерді жинау тәсілдері. Заттай дәлелдемелерді тексеру мен бағалау. Заттай дәлелдемелерді сақтау. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде заттай дәлелдемелер туралы мәселені шешу. Заттай дәлелдемелердің растығының іс жүргізушілік кепілдіктері.

9. Іс жүргізу әрекеттерінің хаттамалары: түсінігі, құрылысы, маңызы. Тергеу және сот әрекеттерінің хаттамаларын бағалау.

10. Құжаттар: түсінігі, түрлері, маңызы. Дәлелдемелердің дербес қайнар көзі ретінде құжаттардың құжат-заттай дәлелдемелерден айырмашылығы. Құжаттарды жинау, тексеру мен бағалау тәсілдері.

11. Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қолданылатын фонограммалардың, фотосуреттердің, киноленталардың, диапозиттердің, видеожазбалардың, үлгілердің, жоспарлардың, схемалардың және басқада көріністердің дәлелдемелік маңызы.

1. Дәлелдеу процесі — іске қатысы бар, іс жүргізу құжаттарында тіркелген нақты мәліметтерді жинақтау, бекіту, зерттеу (тексеру) және бағалау бойынша қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелген дәлелдеу субъектілерінің қызметі түрінде көрінеді.

М.С.Строговичтің пікірі бойынша: «дәлелдеу процесі дәлелдемелерді табудан, оларды қарап тексеру және іс жүргізіп бекітуден, тексеруден және бағалаудан тұрады».

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу процесі — бұл шартты түрде дәлелдемелерді жинақтау мен бекіту, дәлелдемелерді тексеру,

Дәлелдемелерді бағалау тәрізді төрт негізгі элементтен тұратын ойлау және практикалық қызметтің органикалық бірлігі.

Дәлелдеу субъектілері. Қылмыстық іс жүргізу заңдарында (ҚІЖК 62-67-баптар) көзделген жалпы ережелер бойынша іс үшін маңызы бар мән-жайларды дәлелдеу міндеті төмендегілерге жүктеледі:

— іс бойынша өндірісті жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға;

— өзінің немесе өзіне жүктелген құқықтары мен мүдделерін қорғайтын процеске қатысушыларға;

— қылмыстық процеске қатысушы басқа адамдарға.

Бұл органдар мен адамдар фактілермен дәлелденген немесе дәлелденбеген деп тануға іс бойынша тергеудің кез келген сатысында дәлелдеу қорытындысын шығаруға сол бойынша соңғы шешім қабылдауға құқылы.

Дәлелдемелерді жинақтау мен тексеру жауап алу, беттестіру тануға апару, алу, тінту, тексеру, эксперимент, сараптама жүргізу арқылы және заңда көзделген басқа тергеу мен сот әрекеттері бойынша жүргізіледі.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінде дәлелдеу процесінің элементтері баптардың аталуымен көрсетілген: дәлелдемелерді жинау (125-бап); дәлелдемелерді бекіту (126-бап); дәлелдемелерді зерттеу (127-бап); дәлелдемелерді бағалау (128- бап).

Дәлелдеу процесінде заңда көзделген тәртіппен дәлелдеме болып табылатын төмендегі нақты мәліметтер жиналады, зерттеледі және бағаланады:

а) өтіп кеткен қылмыс оқиғасының орны бар екені туралы мәліметтер;

б) қоғамға қауіпті іс-әрекеттің осы әрекетті жасаған кінәлі адамның бар немесе жоқ болуы, істі дұрыс шешу үшін маңызы бар басқа да мән-жайлар;

в) куәнің, жәбірленушінің, күдікті мен айыпталушының жауаптары, сарапшының қорытындысы, заттай дәлелдемелер, тергеу және сот әрекетінің хаттамалары және басқа да құжаттар.

Сонымен іс бойынша қорытынды шығаруға негіз болып табылатын нақты мәліметтер жиынтығына өзінің табиғаты мен тәсілі бойынша әртүрлі бүкіл дәлелдемелік процесс пен оны құрайтын элементтер сипаттамасы жөнінде ескерілуге тиіс мән-жайлары тергеу мен сотты қызықтыратындай мәліметтер енеді. *Дәлелдемелерді жинау.* ҚІЖК-нің 125-бабында дәлелдемелерді жинаудың амалдары және кімдер оны жүзеге асыра алатындығы көрсетілген. Осы бапқа сүйене отырып дәлелдемелерді жинаудың мынадай амалдары мен жолдары болатындығын айта аламыз:

1. Дәлелдемелерді жинаудың басты амалы тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу болып табылады. Тергеуші және анықтаушы қылмысты ашу үшін заңмен көзделген тергеу әрекеттерін қолдана отырып, сол арқылы дәлелдемелер жинауды жүзеге асырады. Яғни, қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер негізінен сотқа дейінгі өндіріс кезінде жиналады. Ал, сот алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізу кезінде жиналған істің материалдары мен дәлелдемелердің негізінде үкім шығарады. Дегенмен, сотта істі қарау кезінде де дәлелдемелерді жинау мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Мәселен, тараптардың жаңа куәларды шақыру немесе заттай дәлелдемелерді, құжаттарды алдыру туралы өтініштеріне байланысты сотта қосымша дәлелдемелер жинау мүмкін болады.

2. Тергеу әрекеттерінен басқа да процессуальдық амалдарды қолдану. Ол амалдарға қылмыстық іс жүргізу органдарының ұйымдардан, олардың басшыларынан, лауазымды адамдардан, жедел-ізвестіру қызметін атқаратын органдардан, сондай-ақ азаматтардан іс үшін маңызы бар құжаттарды немесе заттарды табыс етуді талап етуі жатады.

3. Қорғаушының өз өкілеттілігінің шеңберінде қылмыстық іске маңызы бар мәліметтерді жинауы және дәлелдемелер тапсыруы. Бұл жөнінде ҚІЖК 125-бабының 3-бөлігінде былай деп көрсетілген: қорғаушы заң көмегін көрсету үшін

қажетті дәлелдемелер тапсыруға және мәліметтер жинауға, адамдардың өз келісімдерімен білетіндерін сұрауға, ұйымдардан анықтамалар, мінездемелер және өзге құжаттарды сұратып алуға, қорғауындағы адамның келісімімен арнаулы білімі бір адамның пікірін сұратуға құқылы.

4.Сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, жеке айыптаушының, азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің және олардың өкілдерінің, сондай-ақ кез келген азаматтар мен ұйымдардың дәлелдеме ретінде маңызы бар мәліметтерді (ауызша да, жазбаша да), заттарды және құжаттарды қылмыстық іс жүргізу органына өз еріктерімен тапсырулары.

ҚІЖК 125-бабының 1-бөлігінде көрсетілгендей, дәлелдемелерді жинау оларды табу, бекіту және алуды қамтиды. Дегенмен, біздің пікірімізше, «жинау» деген сөздің өзі дәлелдемелердің алынатындығын білдіреді.

Дәлелдемелерді табу бұрын айтылған тергеу әрекеттерін жүргізу арқылы мүмкін болады. Мәселен, оқиға болған жерді қарау кезінде қылмыстың іздері және басқа да заттай дәлелдемелер табылады. Куәдан, жәбірленушіден, сезіктіден, айыпталушыдан жауап алу арқылы қылмыстық істің мән-жайларын көрсететін фактілі деректер анықталады.

Дәлелдемелерді зерттеу

Іс бойынша жиналған дәлелдемелер жан-жақты және объективті зерттеуге жатады. Зерттеу алынған дәлелдемелерді талдауды, оны басқа да дәлелдемелермен салыстыруды, қосымша дәлелдемелер жинауды, дәлелдемелерді алу көздерін тексеруді қамтиды.

Дәлелдемелерді бекіту

Іс жүзіндегі деректер олар іс жүргізу іс-әрекеттерінің хаттамаларында көрсетілгеннен кейін ғана дәлелдеме ретінде пайдаланыла алады.

Анықтау және алдын ала тергеу барысында хаттамаларды жүргізу жауаптылығы тиісінше анықтаушы мен тергеушіге, ал сотта - сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысына жүктеледі.

Тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысушыларға, сондай-ақ тараптарға сот талқылауында бұл іс-әрекеттердің барысы мен нәтижелері көрсетілген хаттамалармен танысу, хаттамаларға толықтырулар мен түзетулер енгізу, осы іс-әрекеттерді жүргізудің тәртібі мен шарттары жөнінде ескертулер мен қарсылықтар айту, хаттамадағы жазбаларға өз редакциясын ұсыну, анықтаушының, тергеушінің немесе соттың назарын іс үшін маңызы болуы мүмкін мән-жайларға аудару құқығы қамтамасыз етілуі тиіс. Хаттамаға тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысушыларға олардың құқықтары түсіндірілгені туралы белгі қойылады.

Ауызша айтылған толықтырулар, түзетулер, ескертулер, қарсылық білдірулер, өтініштер және шағымдар хаттамаға енгізіледі, ал жазбаша нысанда жазылғандары хаттамаға қоса беріледі. Сызылып тасталған немесе көшіріліп алынған сөздер немесе басқа түзетулер туралы хаттаманың соңына қол қою алдында ескерту жасалады.

Тергеу іс-әрекетінің хаттамасымен танысқан адамдар хаттаманың әр бетіндегі мәтіннің соңғы жолының астына және оның соңына өзінің қолын қояды. Сот отырысы хаттамасының бөлігімен танысу кезінде әр беттің аяғына және осы бөліктің соңына қол қойылады.

Анықтаушы, тергеуші немесе сот ескертулермен немесе қарсылық білдірулермен келіспеген жағдайда ол туралы қаулы шығарады. Заңдарда

көзделген жағдайларда процеске қатысушылардың біреуі немесе басқа да адамдар тергеу іс-әрекетінің хаттамасына қол қоюдан бас тартқан кезде анықтаушы немесе тергеуші өзінің қолымен куәландыратын хаттамаға ол туралы белгі соғады.

Сот отырысының хаттамасында жазылған соттың іс-әрекеті туралы жазбаларға заңда көзделген жағдайларда қол қоюдан бас тартылса, ол хаттамада сот отырысына төрағалық етуші мен хатшы өз қолдарымен куәландыратын белгі соғылады.

Хаттамаға қол қоюдан бас тартқан адам бас тартуының себебін түсіндіруге құқылы және бұл түсіндіру хаттамаға енгізілуі тиіс.

Егер іс жүргізу іс-әрекетіне қатысушы өзінің дене кемшілігінің салдарынан хаттаманы өзі оқи алмаса немесе оған қол қоя алмаса, онда оның келісімімен оның қорғаушысы, өкілі немесе ол адам сенетін басқа азамат хаттаманы дауыстап оқиды және оған қол қояды, ол туралы хаттамада белгі қойылады. Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамалар жасаумен қатар дыбыс жазу, бейнежазба, киноға түсіріп алу, фотоға түсіру, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер дайындау және ақпаратты бейнелеудің басқа да әдістері қолданылуы мүмкін. Тергеу іс-әрекетіне немесе соттың талқылауына қатысушының дәлелдемелерді бекітудің көрсетілген әдістерін қолданғандығы туралы тиісінше тергеу іс әрекеті хаттамасына немесе сот отырысының хаттамасына пайдаланылған ғылыми-техникалық құралдардың техникалық сипаттамасы келтіріле отырып белгі соғылады. Фонограммалар, бейнежазбалар, кинофильмдер, фотосуреттер, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер тергеу немесе сот іс-әрекетінің барысы мен нәтижелерін басқа да бейнелеулер хаттамаға қоса беріледі. Әрбір қосымшада оған қатысты тергеу немесе сот іс-әрекетінің атауы, орны, күні көрсетілген түсіндірме жазба болуға тиіс. Бұл жазбаны іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында анықтаушы немесе тергеуші және қажет болған жағдайларда, куәгерлер, ал сотта - сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысы өз қолдарымен куәландырады.

Дәлелдемелерді бекіту мәселесіне ҚІЖК-нің 126-бабы арналған. Дәлелдемелерді бекітудің басты амалы хаттама жазу болып табылады. Яғни, тергеу немесе сот іс-әрекеттерін жүргізу арқылы жиналған дәлелдемелер сол кезде жазылатын хаттамада көрсетіліп рәсімделеді. Мәселен, куәдан жауап алғанда тергеуші хаттама жазып, оны жауап берген адам және тергеушінің өзі қол қойып растайды. Соттың іс-әрекеттері сот отырысының хаттамасында жазылып көрсетіледі. Ал, қорғаушы немесе басқа іске қатысушылар не өзге азаматтар мен ұйымдар тапсырған құжаттар мен заттарды дәлелдеме ретінде қолданудың шарты оларды іске тіркеу (қосу) туралы қылмыстық іс жүргізу органының қаулы шығаруы болып табылады. Қорғаушының немесе басқа адамдардың, ұйымның қылмыстық іс жүргізу органына берген мәліметтері қажетті тергеу әрекеттерін жүргізу арқылы рәсімделген жағдайда ғана оларды дәлелдеме ретінде қолдану мүмкін болады.

2. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу процесінде ғылыми-техникалық құралдарды қылмыстық процесті жүргізуші орган, сондай-ақ сарапшы және маман өздері осы Кодексте көзделген іс жүргізу міндеттерін атқаруы кезінде пайдалана алады.

Қылмыстық процесті жүргізуші органның ғылыми-техникалық құралдарды пайдалануы кезінде жәрдем көрсету үшін маман тартылуы мүмкін.

Ғылыми-техникалық құралдарды қолдануға, егер олар:

- 1) заңда тікелей көзделсе немесе оның нормалары мен принциптеріне қайшы келмесе;
- 2) ғылыми жағынан маңызды болса;
- 3) қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің тиімділігін қамтамасыз ететін болса;
- 4) қауіпсіз болса, жол беруге болады деп танылады.

Қылмыстық процесті жүргізуші органның ғылыми-техникалық құралдарды пайдалануы ғылыми-техникалық құралдардың деректері, оларды пайдаланудың шарттары мен тәртібі, бұл құралдар қолданылған объектілер және оларды пайдаланудың нәтижелері көрсетіле отырып тиісті іс жүргізу іс-әрекеттерінің хаттамаларында және сот отырысының хаттамасында көрсетіледі.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдемеде жедел іздестіру қызметінің нәтижелерін пайдаланады.

Заң талаптарының сақталуы жағдайында алынған жедел іздестіру қызметінің нәтижелері дәлелдемелерді жинауды, зерттеуді және бағалауды реттейтін осы Кодекстің ережелеріне сәйкес осы Кодекстің 53-бабында және 21-тарауында, сондай-ақ "Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы", "Жедел-іздестіру қызметі туралы" Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген талаптар сақтала отырып, қылмыстық істер бойынша дәлелдеуге пайдаланыла алады.

Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органның қызметкері жедел-іздестіру шараларын жүргізу кезінде тікелей қабылдаған нақты деректер аталған қызметкерден куә ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдарға жасырын негізде көмек көрсетуші адам тікелей қабылдаған нақты деректер оның келісімімен аталған адамнан куә, жәбірленуші, сезікті (айыпталушы) ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Ұйымдасқан топқа, қылмыстық қоғамдастыққа (қылмыстық ұйымға), трансұлттық ұйымдасқан топқа, трансұлттық қылмыстық қоғамдастыққа (трансұлттық қылмыстық ұйымға) немесе тұрақты қарулы топқа (бандаға) ендірілген адамдар тікелей қабылдаған нақты деректер осы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органның лауазымды адамынан куә ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Жедел-іздестіру іс-шаралары нәтижесінде анықталған істің мән-жайларын қылмыстық процесті жүргізуші адам тікелей қабылдауы қажет және мүмкін болған кезде істің бұл мән-жайлары осы Кодексте көзделген ережелер бойынша жүргізілетін тергеу не сот іс-әрекеттерінің хаттамаларында көрсетіледі.

Жедел-іздестіру қызметі барысында алынған заттар мен құжаттарды заттай айғақтар және құжаттар ретінде пайдалану тиісінше осы Кодекстің 121 және 123-баптарында көзделген ережелерге сәйкес жүзеге асырылады. Жедел-іздестіру қызметі материалдарын заттай айғақтар мен құжаттар ретінде іске қосу олардың пайда болуы туралы анық деректер болған ретте ғана осы Кодекстің 53 және 100-баптарының талаптары сақтала отырып жүргізіледі.

Анықтау органының бастығы қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша не өз бастамасы бойынша жедел-іздестіру қызметі материалдарын табыс ету туралы шешім қабылдай отырып, осы Кодекстің 202-бабының

ережелеріне сәйкес тиісті қаулы шығарады. Қаулыда: талап етуі бойынша жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері табыс етіліп отырған, қылмыстық процесті жүргізуші орган; қандай жедел-ізвестіру шарасының қандай нәтижелері және қандай көлемде табыс етілетіні; аталған нәтижелерді алу үшін пайдаланылған техникалық құралдар; қылмыстық іс материалдарына қосу үшін жіберілетін заттар мен құжаттар; қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін, сондай-ақ мемлекеттік құпияларды қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі ұсынылатын шаралар көрсетіледі. Анықтау органының бастығы қылмыстық процесті жүргізуші органға жедел-ізвестіру материалдарын өз бастамасымен табыс еткен жағдайда, қаулыда жедел-ізвестіру қызметі нәтижелерін қылмыстық іс бойынша дәлелдеуде пайдалану қажеттігіне негіздеме де келтіріледі. Жедел-ізвестіру қызметінің материалдары олардағы нақты деректерді олардың тергеліп (қаралып) жатқан қылмысты іске қатыстылығы, пайдалануға болатындығы және дұрыстығы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік беретін көлем мен нысанда табыс етілуге тиіс.

Жедел-ізвестіру қызметінің осы бапта баяндалған талаптарға сай келмейтін нәтижелері осы материалдарды ұсынған органға қайтарылады, бұл туралы дәлелді қаулы жасалады. Қаулыда жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелерін қылмыстық іске қоса тіркеуден бас тартудың себептері көрсетілуге тиіс. **Преюдиция.** Қылмыстық іс бойынша соттың заңды күшіне енген үкімі, сондай-ақ заңды күшіне енген басқа да шешімдері анықталған мән-жайларға да, олардың құқықтық бағалануына да қатысты барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар және азаматтар үшін міндетті. Бұл ереже жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша соттың үкімі мен басқа да шешімдерін кассациялық және қадағалау тәртібімен тексеруге, олардың күшін жоюға және оларды өзгертуге кедергі жасамайды.

Соттың азаматтық іс бойынша заңды күшіне енген шешімі оқиғаның немесе әрекеттің орын алған-алмағандығы туралы мәселе жөнінде ғана қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық процесті жүргізуші орган үшін міндетті және сотталушының кінәлі немесе кінәлі еместігі туралы қорытындыларды күні бұрын шешуге тиіс емес.

Соттың талап-арызды қанағаттандыруға құқықты танитын заңды күшіне енген үкімі сот үшін осы бөлігінде оның азаматтық іс қарауы кезінде міндетті.

3. Куәнің жауабы деп алдын ала тергеу (анықтау) жүргізу кезінде немесе сот отырысында қылмыстық істің өзіне белгілі мән-жайлары туралы бұл адам хабарлаған және хаттамаға түсірілген мәліметтерді айтамыз. ҚІЖК 119-бабының 6-бөлігіне көрсетілгендей, куәдан іске қатысты мән-жайлар туралы, оның ішінде айыпталушының, жәбірленушінің жеке басы туралы, өзінің олармен және басқа да куәлармен өзара қатысы туралы жауап алынуы мүмкін. Куә жауабының пәнін негізінен қылмыстық іс бойынша дәлелденуге тиісті мән-жайлар құрайды. Сонымен қатар, куәдан өзінің айыпталушымен, жәбірленушімен және басқа да куәлармен қарым-қатынасы туралы жауап алудың олардың жауаптарын бағалап қолдану үшін маңызы бар.

Куәдан жауап алатын тергеуші немесе анықтаушы, прокурор, судья кімдерден куә ретінде жауап алуға жатпайтындығын ескеруге тиіс (судьядан — қылмыстық істі жүргізуге қатысуына байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы, қорғаушыдан—өз қызметін атқаруына байланысты осы қылмыстық іс бойынша өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы және т.б.). Сонымен қатар, жауап алудың

басында куәға өзінің немесе жұбайының (зайыбының) немесе жақын туысының қылмысқа қатыстылығы туралы жауап беруден бас тартуға құқылы екендігі ескертіледі. Бұдан басқа жағдайларда куә жауап беруге міндетті және жауап беруден бас тартқаны немесе көрінеу жалған жауап бергені үшін ҚК-тің 352-бабы бойынша жауаптылыққа тартуға жатады.

Куәнің жауабы дәлелдемелердің жиі қолданылатын түрі болып табылады. Яғни, әрбір қылмыстық іс бойынша тергеу (анықтау) жүргізу кезінде және басты сот талқылауында куәлардан жауап алу және олардың жауабын дәлелдеме ретінде қолдану қажет болады.

Куә жауабының негізін тікелей оның өзі көрген не естіген жағдайлар немесе басқа адамнан естіген немесе құжаттардан білген мәліметтер мен фактілер құрайды. Егер куә істің мән-жайлары жөнінде басқа адамнан хабардар болса, онда ол адам туралы мәліметтерді хабарлауы тиіс. Өйткені, мұндай жағдайда куәнің жауабы туынды дәлелдемеге жататын болғандықтан, оған сүйене отырып алғашқы дәлелдеменің өзін табу қажет. Егер куә өзінің хабардарлығының көзін көрсете алмаса, ол хабарлаған мәлімет дәлелдеме бола алмайды (ҚІЖК 119-бабының, 6-бөлігі).

Куә жауабын тексеріп бағалағанда қылмыстық іс жүргізу органы куәнің жеке басын сипаттайтын деректерді және оның іске мүдделі болуы мүмкіндігін ескеруі керек. Мәселен, куәнің айыпталушымен немесе жәбірленушімен туысқандық не достық қарым-қатынастарда болуы, немесе жұмыс орны жағынан куә оларға бағынышты болуы мүмкін. Осындай жағдайларға байланысты куә жауабының шындық болмауы қылмыстық іс жүргізу тәжірибесінде кездеспейді емес. Сонымен қатар, іске мүдделі адам-дардың куәға әр түрлі қысымшылық жасауы арқылы оны жалған жауап беруге көндіретін жағдайлардың да болатындығы жоққа шығарылмайды.

Куә жауабын бағалап қолданғанда жоғарыда айтылған жағдайлармен қатар оның жауабының қалыптасу психологиясын да ескеру қажет. Психологиялық тұрғыдан алғанда, куә жауабының қалыптасуы мына кезендерден тұрады деп қарастырылады:

—болған оқиғаны, фактілерді, мән-жайларды куәнің өзі көріп, естіп қабылдауы;

—өзі көріп, естіп қабылдаған жағдайларды куәнің есінде сақтауы;

—ол жағдайлар мен фактілер туралы мәліметтерді куәнің жауап бергенде айтып жеткізуі.

Осы кезеңдердің барысында әр түрлі объективтік және субъективтік себептер болып, олар куә жауабының қалыптасуына және сапасына әсерін тигізеді. Мәселен, болған оқиғаны куәнің қабылдау сапасына мынадай жағдайлардың әсер етуі мүмкін: куәнің жеке басының қасиеттері (оның байқағыштығы немесе немқұрайдылығы, көзінің өткірлігі немесе кемістігі және т.б.), оқиғаның қандай табиғи жағдайда болғандығы (уақыт мезгілі: күндізгі немесе кешкі не түнгі уақытқа; ауа райының құбылыстары: ашық күні, жаңбыр немесе қар жауу болған кезде), болған оқиға мен оны көрген адамның бір-бірінен ара қашықтығы. Осындай және басқа да әр түрлі жағдайларға байланысты болған оқиға туралы бірнеше куәлардың жауаптарының, арасында айырмашылықтардың болуы ықтимал. Сонымен бірге, куә ретінде жауап беретін адамдардың есте сақтау қабілеттері де бірдей болмайды. Болған жағдайларды куәнің есінде сақтауы — ол жағдайлар болған кезден жауап алуға дейін қанша уақыт өткеніне де байланысты

болып келеді. Бұл уақыттың ұзақтығы ұлғайған сайын куә білетін фактілер мен істің мән-жайларының оның есінде сақталуы біртіндеп көмескілене береді. Сонымен қатар, куә ретінде жауап беретін адам өзі білетін іске маңызы бар фактілер мен мән-жайларды әр түрлі себептерге байланысты сөзбен толық және дәл жеткізе алмауы да мүмкін. Сондықтан мұндай куәлардан жауап алу кезінде тергеуші немесе сотта тараптар қосымша сұрақтар қою арқылы куә білетін мән-жайларды дәлірек анықтау қажет болады.

4. Жәбірленушіден қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлар туралы, сондай-ақ өзінің сезіктімен, айыпталушымен, басқа да жәбірленушілермен, куәлармен қарым-қатынасы туралы жауап алынуға жатады (ҚІЖК-нің 119-бабының 5-бөлігі).

Жәбірленушіден тергеу (анықтау) жүргізу және сотта істі қарау көзінде жауап алынады. Ол жауап беруге міндетті және жауап беруден бас тартқаны немесе көрінеу жалған жауап бергені үшін ҚК-тің 352-бабы бойынша жауаптылыққа тартылады. Сонымен бірге, іске мүдделі тұлға ретінде жәбірленушінің жауап беруге құқығы бар. Сондықтан жәбірленуші жауап беруге тілек білдірген жағдайда қылмыстық іс жүргізу органы одан жауап алудан бас тарта алмайды.

Жәбірленушінің айыптау тарабына жататын мүдделі тұлға болуы оның жауабының мәнісі мен мазмұнына әсерін тигізеді. Ол іске маңызы бар мән-жайлар туралы жауап бере отырып, айыпталушының қылмыс жасаудағы кінәлілігін дәлелдейді, сондай-ақ өзінің айыпталушыға қойған талаптарын дәлелдеуді де көздейді. Сондықтан жәбірленушінің жауабының (бұрын айтылған сезіктінің және айыпталушының жауаптары сияқты) қылмыстық іс бойынша дәлелдемелердің түрі болуымен қатар, өз мүдделерін қорғау құралы ретінде маңызы бар.

Жәбірленуші жауабының дәлелдеме ретінде маңызы куә жауабының маңыздығына тендес болып келеді (куә жауабын қараңыз). Оның жауабының негізін тікелей өзімен байланысты, өзі көрген немесе өзі естіп білген істің мән-жайлары жөнінде деректер құрайды. Сондықтан жәбірленушінің жауабын дәлелдемелердің басқа түрімен ауыстыру мүмкін емес. Әсіресе, жәбірленушінің жеке басына қарсы жасалған қылмыстар бойынша оның жауабын қолданудың зор маңызы болады. Соның ішінде, куәлар болмаған жағдайда жасалған қылмыстар бойынша (мәселен, зорлау) тек жәбірленушінің жауабының негізінде ғана сезікті адам жөнінде алғашқы деректер анықталып, қажетті тергеу әрекеттері жүзеге асырылады.

Жәбірленушінің іске мүдделі болуы оның жауабының шындығына әсерін тигізуі мүмкін. Мұны қылмыстық іс жүргізу тәжірибесінде кездесетін жағдайлар көрсетеді: жәбірленушінің айыпталушыға ызалы немесе өшпенді болуына байланысты өзінің жауабында істің мән-жайлары туралы мәліметтері өзгертіп айтуы, айыпталушы немесе оның жақын туыстары жағынан болған қысымшылықтың салдарынан жәбірленушінің жалған жауап беруі және т.б. Осындай жағдайлардың болу мүмкіндігі жәбірленушінің жауабын бағалап қолданғанда ескерілуге тиіс.

5. ҚІЖК 119-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, сезікті өзіне қарсы туып отырған сезік жөнінде, сондай-ақ іс бойынша маңызы бар өзіне белгілі басқа да мән-жайлар мен дәлелдемелер туралы айғақтар беруге құқылы. Сезікті жауап

беруге міндетті емес, оның жауап беруден бас тартуға құқығы бар. Дегенмен, тергеуші немесе анықтаушы сезіктіден жауап алғанда оның жауабының өзі үшін де маңызы болатындығын түсіндіруі тиіс. Яғни, сезіктінің жауабының екі жақты маңызы

бар: 1) дәлелдемелердің түрі ретінде; 2) сезіктінің өз мүдделерін қорғауы үшін.

ҚІЖК 68-бабының 2-бөлігінде көрсетілген тәртіп бойынша, сезікті ретінде ұсталған немесе айып тағылғанға дейін бұлтартпау шарасы қолданылған адамнан ол шаралардың қолданылуынан бастап жиырма тәрт сағаттан кешіктірмей жауап алынуы тиіс. Мұндай жағдайларда сезікті өзі тандаған немесе тағайындалған қорғаушымен жауап алғанға дейін жеке кездесуге құқылы.

Сезіктіден жауап алудың мақсаты оны қылмысқа қатыстылығын тексеру және оған байланысты дәлелдемелер жинау болып табылады. Ал сезікті өзінің қылмыс жасағандығын мойындап немесе мойындамай жауап беруі мүмкін. Егер сезікті өзінің қылмысқа қатыстылығын мойындамайтын болса, ол осы жөнінде түсініктеме беру арқылы өз мүдделерін қорғай алады. Мәселен, ол өзінің қылмыс жасамағандығын растайтын куәлерді көрсетуі мүмкін. Қалай болғанда да тергеуші (анықтаушы) сезіктінің жауабын қылмыстық іс бойынша жиналған басқа дәлелдемелермен салыстыра отырып, оны айыпталушы ретінде жауапқа тарту үшін негізді, бар-жоғын шешуге міндетті. ҚІЖК-нің 142-бабына сәйкес, сезіктіге бұлтартпау шарасы қолданылған жағдайда, он тәуліктен кешіктірмей оған айып тағылмаған болса, ол сезікті болудан қалады және бұлтартпау шарасын қолдану тоқтатылады. Егер сезіктінің қылмыс жасағандығын көрсететін жеткілікті дәлелдемелер жиналған болса, онда тергеуші оны айыпталушы ретінде жауапқа тартып, бұл туралы дәлелді қаулы шығарады.

6. Айыпталушы өзіне тағылған айыптау бойынша, сонымен бірге іске маңызы бар өзіне белгілі мән-жайлар мен дәлелдемелер жөнінде айғақтар беруге құқылы (ҚІЖК 119-бабының 3-бөлігі). Айыпталушының жауап беруден бас тартуға құқығы бар. Ол жауап беруден бас тартқаны немесе жалған айғақ бергені үшін жауаптылыққа тартылмайды.

Айыпталушы өзінің жауабын тағылған айыптаудан қорғану үшін пайдалана алады. Сондықтан оның жауабыныңда, сезіктінің жауабы сияқты, екі жақты маңызы бар: біріншіден, қылмыстық іс бойынша қолданылатын дәлелдемелердің түрі ретінде; екіншіден тағылған айыптаудан қорғану құралы ретінде.

Алдын ала тергеу жүргізу кезінде айыпталушыдан оған айып тағылғаннан соң, ал сотта істі қарау кезінде сотталушыдан оған тағылған айыптаудың мәнісі баяндалғаннан соң жауап алынады. Сондықтан айыпталушының жауабының пәні негізінен оған тағылған айыптаумен байланысты болып келеді. Бірақ, оның жауабының мазмұны айыптауға жататын істің мән-жайларымен шектелмейді. Ол өзінің жауабында айыптаудаи тыс істің өзіне белгілі мән-жайлары мен фактілері жөнінде мәліметтерді хабарлай алады. Мәселен, айыпталушы жауабында өзінің жеке басына байланысты деректерді (денсаулығы, отбасының жағдайы және т.б. жағдайлары жөнінде), қылмыс жасауының себептерін, өзінің жәбірленушімен немесе куәлармен қарым-қатынастары туралы, іс бойынша бар дәлелдемелер жөнінде де түсініктемесін айтуы мүмкін.

Айыпталушының жауабы мәнісіне қарай екі түрге бөлінеді: 1) қылмыс жасаудағы өзінің кінәсін мойындайтын (толық немесе жартылай) айыпталушының жауабы; 2) кінәсін мойындамайтын айыпталушының жауабы.

Айыпталушы кінәсін мойындайтын жағдайда қылмысты қашан және қалай өзінің жасағандығын, қылмыс жасауға басқа қатысушылардың болғандығын немесе болмағандығын толық айтып беретін болса да, мұны ақиқатқа жетудің оңай жолы деп қарауға жатпайды. Өйткені, айыпталушының кінәсін мойындауы шындыққа жататын не жалған болуы да мүмкін (мысалы: жақын туысын қылмыстық жауаптылықтан құтқару мақсатына оның жасаған қылмысын айыпталушының жалған мойындауы немесе өзі жасаған ауыр қылмысты жасыру мақсатында ауыр емес қылмыс жасағандығын айыпталушының жалған мойындауы). Айыпталушының жауабы шындықта, жалған да болуы мүмкіндігіне байланысты, оның өз кінәсін мойындаған жауабын шындығы тексеріліп анықталған басқа дәлелдемелердің жиынтығымен растау талап етіледі (ҚІЖК-нің 119-бабының 4-бөлігінде көрсетілген). Осылай расталған жағдайда ғана айыпталушының өзінің кінәсін мойындауы оған тағылған айыптауға негіз бола алады.

Айыпталушы кінәсін мойындаған жауабында қылмысты өзі қалай жасағандығын көрсететін нақты деректерді келтіруі қажет. Егер ол ондай нақты деректерді келтірмей кінәлілігін мойындайтын болса, ондай жалаң жауап дәлелдеме ретінде қарауға жатпайды. Өйткені, қылмыстық іс бойынша дәлелдеме ретінде айыпталушының өз кінәсін мойындауы емес, оның қылмыс жасағандығын көрсететін фактілі деректер ғана қолданылады. Яғни, қылмыстың жасалуына байланысты мән-жайларды оны жасаған адамның өзі білетін болғандықтан, ол мән-жайларды нақты түрде көрсетіп айта алмайтын айыпталушының жауабын дәлелдеме ретінде қолдану мүмкін емес.

Ал, айыпталушы кінәсін мойындамай жауап беретін болса, мұндай жауапты да анықтап тексеру және бағалау қажет. Егер айыпталушы кінәсін мойындамайтын жауабында ешқандай нақты деректерді келтіріп айтпаған болса, мұндай жауапта фактілі деректердің жоқтығына байланысты оны ақтау дәлелдемесі ретінде қарауға жатпайды. Егер айыпталушы кінәсын мойындамай және оған байланысты қылмыстық іске маңызы бар мән-жайлар жөнінде нақты деректерді келтіретін болса, ол деректердің шындыққа жататын-жатпайтындығын айқындау — қылмыстық іс жүргізу органының міндеті болып табылады. Мұндай жағдайда айыпталушының кінәсын мойындамайтын жауабының шындыққа келмейтіндігі анықталып, оның қылмыс жасауға кінәлі екендігі басқа дәлелдемелердің жиынтығының негізінде шешілуі мүмкін.

Айыпталушының кінәсін мойындамайтын жауабында оған байланысты фактілі деректерді келтірмеуін — оның өзіне қарсы айыптау дәлелдемесі ретінде қарауға болмайды. Өйткені, кінәсіздік презумпциясына сәйкес, айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес, бірақ тағылған айыптаудан қорғану мақсатында өз жауабында түсініктеме бере алады. Айыпталушының кінәсін мойындамаған жауабың сондай-ақ оның өз жауабында айтқан түсініктемелерін тексеру - қылмыстық іс жүргізу органының міндетіне жатады. Тергеу және басты сот талқылауы кезінде айыпталушының кінәсін мойындамаған жауабына алдын ала сенімсіздікпен қарауға және істі айыптау тұрғысынан біржақты жүргізуге жол берілмеуі тиіс.

7. Сарапшының қорытындысы - ҚІЖКтің талаптарына сәйкес ресімделген, сот-сараптамалық зерттеудің барысы мен нәтижелерін көрсететін құжат.

Сарапшының ауызша түсініктемесі ол бұрын берген қорытындыны түсіндіруі бөлігінде ғана дәлел болып табылады. Сарапшының қорытындысы қылмыстық процесті жүргізуші орган үшін міндетті болып табылмайды, алайда оның қорытындымен келіспеушілігі дәлелді болуы тиіс.

8.Егер оларға қылмыс қаруы болды деп ойлауға негіз болса, немесе өзінде қылмыстың ізі сақталып қалса, немесе қылмыстық әрекеттің объектісі болса, сондай-ақ ақша мен өзге де бағалы заттар, қылмысты анықтауға, істің іс жүзіндегі мән-жайын белгілеуге, кінәлілерді табуға не айыпты жоққа шығаруға немесе жауаптылықты жеңілдетуге құрал болуы мүмкін басқа да заттар мен құжаттар заттай дәлелдемелер деп танылады. ҚІЖКтің 223-бабының төртінші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда, заттай дәлелдемелер қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысымен іске қоса тігіледі және үкім немесе істі тоқтату туралы қаулы заңды күшіне енгенге дейін сонда болады. Заттай дәлелдемелерді қараудың және сақтаудың тәртібі ҚІЖКтің 223-бабымен белгіленеді. Үкім шығару немесе істі қысқарту кезінде заттай дәлелдемелер туралы мәселе шешілуі тиіс.

Бұл ретте:

1) қылмыс қаруы тәркіленуге жатады немесе оны белгілі бір адам тиісті мекемеге береді немесе жойылады;

2) ұстауға тыйым салынған заттар тиісті мекемеге беруге жатады немесе жойылады;

3) құндылығы жоқ және пайдалануға келмейтін заттар жойылуға жатады, ал мүдделі адамдар немесе мекемелер өтінген жағдайда оларға берілуі мүмкін;

4) қылмыстық жолмен жиналған ақша мен өзге де құндылықтар, сондай-ақ заңсыз кәсіпкерлік және контрабандалық заттар соттың үкімі бойынша мемлекеттің кірісіне қаратылуға жатады; қалған заттар заңды иелеріне беріледі, ал соңғылары анықталмаған кезде мемлекеттің меншігіне көшеді. Бұл заттардың тиесілілігі туралы дау туған жағдайда бұл дау азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен шешуге жатады;

5) заттай дәлелдеме болып табылатын құжаттар істің бүкіл сақталу мерзімінің ішінде онымен бірге қалады не ҚІЖКтің 123-бабының үшінші бөлігінде көрсетілген тәртіппен мүдделі ұйымдарға немесе азаматтарға беріледі.

Соттың, прокуратура, алдын ала тергеу, анықтау және сот сараптамасы органдарының қылмыстық істер бойынша заттай дәлелдемелерді, құжаттарды алу, есепке алу, сақтау, беру және жою тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді.

Табиғи немесе кейін пайда болған қасиеттері мен белгілеріне байланысты қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтауға көмегі тиетін әр түрлі нәрселер заттай дәлелдемелер болып табылады. Бұл ұғым заттай дәлелдемелерге арналған К.ІЖК 121-бабының мазмұнына сәйкес келеді. Мұнда, мәні бойынша, былай деп көрсетілген: қылмыс жасау үшін қолданылған немесе үстінде қылмыстың іздері сақталған, немесе қылмыстық әрекеттің объектісі болған нәрселер, сондай-ақ

қылмысты ашуға және істің фактілік жағдайларын анықтауға құрал бола алатын ақша және өзге де бағалы нәрселер, басқа нәрселер және құжаттар заттай дәлелдемелер ретінде танылады. Осы бапқа сәйкес, заттай дәлелдемелердің мынадай түрлерін ажырату қажет.

1. Қылмыс жасаудың құралы болған заттар (мысалы: адамның өміріне қастандық жасау үшін қолданылған қару, суық құрал немесе улы дәрі). Бұл топқа қылмыс жасағанда қолданылған автокөліктің әр түрі де жатады.

2. Қылмыстық әрекеттің объектісі болған заттар. Заттай дәлелдемелердің бұл түріне қылмыстық әрекеттің тікелей әсері тиген әртүрлі нәрселер жатады (мысалы: ұрланған немесе зиян-кестікпен қиратылған заттар).

3. Үстінде қылмыстың іздері сақталған заттар. Бұл топқа жататын заттай дәлелдемелердің маңыздылығы қылмыстың іздеріне байланысты болып табылады (қолдың, аяқтың, көліктің әр түрінің іздері, атыс құралының немесе бұзып ашу үшін қолданылған құралдардың және т.б.)- Осындай іздерді қолдану арқылы қылмыс жасаған адамдарды табу және қылмысты ашу мүмкін болатындықтан, ол іздердің сақталуын қамтамасыз ету үшін олардың көшірмелерін жасау қажет болады (ондай көшірмелер туынды дәлелдемелерге жатады).

«Нәрсе» немесе «нәрселер» деген сөз заттай объектілерді білдіреді деп қараймыз.

4. Ақша және өзге де бағалы нәрселер. Заттай дәлелдемелердің бұл тобына қылмыстық жолмен пайда етілген ұлттық және шет елдік валюта, құнды қағаздар, алтын, күміс, платина немесе құнды тастардан жасалған бұйымдар, әшекейлер және өзге заттар да жатады.

5. Басқа заттар. Бұл топқа қылмысты ашу, оның мән-жайларын дәлелдеу үшін қолданылатын және бағалы болуы қажет етілмейтін дара заттар жатады. Мәселен, қылмыс жасалған жерде табылған айыпталушының заты оның сол жерде болғандығын көрсетеді.

6. Құжаттар. Егер құжаттар қылмыстық әрекеттің объектісі болған немесе қылмыс жасауға дайындалу, қылмыс жасау, қылмысты жасыру мақсатында қолданылған болса, ондай құжаттар заттай дәлелдемелер ретінде қаралады (мәселен, құқықтар беретін немесе міндеттерден босататын ресми құжатты қолдан жасау).

Кейбір жағдайда жеке затты дәлелдемелердің, бір түріне ғана емес, бірнеше түрлеріне жатқызуға болады. Мәселен, айыпталушы ұрлаған және одан кейін қылмыс жасау үшін қолданған қару әрі қылмыстың объектісі, әрі қылмыс жасаудың құралы болып табылады. Сол сияқты, қолдан жасалған ресми құжат әрі қылмыстық әрекеттің объектісі, әрі қылмыс жасаудың құралы, әрі онда қылмыстың ізі сақталған зат болады.

Заттай дәлелдемелерді әр түрге бөлудің практикалық маңызы бар. Мәселен, жеке меншіктегі автокөлік қылмыс жасаудың құралы болған деп танылса, ол айыптау үкімі шығарылған жағдайда тәркіленуге жатады.

Көпшілік жағдайларда заттай дәлелдемелерді қолдану сараптама жүргізу арқылы мүмкін болады. Мәселен, қылмыс жасалған жерде қолдың саусақтарының іздері табылған болса, сараптама жүргізу арқылы ол іздер сезіктінің немесе айыпталушының қолынікі екені анықталады. Немесе, сезіктіні ұстау кезінде табылған қару (пистолет) сараптамаға жіберіліп, өлген адамның денесінен алынған оқтың осы қарудан атылғандығы дәлелденеді. Ресми құжаттың қолдан жасалғандығы криминалистикалық сараптама жүргізу арқылы анықталады.

Қылмыстық іс жүргізу органы заттай дәлелдемелерді олардың іске қатыстылығы, қолдануға болатындығы, шындыққа жататындығы және маңыздылығы тұрғысынан бағалап қолданады.

Заттай дәлелдемелерді қолданудың басты шарты оларды ресімдеу болып табылады. Яғни, заттай дәлелдемелер ҚІЖК-де көрсетілген ережелерге сәйкес алынуы және бекітілуі тиіс. Ол ережелерді сақтау заттай дәлелдемелердің барлық түрлері үшін бірдей талап етіледі.

Біріншіден, заттай дәлелдемелерді табылған (тергеу әрекеттерін жүргізу барысында) немесе тұлғалар (ұйымдар, азаматтар) тапсырған кезде қарап анықтау және хаттамада жазып көрсету қажет (ҚІЖК 223-бабының 1-бөлігі). Көбіне, заттай дәлелдемелер тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде табылатын болғандықтан (оқиға болған жерді қарау, тінту және т.б.), осы тергеу әрекетінің хаттамасында бұл заттың қай жерде табылғандығы, оның қандай зат екені көрсетіліп жазылады. Сот отырысында тапсырылған заттай дәлелдемелер болса, олар сот отырысының хаттамасында көрсетіледі. Егер заттай дәлелдемелерді іске мүдделі адамдар немесе басқа тұлғалар (ұйымдар, азаматтар) тергеу әрекетін жүргізу кезінен тыс жағдайда тапсырған болса немесе тергеу әрекетін жүргізу кезінде табылған заттай дәлелдемелерді құнттап қарауға ол жерде мүмкіндік болмаса (мысалы, түнгі уақыт болғандықтан), онда заттай дәлелдемелер жеке түрде қаралып, оларды қарау туралы хаттама жазылады. Заттай дәлелдемелерді қарау куәгерлердің қатысуымен жүргізіледі. Қарау хаттамасында бұл заттың қай жерде, қандай жағдайда табылғандығын, бұл заттың атауын, жалпы және ерекше белгілерін көрсетіп жазу қажет (сыртқы нысанын, түсін, қандай материалдан жасалғандығын, мөлшерін және т.б.)- Хаттама жазумен қатар, заттай дәлелдемелер мүмкіндігіне қарай фотосуретке түсіріліп, ол фотосурет хаттамаға тіркелуге тиіс.

Екіншіден, қылмыстық іс жүргізу органы заттай дәлелдемені іске тіркеу туралы қаулы шығарады (ҚІЖК 121-бабының 2-бөлігі). Мұндай қаулы болмай, заттай дәлелдемелерді қолдануға жол берілмейді.

Осы айтылған тәртіппен рәсімделген заттай дәлелдемелер қылмыстық іспен бірге үкім немесе істі қысқарту туралы қаулы заңды күшіне енгенге дейін сақталуы тиіс. Егер заттай дәлелдемені оның тым үлкендігіне немесе басқа себептерге байланысты іспен бірге сақтау мүмкін болмаса, онда ол қылмыстық іс жүргізу органы көрсеткен жерде сақтауға тапсырылады және бұл жағдайда фотосурет немесе бейнежазба құралымен оның бейнесі түсіріп алынады. Сонымен қатар, мүмкін болған жағдайда іске заттай дәлелдемелердің үлгілері алынып тіркеледі.

Заттай дәлелдемелер қылмыстық істің материалдарынан бөлек сақтауға тапсырылған болса, істе олардың қай жерде екендігін көрсететін құжат болуы тиіс. Мәселен, ұлттық немесе шет елдік валюта және өте бағалы заттар (алтын, күміс, бриллиант және т.б.) банкіге тапсырылуға жатады. Мұндай жағдайда ол заттарды банкінің қабылдағаны туралы тиісті құжат (анықтама) қылмыстық істің материалдарына тіркеледі.

Тез бұзылатын заттай дәлелдемелер (олар ҚІЖК-не сәйкес рәсімделгеннен соң) иесіне қайтарылады немесе, егер оларды иесіне қайтарып беру мүмкін болмаса, тиісті ұйымдарға мақсатына сай пайдалануға беріледі не сатуға өткізіледі және одан түскен ақша қылмыстық іс жүргізу органының депозитіне салынады. Сақталуы айтарлықтай материалдық шығын жұмсауды қажет ететін заттай дәлелдемелер, егер оларды иесіне қайтарып беру мүмкін болмаса, заңда белгіленген тәртіппен сатылады және одан түскен ақша қылмыстық іс жүргізу органының депозитіне салынады. Мұндай жағдайларда, мүмкіндігіне қарай,

заттай дәлелдемелердің үлгілерін алып іске тіркеу қажет. Занды негіздер бар болған реттерде пайдаланылған немесе сатылған заттай дәлелдемелер сол секілді және сондай сападағы заттармен иесіне қайтарылып беріледі немесе оған олардың құны төленеді. Заттай дәлелдемелер иесіне қайтарылып берілген немесе пайдалануға берілген не сатуға өткізілген болса, ол жөнінде хаттама жазылады.

Қылмыстық іс жүргізу аяқталған кезде заттай дәлелдемелердің тағдыры соттың үкімінде немесе қылмыстық істі қысқарту туралы қаулыда көрсетілуі тиіс. Бұл жөнінде ҚІЖК 121-бабының 3-бөлігінде былай деп айтылған:

1) қылмыс жасаудың құралы тәркіленуге жатады немесе ол белгілі бір мекемеге, адамға беріледі немесе жойылады;

2) қолдануға тыйым салынған заттар тиісті мекемеге беріледі немесе жойылады;

3) құндылығы жоқ және пайдалануға келмейтін заттар жойылуға жатады, ал мүдделі адамдар немесе мекемелер өтініш жасаған жағдайда оларға берілуі мүмкін;

4) қылмыстық жолмен пайда етілген ақша немесе өзге де бағалы заттар, сондай-ақ заңсыз кәсіпкерлік және контрабандалық заттар соттың үкімі бойынша мемлекеттің кірісіне қаратылуға жатады; басқа заттар соттың үкімі бойынша заңды иелеріне беріледі, ал иелері анықталмаған жағдайда, ол заттар мемлекеттің меншігіне көшеді (бұл заттардың тиесілігі туралы дау туған жағдайда, мұндай дау азаматтық іс жүргізу тәртібімен шешуге жатады);

5) заттай дәлелдеме болып табылатын құжаттар қылмыстық істің бүкіл сақталу мерзімінің ішінде онда қалады немесе мүдделі азаматтарға, ұйымдарға беріледі.

9. ҚІЖК-нің 122-бабында көрсетілген бұл хаттамаларды үш топқа бөлуге болады:

1) тергеу әрекеттерінің хаттамалары;

2) сот отырысының хаттамасы;

3) басқа процессуальдық әрекеттердің хаттамалары. 122-баптың 1-бөлігіне сәйкес, мына аталған тергеу әрекеттерінің хаттамаларында бар фактілі деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады: қарау, куәландіру, тінту, алу, сезіктіні ұстау, мүлікке тыйым салу, хат-хабарларға тыйым салу, хабарларды ұстап алу, телефонмен және басқа да сөйлесулерді тыңдау және жазып алу, тану үшін көрсету, зерттеу үшін үлгілер алу, мәйтгі қазып алу, жауапты оқиға болған жерде тексеру, тергеу эксперименті. Бұл жерде (бапта) сезіктіден, айыпталушыдан, жәбірленушіден және куәлардан жауап алудың хаттамалары көрсетілмеген. Оның себебі: ол адамдардың жауаптарының қайнар көздері жауап берген адамдардың өздері болады да, ал хаттама жазу — олардың жауаптарын бекітудің амалы ретінде қаралады. Ал, алдында аталған тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде іске маңызы бар мән-жайларды негізінен тергеуші тікелей өзі көз жеткізу арқылы анықтайды.

Тергеу әрекеттері хаттамаларының дәлелдемелер ретінде маңызы әр тергеу әрекетінің ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Мәселен, оқиға болған жерді қарау хаттамасында ол жерде табылған қылмыстың іздері, заттай дәлелдемелер және сол жердің фактілік жағдайы көрсетіліп жазылады. Тінту жүргізудің хаттамасында, мысалы, ұрланған немесе қылмыс жасаудың құралы ретінде пайдаланылған заттардың табылғандығы көрсетіледі.

Сот отырысының хаттамасында сот тергеуі кезінде зерттелген дәлелдемелер көрсетіліп жазылады. Сотталушыдан жауап алу, жәбірленушіден жауап алу, куәлерден жауап алу, сондай-ақ сотқа дейінгі өндіріс кезінде жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларын жариялап, олармен танысу арқылы қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелер зерттеледі және соның негізінде сот үкім шығарады. Сот отырысының хаттамасында соттың дәлелдемелерді зерттеуге байланысты барлық іс-әрекеттері жазылып көрсетіледі. Сондықтан осы хаттаманың негізінде сот шығарған үкімнің сот тергеуінде қаралып зерттелген істің материалдары мен дәлелдемелерге сәйкестігін анықтау мүмкін болады. Осыған орай, бірінші саты соты шығарған үкімдер мен қаулылардың дәлелділігін апелляциялық және қадағалау сатыларында тексергенде сот отырысы хаттамасының үлкен маңызы бар.

Басқа процессуальдық әрекеттердің хаттамалары жөнінде ҚІЖК 122-бабының 2-бөлігінде былай деп айтылған: қылмыс туралы ауызша арызды қабылдау кезінде, тапсырылған заттар мен құжаттарды қабылдау, кінәсын мойындап келуі, іске қатысушыларға құқықтары мен міндеттерін түсіндіру туралы жазылған хаттамаларда қамтылған фактілі деректер дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бұл хаттамалардың тергеу әрекеттерінің хаттамалары мен сот отырысы хаттамасынан айырмашылығы басқа процессуальдық әрекеттердің дәлелдеу қызметі үшін қосымша роль атқаратындығына байланысты болып табылады. Мәселен, жәбірленушінің қылмыстық іс жүргізу органына ауызша арыз бергендігі бұл арызды қабылдау туралы жазылған хаттаманың негізінде расталады. Сол сияқты, қылмыс жасаған адамның кінәсін мойындап ерікті келуі оның өзі жазған мәлімдеменің немесе оның ауызша мәлімдемесін қабылдау туралы тергеуші жазған хаттаманың негізінде анықталады.

10. ҚІЖК-нің 123-бабында көрсетілгендей, егер құжаттарда жазылған немесе ұйымдар, лауазымды адамдар, сондай-ақ азаматтар куәландырған ондағы мәліметтердің қылмыстық іс үшін маңызы болса, ол құжаттар дәлелдемелер болып табылады.

123-баптың негізінде өзге құжаттарды мынадай түрлерге бөлуге болады:

- 1) жалпы құжаттар;
- 2) компьютерлік мәліметтерді қамтитын материалдар, фото және киносуреттер, дыбыс және бейне жазбалар;
- 3) тергеу жүргізу басталғанға дейінгі тексерудің материалдары (түсініктемелер, тексеру актілері, анықтамалар).

Бірінші топқа жататын құжаттар қолдан жазылған немесе теріліп (техникалық тәсілмен) жазылған болуы мүмкін. Бұл құжаттар ресми және бейресми болып бөлінеді. Ресми құжат тиісті талаптарға сәйкес жазылып, оған қол қойылған, мөр басылған болуы тиіс. Бейресми құжаттарға жеке азаматтар жазған әр түрлі құжаттар жатады (колжазба, күнделік, конспекті, хат, қолхат және т.б.).

Екінші топқа жататын құжаттардың жалпы сипаттамасы олардың техникалық құралдарды қолдану арқылы жасалатындығы болып табылады.

Үшінші топқа қылмыстық істі қозғауға дейін болатын қылмыстар туралы арыздар мен хабарларды тексеруге байланысты жиналған материалдар жатады.

Өзге құжаттардың қылмыстық іс жүргізу хаттамаларынан жалпы айырмашылықтары былайша сипатталады:

Біріншіден, хаттамаларды қылмыстық іс жүргізу қызметін атқаратын лауазымды адамдар жазатын болса, өзге құжаттар бұл қызметті атқармайтын адамдардың (азаматтардың) қолынан шығады. Соған сәйкес, хаттамалар қылмыстық іс жүргізу қызметін атқару кезінде жазылатын болса, өзге құжаттар бұл қызметтен тыс жағдайларда жасалады.

Екіншіден, хаттамалардың құрылымы, мазмұны және олардың жазылу тәртібі ҚДЖК-мен көзделген болса, өзге құжаттардың құрылымын және мазмұнын, жасалу тәртібін ҚІЖК реттемейді.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде өзге құжаттарды жинаудың және алудың мынадай жолдары пайдаланылады:

— олар әр түрлі тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде табылулары мүмкін (оқиға болған жерді қарау, тінту, сезіктіні ұстау және т.б.);

— қажет болған жағдайларда қылмыстық іс жүргізу органы ол құжаттарды мекемелерден, ұйымдардан, лауазымды адамдардан немесе азаматтардан талап етуге құқылы;

— ондай құжаттарды қылмыстық процеске қатысушылар немесе өзге де тұлғалар (ұйымдар, лауазымды адамдар, азаматтар) өз еріктерімен қылмыстық іс жүргізу органына тапсырулары мүмкін.

Өзге құжаттарды іске тіркеу қажет болған жағдайларда қылмыстық іс жүргізу органы бұл туралы қаулы шығаруы тиіс. Ал, тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде табылған құжаттардың іске алынғандығы осы тергеу әрекетінің хаттамасында көрсетіледі. Құжаттардың заттай дәлелдемелерге тән белгілері бар болған жағдайда, оларды заттай дәлелдемелер ретінде іске тіркеу қажет.

11. Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамалар жасаумен қатар дыбыс жазу, бейнежазба, киноға түсіріп алу, фотоға түсіру, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер дайындау және ақпаратты бейнелеудің басқа да әдістері қолданылуы мүмкін. Тергеу іс-әрекетіне немесе соттың талқылауына қатысушының дәлелдемелерді бекітудің көрсетілген әдістерін қолданғандығы туралы тиісінше тергеу іс әрекеті хаттамасына немесе сот отырысының хаттамасына пайдаланылған ғылыми-техникалық құралдардың техникалық сипаттамасы келтіріле отырып белгі соғылады.

Фонограммалар, бейнежазбалар, кинофильмдер, фотосуреттер, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер тергеу немесе сот іс-әрекетінің барысы мен нәтижелерін басқа да бейнелеулер хаттамаға қоса беріледі. Әрбір қосымшада оған қатысты тергеу немесе сот іс-әрекетінің атауы, орны, күні көрсетілген түсіндірме жазба болуға тиіс. Бұл жазбаны іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында анықтаушы немесе тергеуші және қажет болған жағдайларда, куәгерлер, ал сотта - сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысы өз қолдарымен куәландырады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Дәлелдеу процесінде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану.
2. Дәлелдеудегі жедел іздестіру қызметтерінің рөлі мен маңызы.
3. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеудегі аналогиялар мен преюдициялар. Дәлелдемелердің іс жүргізушілік кайнар көздерінің түрлері.
4. Куәнің жауаптары.
5. Куәнің жауаптарының түсінігі, пәні мен маңызы.
6. Куәлік жауаптарының субъектілері.

7. Куә ретінде жауап алуға жатпайтын тұлғалар.
8. Куәлік иммунитет.
9. Куәнің жауаптарының растығына әсер ететін факторлар.
10. Куәнің жауаптарын бағалау мен тексеру.

13-тақырып. Қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеу институты.

Дәріс мақсаты: Қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеу институтын ашу.

Қысқаша мазмұны:

1. Қылмыстық іс жүргізудегі қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларының түсінігі мен маңызы. Қылмыстық іс жүргізушілік реттеу механизміндегі сендіру, мәжбүрлеу және жауапкершілік мәселелері. Қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеуді қолданудың құқықтық және гуманитарлық мәселелері.

2. Қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеуге ұшыраған тұлғаның құқықтық - жағдайы. Іс жүргізушілік мәжбүрлеу құралдарын қолданудың жалпы шарттары, жүйесі және механизмі. Қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларының түрлері, олардың қолдану мақсаттары.

3. Қылмыстық іс жүргізудің кейбір субъектілеріне қатысты қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеуді қолданудың ерекшеліктері.

4. Қылмыс жасаған тұлғаны сезікті ретінде ұстаудың негізі, жағдайы мен мерзімдері. Қылмыс жасаған тұлғаны ұстау кезіндегі азаматтардың құқықтары. Қылмыс жасалуына сезікті тұлғаны ұстау тәртіптері. Ұсталған адамды жеке тінту. Қылмыс жасалуына ұсталған сезікті тұлғаны босату негіздері. Қылмыстың жасалуына ұсталғанды қамауға алу тәртіптері. Ұсталу туралы сезіктінің туыстарына хабарландыру.

5. Бұлтартпау шаралары: түсінігі, негіздері, маңызы. Бұлтартпау шараларын қолданудың заңдылығы мен негізділігінің конституциялық кепілдіктері. Бұлтартпау шараларын қолдану кезінде ескерілетін мән-жайлар. Сезіктіге қатысты бұлтартпау шараларын қолдану тәртіптері.

6. Бұлтартпау шараларының түрлері. Ешқайда кетпеу және өзін дұрыс ұстау туралы қолхат алдыру. Жеке кепілдік және оны қолданудың жағдайлары. Кепіл берушінің құқықтары мен міндеттері. Өкіл берушінің өзінің міндеттерін орындамаудың салдары. Әскери бөлім командованиесінің әскери қызметшілерін бақылау: мәні, жағдайлары және оны қолданудың іс жүргізушілік тәртібі.

7. Кәмелетке толмағанды қарауға беру: түсінігі, жағдайы мен оны қолданудың іс жүргізушілік жағдайы. Кепіл: мәні, жағдайы мен оны қолданудың іс жүргізу тәртібі. Қылмыстық іс жүргізуді жүргізетін органның шақыруына сезікті, айыпталушының келмеуі салдары.

8. Үйде қамап ұстау: түсінігі, жағдайы мен оны қолданудың іс жүргізушілік іс жағдайы.

9. Қамауға алу: түсінігі, жағдайы және оны қолданудың іс жүргізушілік жағдайы. Қамауға алудың мерзімі және алдын ала тергеу мен сот талқылау сатысында оны ұзартудың тәртібі. Бұлтартпау шараларын өзгерту мен жою негіздері.

10. Басқада іс жүргізушілік мәжбүрлеу шаралары, олардың түрлері. Оларды қолданудың негізі, мақсаттары мен қолдану тәртібі. Анықтаушыға, тергеушіге, сотқа келу міндеттемесі. Қызметтен уақытша босату. Ақша өндіріп алу. Мүлікке тыйым салу.

1. Іс жүргізулік мәжбүрлеу шаралары ұғымы. Қылмыстық іс-жүргізулік мәжбүрлеу шаралары — бұл қылмыстық іс жүргізу заңында көзделген сот әділдігінің міндеттері мен тергеу жетістіктеріне жету мақсатында күдіктінің, айыпталушының құқығын шектейтін іс бойынша қылмыстық процесті жүргізуші органның, әрекеттері мен шешімдері.

Іс жүргізулік мәжбүрлеу шараларының шарттары — әділ сот мақсаттарының жетістігіне жету қажеттілігі, қылмыстық сот өндірісі мен үкімді орындауға қатысты тәртіптерді анықтаумен қамтамасыз етілуі. Іс жүргізушілік мәжбүрлеу шаралары тек кедергі болған жағдайда және іс қозғалысына қатысты кедергілердің пайда болу мүмкіндігі шынайы туындаған жағдайда қолданылады.

Іс жүргізулік мәжбүрлеу шараларының негізіне:

- 1) қозғалған қылмыстық істің болуы;
- 2) оған қатысты субъектілердің болуы (прокурор, анықтаушы, тергеуші, және өз өндірісінде істі қабылдаған және қарсылық білдірмеген сот);
- 3) оған қатысты объект (қылмыстық іс жүргізу заңның әрекеттері тағылатын тұлғалар) жатады.

Қозғалған қылмыстық іс заңды түрде іс жүргізушілік мәжбүрлеу үшін қызмет етеді, себебі, онда қоғамға қауіпті әрекеттердің жүзеге асуы туралы қорытындылар болуы мүмкін. Мәжбүрлеу шаралары іс тоқтатылғаннан кейін қолданылуға тиісті емес.

Заңға сәйкес істі тоқтату барысында бұлтаршау шаралары, мүлкін тәркілеу, корреспонденция, қызметінен уақытша шеттету шаралары жойылады (ҚР ЦЖК 159,161-баптары).

2. Қылмыстық іс жүргізу заңы мынадай іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларын қарастырады: күдіктіні ұстау (17-тарау); бұлтартпау шаралары (18 -тарау); басқа да іс жүргізушілік мәжбүрлеу шаралары (19-тарау).

Ұстаудың мәні прокурор мен соттың алдын ала рұқсатынсыз адамды уақытша күзетке алу. Осыған орай ұстау екі түрге бөлінеді: айыпталушыны ұстау және күдіктіні ұстау.

Айыпталушыны ұстау — бұл іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларының тосын түрі. Оның мазмұны күзетке алу сияқты бұлтартпау шараларын таңдап, қорытынды шығару туралы қылмыстық ізге түсу органдарының өтінішін қарау үшін тез арада айыпталушыны сотқа жеткізу мақсатында қысқа мерзімге күзетте ұстауға негізделеді. Бірақ айыпталушыны ұстау күдіктіні ұстауға қатысты көзделген тәртіп бойынша жүзеге асырылады. Айыпталушыны ұстаудың өзіндік ерекше негіздемесі, мақсаттары, уәждері және шарттары бар. Оның негіздемесі прокурордың, тергеушінің күзетте ұстау сияқты бұлтартпау шараларын таңдау туралы өтінішін соттың судьясы қарау қажеттілігіне тікелей байланысты. Ал мақсаты айыпталушыны аталған өтінішті қарау мақсатында сотқа тез арада жеткізу болып табылады. Уәжі ретінде айыпталушының тергеушіге тіпті сот отырысына келуден жалтару қаупінен сақтану белгілерін атауға болады. Ұстау шарттары айыпталушы ретінде мәжбүрлеу туралы қаулының негізді қабылдануына қызмет етеді.

Күдіктіні ұстау ҚІЖК 17-тарауында қарастырылған. «Сезіктіні ұстау» ұғымының мәнді белгілері оның қылмысқа қатыстылығын анықтау және оған қамауға алу түріндегі бұлтаршау шарасын қолдану туралы мәселені шешеу

мақсатында қолданылатын іс жүргізулік мәжбүрлеу шарасы ретінде тануға негіз болады.

Қылмыстық іс жүргізулік ұстауды жай ұстаудан, әкімшілік ұстаудан және күзетке алу сияқты бұлтартпау шараларынан ажыратып қарау керек.

Ұстау деп қылмыс жасады деп күдік келтірген адамды өз бетінше әрекет ету құқығынан айыру үшін дене күшімен мәжбүрлеу шаралары түсініледі. Заң бойынша қылмыскерді жәбірленушінің өзі, сондай-ақ басқа азамат (ҚР ҚІЖК 133-бап) немесе полицияның патруль-күзетші қызметкерлері ұстай алады.

Бұған қоса, ҚР ҚДЖК 453-бабының 1-1 тармағында (үкімді орындау сатысында) қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жазаға сотталып, бақылаудан жасырынған және жазасын өтеуден жалтарған адамдарға қатысты іздестіру жариялау мен бұлтартпау шаралары қарастырылған. Тұрғылықты жерінен жасырынған және тұратын жері белгісіз сотталған адамға іздестіру жарияланады және ұсталуы да мүмкін.

Іс жүргізулік ұстау күзетке алу сияқты бұлтартпау шарасымен ұқсас келеді. Екі жағдайда да күзетке алынған іс жүргізулік ұстау жүзеге асырылады. (ҚР ҚІЖК 150-баптың, 5-тармағы). Бірақ бұл екеуі екі түрлі ұғымдар.

Ұстау тосын қолданылатын, қысқа мерзімді күзетке алу белгілерімен ерекшеленеді, оның ерекше негіздемесі, мақсаты, шара қолдану әрекеттері болады. Ұстау әрқашан тосын іс жүргізулік әрекеті деп танылады, сондықтан соттың санкциясынсыз қылмыстық ізге түсудің бастапқы сатыларында ғана жүзеге асады. Бір ғана күзетке алу сияқты бұлтартпау шарасын тандау туралы өтініш бойынша айыпталушыны қайтадан ұстауға жол берілмейді.

Із жүргізулік ұстау шарасын тергеуші, прокурор, анықтау органы мен анықтаушы, қылмыстық ізге түсу органдары ғана жүзеге асыра алады.

Күдіктіні ұстау негіздері. Күдіктіні ұстау негіздері ҚІЖК132-бабында қарастырылған. Қылмыстық ізге түсу ісін жүзеге асыратын орган мына негіздердің бірі болған жағдайда күдіктіні ұстай алады:

1) қылмыс жасау кезінде немесе тікелей оны жасағаннан кейін ұсталған адам. Қылмыс жасау кезінде немесе тікелей оны жасаған адамды жәбірленуші, көрген адам, полиция қызметкерлері ұстай алады.

2) Көрген адамдар, оның ішінде жәбірленушілер қылмыс жасау кезінде сол адамды тікелей көрсете алады немесе сол адамның оған қол сұғушылығына қарсы бұлтартпау мақсатында ұстай алады. Осы негізде ұстау кезінде бір ғана көрген адамды тану жеткілікті.

3) Ол адамда немесе оның киімінде, өзінде немесе оның тұратын үйінде қылмыстың анық ізі табылады.

Бұндай іздер дене жарақатының болуымен, заттай дәлелдемелердің болуымен (мысалы, қару және қылмыс заттары, қан ізі) анықталады. Осыған орай анық іздер тек үйін ғана емес жұмыс орнын, гаражын, саябағын, басқа жерлерді тінту кезінде табылуы мүмкін.

4) адамды қылмыс жасаған деп күдікті етуге негіз болатын басқа да мәліметтер болған кезінде. Бұл мәліметтердің кінәлі екенін дәлелдеуде күші аз және қылмыстың аса айқын емес іздері болып саналады (күдіктінің қылмыскер пішініне ұқсас болуы, мойындап келуі, көрмеген адамды тану).

Осы негіздер бойынша ұстау мүмкіндігі төмендегі шарттардың бірі болған жағдайда жүзеге асады:

а) егер бұл адам жасырынуға талпынса (ұстау кезінде қарсылық білдіру, қашуға бейімделу, жолға кетуге дайындалу);

б) егер ол адамның тұрақты тұрғылықты жері болмаса. КІЖК 132-бабының мазмұны бойынша Қазақстан Республикасы аумағында тұрақты тұрғылықты жері болмауы тиіс.

в) күдіктінің жеке тұлғасы туралы мәліметтер белгілі болмаған жағдайда. Адамды ұстау туралы хаттаманы толтыру барысында ұсталған адамды куәландыратын құжаттарының (паспорт) болмауы күмән тудырады.

Ұстауға қатысты негіздер - қылмыс жасаған деп күдіктелген адам объективті тергеуге және талқылау ісіне кедергі келтіретіндей қауш тудырса, тергеу ісінен жасырынса, қылмыстық әрекетті жалғастыратын болса немесе іс бойынша ақиқатты ашуға кедергі келтірсе (куә, жәбірленуші атына қауіп төндірсе).

Ұстау шарасын қолдану күзетке алу сияқты бұлтартпау шараларын таңдау ретінде ерекше сипатқа ие болуы керек (күдіктінің мінез-құлқын түзетуге қатысты басқа да құралдар сияқты).

Қамауға алу бұлтартпау шарасы ретінде соттың санкциясы бойынша ғана тек заңмен екі жылдан артық мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген әдейі қылмыс жасалғандығы және заңмен үш жылдан артық мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген абайсызда қылмыс жасалғандығы үшін айыпталушыға (сезіктіге) қатысты қолданылады (ҚР ҚІЖК 150-бап). Басқа қылмыстар бойынша, яғни қамауға алу ретіндегі бұлтартпау шараларын қолдану мүмкін болмаған жағдайда ұстаудың да қажеттілігі болмай қалады. Осыған орай күдіктіні ұстау заңдылығы қылмыстық істі қозғау кезіндегі дұрыс квалификацияның болуына байланысты.

Ұстаудың арнайы негіздемесі — дербес категориялы лауазымды адамдардың қызметтік иммунитетіне қатысты қосымша талаптарды сақтау. Мысалы, Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының Төрағасы және оның мүшелері, Қазақстан Республикасы судьялары, Қазақстан Республикасы Бас Проку-роры және дипломатиялық қызметі бар тұлғалар қылмыс жасаған жерінде ұстау жағдайынан басқа Қазақстан Республикасы Президентінің немесе Қазақстан Республикасы Парламентінің келісімінсіз қамауға алынуға тиісті емес. (ҚР ҚІЖК 496, 499-баптар).

Із жүргізушілік ұстау (соның ішінде қысқа мерзімге қамауға алу) іс қозғалғаннан кейін ғана жүзеге асырылады.

Күдіктіні жеткізген сәттен бастап үш сағат ішінде кешіктірмей ұстау туралы хаттама толтырылуы тиіс (ҚР ҚІЖК 134-бап). Ұстау туралы хаттама ҚР ҚІЖК 203-бабына сәйкес толтырылады. Онда толтырылған күні мен уақыты көрсетіледі, күдіктіні ұстаудың негізі мен уәждері, оны жеке өтіну нәтижелері мен оның түсініктемесі енгізіледі. Бұған қоса, хаттамада ұсталған адамның күйі (мас болуы, жарақаттарының болуы), оның киім киісі туралы мәліметтер көрсетілуі тиіс. Хаттама күдікті адамға хабарланады, оның құқықтары түсіндіріледі және түсіндірілгені туралы хаттамаға жазба белгіленеді. Хаттамаға күдікті мен оны толтырған адам қол қояды. Хаттаманың көшірмесі қолхат арқылы күдіктіге тапсырылады (КІЖК 234-бап, 4-тармақ).

Адамды ұстау барысында анықтау, тергеу органдары немесе анықтаушы, тергеуші ұстау туралы хаттама толтырылған сәттен бастап он екі сағат ішінде прокурорға хабарлауы міндетті.

ҚР ҚІЖК-нің 138-бабына сәйкес осы мерзім ішінде ұстау туралы хабарланады:

— жанұяның кәмелетке жасы толған мүшелеріне, олар болмаған жағдайда күдіктінің жақын туыстарына хабарланады немесе күдіктінің не айыпталушының өзіне хабарлауға мүмкіндік беріледі;

— әскери бөлімнің командованиесіне хабарланады, егер күдікті әскери қызметтегі адам болса;

— ұстау орны туралы ақпаратты білу үшін қорғаушысына хабарланады.

Алдын ала тергеу мүддесіне сай күдіктінің туыстарына өзі хабарлау құқығы шектелуі мүмкін (мысалы, қылмысқа бірге қатысқандар қылмыстың ізін жою немесе өзі ұсталмауға талпыну қаупінің алдын алу үшін).

Кейбір жағдайларда ұсталғаны туралы хабарлама прокурордың санкциямен де жүзеге аспауы мүмкін. Хабарламаны кейінге қалдыру тергеудің айрықша жағдайларымен, тергеу құпияларымен негізделеді (мысалы, ұйымдасқан топ жасаған қылмыс, қастандыққа қатысушының біреуін ғана ұстау басқа қатысушылардың тергеу ісіне қарсы кедергі келтіруі мүмкін).

Кәмелетке жасы толмағандарды ұстау туралы қандай бір жағдайда болмасын тез арада оның заңды өкіліне хабарланады. (ҚР ҚІЖК 491-бап). Тергеуші не анықтаушы күдіктінің асырауындағы адамды қамқорлығына алу туралы және оның мүлкін сақтау туралы шараларды қолдануға міндетті (ҚР ҚІЖК 155-бап).

Күдікті ұсталған сәттен бастап 24 сағаттан кешіктірмей күдіктіге қорғаушысының қатысуымен жауап беру мүмкіндігі жүргізілуі тиіс (ҚР ҚІЖК 68-бап).

Күдікті адам тергеу изоляторына қамауға алынады, тергеу изоляторынан алыс жерде болған жағдайда прокурор, анықтаушы, тергеуші қаулысы бойынша бұл адам уақытша қамау изоляторында, гауптвахтада немесе Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің басқа мекемелерінде қамауға алынады.

Күдіктіні ұстау оны босатумен немесе қамауға алу ретіндегі бұлтартпау шараларын қолданумен аяқталады.

Заң күдіктіні босатудың мынадай негіздерін қарастырады: (ҚР ҚІЖК 136-бап):

1) қылмыс жасады деген күдік расталмаса. Бұл жағдайда күдіктіге қатысты қылмыстық ізге түсу әрекеті тоқтатылуы тиіс (37-бап, 1-бөлім). Ол ақталуға құқығы бар (ҚР ҚІЖК 39-бап).

2) Қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға негіз болмаса.

3) Ұстау заң талаптарын бұзу арқылы жүргізілсе (ҚР ҚІЖК 134-бап).

Жалпы ережелер бойынша ұстау мерзімі ұсталған сәтінен бастап жетпіс екі сағаттан артық болмауы тиіс. Егер ұсталған сәті көрсетілген мерзім ішінде анықтаушы, тергеуші қамауға алу туралы қаулы қабылдамаса күдікті босатылады.

Ұсталған адамды босату кезінде мыналар тапсырылады: тергеуші не анықтаушының күдіктіге қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануды таңдау туралы өтінішінің қанағаттандырылмайтыны туралы прокурор немесе сот қаулысының кешірмесі; ұстау туралы анықтама. Анықтамада кім ұстағаны, ұстау негіздері, ұсталған жері, уақыты, босату негіздері мен уақыты көрсетіледі (ҚР ҚІЖК 136-бап).

3. Қылмыстық іс жүргізу органы әрбір жеке жағдайда бұлтартпау шарасының түрін таңдау үшін ҚІЖК-нің 141-бабында көрсетілген мән-жайларды ескерді. Бұл бапта былай деп айтылған: бұлтартпау шарасының қайсысын қолданудың қажеттігі туралы мәселені шешу кезінде осы Кодекстің 139-бабында айтылған

мән-жайлармен қатар тағылған айыптаудың ауырлығы, айыпталушының жеке басы, оның жас мөлшері, денсаулық жағдайы, отбасы жағдайы, немен шұғылданатындығы, мүліктік жай-күйі, тұрақты тұратын жерінің бар-жоғы және басқа мән-жайлар ескерілуге тиіс.

Айыпталушыға қатысты заңда көрсетілген мән-жайларды бұлтартпау шарасын сезіктіге қолдану кезінде де ескеру қажет болды. Сезіктіге бұлтартпау шарасын қолданудың тәртібі ҚІЖК-нің 142-бабында белгіленген. Бұл бапта көрсетілгендей, сезіктіге бұлтартпау шаралары ерекше жағдайларда қолданылады. Бірақ, ол ерекше жағдайлардың сипаты заңда айтылмаған. Дегенмен, бұл ерекше жағдайларды ҚІЖК-нің 132-бабында көрсетілген сезіктіні ұстаудың негіздеріне сәйкес келді деп қарастыру дұрыс болады (сезіктінің қылмыс жасаудың үстінде ұсталуы немесе жәбірленушінің қылмыс жасаған осы адам деп тура көрсетуі және т.б.). Осындай жағдайларда сезіктіге бұлтартпау шарасын қолдану арқылы (мәселен, қамауға алу) оның қылмыстық ізге түсу органдарынан жасырынуына кедергі қойылады және сезіктінің қылмыс жасауға қатыстылығын тез арада тексеріп, оған айып тағу үшін негізін, бар-жоғын анықтау жүзеге асырылады.

Сезіктіге бұлтартпау шарасын қолданудың тағы бір ерекшелігі оның қысқа мерзімге қолданылатындығы болып табылады. Яғни, егер айыпталушыға бұлтартпау шарасын қолданудың мерзімі алдын ала тергеу жүргізудің мерзіміне сәйкес келетін болса (жалпы ереже бойынша, екі ай және бұл мерзім ұзартылуы мүмкін), сезіктіге бұлтартпау шарасын қолданудың мерзімі он тәулікпен шектеледі және бұл мерзім ұзартуға жатпайды. Егер сезікті ретінде ұсталған адам (ҚІЖК-нің, 132-бабы бойынша) содан кейін бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алынған болса, қамауда ұстаудың мерзімі сезікті ретінде ұсталған кезден бастап есептеледі. Он тәулік мерзімнің ішінде сезіктінің қылмыс жасағандығын көрсететін жеткілікті дәлелдемелер жиналып, соның негізінде сезіктіге айып тағылса, онда оған айыпталушыға қатысты бұлтартпау шарасын қолдану мүмкін болады. Ал, он тәулік мерзімнің ішінде сезіктіге айып тағылмаса, онда оған қатысты бұлтартпау шарасын қолдану дереу тоқтатылуы тиіс.

Айыпталушыға немесе сезіктіге бұлтартпау шарасының бір түрін ғана қолдануға болады. ҚІЖК-нің 143-бабына сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы бұлтартпау шарасын қолданудың негізін көрсетуді қамтитын қаулы шығарып, бұл қаулының көшірмесін бұлтартпау шарасы қолданылған адамға тапсырады. Онымен бір мезгілде бұл адамға бұлтартпау шарасын қолдану туралы шешімге шағымданудың тәртібі түсіндіріледі.

4. Қылмыс жасады деп сезік келтірілген адамды ұстау оның қылмысқа қатыстылығын анықтау және бұлтартпау шарасы ретінде оны қамауға алу мәселесін шешу мақсатында қысқа мерзімге қолданылатын мәжбүрлеу шарасы болып табылады. Бұл шараны қолданудың негіздері және тәртібі ҚІЖК-нің 17-тарауында (132-138 баптар) белгіленген.

Қылмыстық ізге түсу органы бас бостандығынан айыру түрінде жаза қолданылуы мүмкін болатын қылмыс жасағандығына күдік келтірген адамды мына негіздердің бірі болғанда (ҚІЖК 132-бабының 2-бөлігінде көрсетілген) сезікті ретінде ұстауға құқылы:

1) бұл адам қылмыс жасау кезінде немесе тікелей қылмыс жасағаннан кейін ұсталған болса;

2) өз көзімен көрген адамдар, соның ішінде жәбірленуші, қылмыс жасаған осы адам деп тура көрсетсе немесе басқа адам қылмыс жасаған адамды ұстап әкелген болса;

3) бұл адамның денесінде немесе оның киімінде, тұратын үйінде қылмыстың айқын іздері табылған болса;

4) жедел-ізвестіру қызметінің заңға сәйкес алынған материалдарында бұл адамның ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағандығын немесе ондай қылмыс жасауға дайындалғандығын көрсететін анық деректер бар болса.

ҚІЖК 132-бабының 3-бөлігінде көрсетілгендей, бұл адамның қылмыс жасағандығына сезіктенуге өзге де деректер болған кезде, ол жасырынуға әрекет жасаған болса не оның тұрақты тұратын жері болмаған, немесе жеке басы анықталмаған жағдайларда ғана оны сезікті ретінде ұстауға болады.

ҚІЖК-нің 133-бабына сәйкес, жәбірленушінің және өзге де азаматтардың қылмыс жасаған адамдарды ұстауға құқығы бар. Мұндай жағдайда ұсталған адамға оны мемлекеттік органдарға жеткізу және оның жаңа қылмыс жасауын болғызбау мақсатында дене күшін және қажетті құралдарды қолдануға жол беріледі. Бірақ, қылмыс жасады деп сезік келтірілген адамды ұстауды заң бойынша рәсімдеу қылмыстық ізге түсі органының құзыретіне жатады.

ҚІЖК-нің 134-бабында бөлгіленген тәртіп бойынша, сезіктіні ұстау хаттама жазу арқылы рәсімделеді. Бұл хаттаманы анықтау немесе алдын ала тергеу жүргізу органына сезіктіні әкелгеннен кейін үш сағаттан аспайтын мерзімде тергеуші немесе анықтаушы жазып, онда ұстаудың негіздері мен себебін, жерін және уақытын (сағаты мен минутын), хаттама жазудың уақытын көрсету қажет. Хаттамаға оны жазған адам және ұсталған адам қол қояды. Хаттама ұсталған адамға жарияланады және оған ҚІЖК-нің 68-бабында көзделген сезіктінің құқықтары, соның ішінде қорғаушы шақыру және оның қатысуымен жауап беру құқығы түсіндіріліп, бұл жөнінде хаттамада көрсетіледі. Сезіктіні ұстау хаттамасы жазылған сәттен бастап он екі сағаттың ішінде оның ұсталғандығы туралы прокурорға жазбаша хабарланады.

Сезікті ретінде ұсталған адамнан жиырма төрт сағаттан кешіктірмей жауап алынуы тиіс.

Сезіктіні ұстау процессуальдық мәжбүрлеу шарасы болғандықтан, оны қолдану қылмыстық іс қозғалғаннан кейін болуы тиіс. Кейбір жағдайда бұл шараны қолдану қылмыстық іс қозғалғанға дейін де болуы мүмкін. Мысалы, сезікті қылмыс жасаудың үстінде ұсталған жағдайда, оған дейін қылмыстық істі қозғауға себеп және негіз болған жоқ. Бұл жағдайда тергеуші немесе анықтаушы сезіктіні ұстау хаттамасын жазумен қатар қылмыстық істі қозғау туралы қаулы шығаруы тиіс (оған негіз бар болса).

ҚІЖК-нің 135-бабына сәйкес, сезіктіні ұстау шарасын қолданған лауазымды адам оны жеке тінтуге құқылы: сезіктінің қаруы бар деп санауға негіз болған жағдайда немесе ол өзінің қылмыс жасағандығын көрсететін заттардан құтылуға тырысқан, не өзге де қажетті жағдайларда ұсталған адамға дереу жеке тінту жүргізуге болады. Мұндай тінту жүргізілген болса, оны кім жүргізгендігі және бұл кезде қандай заттардың алынғандығы сезіктіні ұстау хаттамасында жазылып көрсетіледі.

Сезікті ретінде ұсталған адамдарды қамауда ұстаудың, тәртібі туралы ҚІЖК-нің 137-бабында көрсетілген. Бұл бапқа сәйкес, сезікті ретінде ұсталғандар уақытша ұстау изоляторларында қамалады. Қылмыс жасады деген сезікпен

ұсталған әскери қызметшілер мен жазасын бас бостаыдығынан айыру түрінде өтеп жүрген адамдар тиісінше абақтыларда және Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындайтын қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелерінде де ұсталуы мүмкін. Басқа жағдайларда (мәселен, уақытша ұстау изоляторы жоқ жерде) қылмыс жасады деген сезікпен ұсталғандар анықтау органы бастығының ұйғаруы бойынша арнайы бейімделген үй-жайларда ұсталады.

Қылмыс жасады деген сезікпен ұсталған адамдарды қамауда ұстаудың жалпы тәртібі мен шарттары Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 30 наурыздағы «Қылмыс жасағандығы жөнінде сезіктілерді және айыпталушыларды қамауда ұстаудың тәртібі және шарттары туралы» заңымен белгіленген.

Қылмыстық ізге түсу органы он екі сағаттың ішінде сезіктінің ұсталғандығы және қай жерде екендігі туралы оның отбасының кәмелетке толған мүшелерінің біреуіне, ал олар болмаған жағдайда басқа туыстарына не жақын адамдарына хабарлауға немесе мұндай хабарлау мүмкіндігін сезіктінің өзіне беруге міндетті (ҚІЖК-нің 138-бабы).

Егер ұсталған адам басқа мемлекеттің азаматы болып табылса, көрсетілген мерзімде ол мемлекеттің елшілігі немесе консульдығы не өзге өкілдігі хабардар етілуге тиіс.

Істің ерекше жағдайларына байланысты және тергеу жүргізудің бастапқы кездегі құпиясын сақтауды қамтамасыз ету мақсатында прокурордың санкциясымен сезіктінің ұсталғандығын көрсетілген адамдарға хабарлау, сезікті кәмелетке толмаған жағдайды қоспағанда, ұстау кезінен бастап жетпіс екі сағатк дейін кейінге қалдырылуы мүмкін.

Сезіктіні ұстаудан босатудың негіздері және тәртібі ҚІЖК-нің 136-бабында кезделген. Бұл бапқа сәйкес, мынадай жағдайларда қылмыс жасады деген сезік бойынша ұсталған адам босатылуға жатады:

- 1) қылмыс жасады деген сезік расталмаса;
- 2) ұсталған адамға қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға негіз жоқ болса;
- 3) сезіктіні ұстау кезінде ҚІЖК 134-бабының талаптары бұзылған болса.

Осындай негіздердің бірі болған жағдайда сезіктіні ұстаудан босату қылмыстық ізге түсу органының бұл туралы қаулы шығаруы арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, ҚІЖК 136-бабының 3-бөлігінде көрсетілгендей, егер сезіктіні жетпіс екі сағатқа дейін ұстаудың мерзімі өтіп, бірақ оған бұлтартпау шарасы ретінде прокурордың санкциясымен қамауға алу қолданылмаған болса, онда қамау органының бастығы өзінің қаулысымен сезіктіні ұстаудан босатып, ол туралы бұл істі жүргізуші органға және прокурорға хабарлауға міндетті.

Сезікті ретінде ұсталған адамды босату кезінде бұл адамға оны кім ұстағандығы, ұстаудың негізі, орны және уақыты, босатудың негізі мен уақыты көрсетілген анықтама (құжат) берілуі тиіс.

5. Бұлтартпау шаралары ұғымы. Оларды қолданудың негіздері және тәртібі. Процессуальдық мәжбүрлеу шараларының, бір түрі бұлтартпау шаралары болып табылады. Олар, басқа мәжбүрлеу шаралары сияқты, қылмыстық іс жүргізу міндеттерін орындауды қамтамасыз ету мақсатында және заңмен белгіленген тәртіп бойынша қолданылады (ҚІЖК 18-тарауының, 139-155 баптары).

Бұлтартпау шаралары жалпы ереже бойынша айыпталушыға, сондай-ақ сотталушыға, ал сезіктіге ерекше жағдайларда қолданылады. Осыған сәйкес, сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде бұлтартпау шарасын қолдануды қылмыстық ізге түсу органы шешетін болса, ал соттағы өндіріс кезінде бұл мәселені сот (судья) шешеді.

ҚІЖК-нің 139-бабында бұлтартпау шараларын қолданудың негіздері туралы былай деп жазылған: айыпталушы анықтаудан, алдын ала тергеуден немесе соттан жасырынады не алдын ала тергеудің және сотта іс қараудың объективті жүргізілуіне кедергі жасайды немесе қылмыстық әрекетпен шұғылдануды жалғастырады деп қарауға жеткілікті негіздер болған кезде, сондай-ақ үкімнің орындалуын қамтамасыз ету үшін қылмыстық процесті жүргізуші орган өз өкілеттігі шегінде ол адамға осы Кодексте көзделген бұлтартпау шараларының бірін қолданады. Осындай қылмыстық процестің міндеттерін орындауға кедергі келтіретін жағдайларды болғызбау бұлтартпау шараларын қолданудың тікелей мақсаты болып табылады. Ал бұл мақсаттың орындалуы ҚІЖК-нің 8-бабында көрсетілген қылмыстық процестің тікелей міндеттерін (қылмысты тез және толық ашу және т.б.) орындауға мүмкіндік туғызады. Осыдан келіп, бұлтартпау шараларын қолданудың негізі ретінде жоғарыда айтылған жағдайлардың өзі емес (олар бұл кезде жоқ жағдайлар болғандықтан), бірақ ондай жағдайлардың қылмыстық іс жүргізу барысында туындауы мүмкіндігін көрсететін нақты деректер деп білеміз.

Сонымен, *бұлтартпау шаралары* қылмыстық іс жүргізу органы жалпы ереже бойынша айыпталушыға (сезіктіге ерекше жағдайда) немесе сотталушыға заңда көрсетілген тәртіп бойынша қолданатын мәжбүрлеу шараларының жеке тобы болып табылады.

6. Бұлтартпау шараларының бірнеше түрлері бар. Олар ҚІЖК-нің 140-бабында аталып көрсетілген:

- 1) ешқайда кетпеу және өзін дұрыс ұстау туралы қолхат алу;
- 2) жеке адамдардың кепілдігі;
- 3) әскери қызметшіні әскери бөлім командованиесінің бақылауына беру;
- 4) кәмелетке толмағанды қарауға беру;
- 5) кепіл;
- 6) үйде қамап ұстау;
- 7) қамауға алу.

Бұл аталған шараларды, олардың сипатына қарай және кімдерге қолданылатындығын ескере отырып, екі топқа бөлуге жатады:

- 1) бұлтартпау шараларының жалпы түрлері;
- 2) бұлтартпау шараларының арнайы түрлері.

Бірінші топқа мына шаралар жатқызылады: ешқайда кетпеу және өзін дұрыс ұстау туралы қолхат алу, жеке адамдардың кепілдігі, кепіл, үйде қамап ұстау, қамау. Бұл топқа жататын шараларды қолдану үшін айрықша талаптар қойылмайтын болғандықтан, оларды бұлтартпау шараларының жалпы түрлері деп атаймыз. Екінші топқа жататын бұлтартпау шараларының түрлері: әскери қызметшіні әскери бөлім командованиесінің бақылауына беру, кәмелетке толмағанды қарауға беру. Бұл шаралардың ерекшелігі олардың аталған субъектілер үшін көзделгендігі болып табылады. Дегенмен, бұл субъектілерге де қажет болған жағдайда бұлтартпау шараларының жалпы түрін қолдануға тыйым

салынбайды. Мәселен, әскери қызметші ауыр қылмыс жасаған жағдайда тергеуші оған қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолданады. Ал, кәмелетке толмағандарға мүмкіндігінше ата-анасының немесе сенімге ие басқа адамдардың қарауына беру шарасы кеңірек қолданылуға тиіс.

ҚІЖК-нің 144-153 баптарында бұлтартпау шараларының түрлерін қолданудың тәртібі реттелген, Соның ішінде: *ешқайда кетпеу және өзін дұрыс ұстау туралы қолхат* қылмыстық процесті жүргізуші органның сезіктіден немесе айыпталушыдан (сотталушыдан) тұрақты не уақытша тұратын жерінен тергеушінің, анықтаушының, прокурордың немесе соттың рұқсатынсыз кетпеуге, тергеу жүргізуге және істі сотта қарауға кедергі келтірмеуге, белгіленген мерзімде қылмыстық іс жүргізу органының шақыруы бойынша келуге жазбаша міндеттеме алуышан тұрады (ҚІЖК-нің 144-бабы). Егер сезікті немесе айыпталушы тұратын жердің аумағында қоныс аударатын болса, бұл жөнінде бұлтартпау шарасын қолданған қылмыстық, іс жүргізу органын хабардар етуге міндетті болып табылады. Бұл шараны қолдану екі процессуальдық құжат жазу арқылы рәсімделеді: бұлтартпау шарасын қолдану туралы қаулы шығару және қолхат алу.

Бұлтартпау шарасы ретінде жеке адамдардың кепілдігін қолданудың тәртібі ҚІЖК-нің 145-бабымен белгіленген. *Жеке адамдардың кепілдігі* сенімге ие болған адамдардың сезіктінің немесе айыпталушының өзін дұрыс ұстауына және қылмыстық іс жүргізу органының шақыруы бойынша уақытында келетіндігіне кепілдік беретіндігі туралы өздеріне жазбаша міндеттеме алуы болып табылады. Бұлтартпау шараларының бұл түрін қолданудың мынадай шарттары бар:

- кепіл берушілердің саны екеуден кем болмауы тиіс;
- кепіл берушілердің бұл жөнінде өздерінің жазбаша өтініштері болуы қажет;
- бұл шараны қолдануға сезіктінің, айыпталушының келісімі болуы тиіс;
- кепілдік беруші қылмыстық іс жүргізудің барысында кепілдігінен бас тартуға құқылы.

Жеке адамдардың кепілдігін қолдану туралы қылмыстық іс жүргізу органы қаулы шығарады. Сонымен қатар, кепіл берушілердің әрқайсысы жеке кепілдігі туралы қолхат береді. Бұл қолхатта кепілдік берушіге қылмыстық іс бойынша айыптаудың мәні түсіндірілгендігі және айыпталушының (сезіктінің) өзін дұрыс ұстамаған әрекеті үшін жауапты болатындығы көрсетіледі. Егер айыпталушы жеке кепілдікке сәйкес келмейтін әрекеттер жасаған болса, әрбір кепілдік берген адамға жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде ақшалай айып салынуы мүмкін (ҚІЖК 145-бабының 5-бөлігі).

ҚІЖК-нің 146-бабында бұлтартпау шарасы ретінде сезіктіні немесе айыпталушыны *әскери бөлім командованиесінің бақылауына беру* көзделген. Оның мәні әскери қызметшілер немесе оқу жиынына шақырылған әскери міндеттілер болып табылатын сезіктілер мен айыпталушыларға Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері мен Ішкі әскерлерінің жарғыларында көзделген шараларды қолдану арқылы ол адамдардың тиісті мінез-құлқын және олардың қылмыстық іс жүргізу органының шақыруы бойынша келуін қамтамасыз ету болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу органы бұлтартпау шарасын қолдану туралы қаулы шығарып, оны орындауды әскери бөлімнің командованиесіне тапсырады. Онымен бірге бұлтартпау шарасы қолданылған істің мәні хабарланады және әскери командованиенің міндеттері түсіндіріледі. Ал, әскери бөлімнің командованиесі бұлтартпау шарасын қолданған органға сезіктінің немесе айыпталушының

бақылауға алынғандығы туралы жазбаша хабарлайды. Егер бақылауға алынған сезікті немесе айыпталушы бұлтартпау шарасын бұзатын әрекеттер жасаған болса, әскери бөлімнің командованиесі ол туралы қылмыстық іс жүргізу органына жедел хабарлауы тиіс.

Бұл шараны қолдануға байланысты өздеріне жүктелген міндетті орындамаған кінәлі адамдар заңда көзделген тәртіптік жауаптылыққа тартылады (ҚІЖК 146-бабының 4-бөлігі).

7. Кәмелетке толмағанды қарауға беру (ҚІЖК-нің 147-бабы). Кәмелетке толмаған сезіктіні, айыпталушыны ата-анасының немесе қамқоршыларының, қорғаншыларының, басқа да сенімге ие адамдардың, сондай-ақ ол тұрып жатқан арнаулы балалар мекемесі әкімшілігінің қарауына беру кәмелетке толмағанның тиісті мінез-құлқын және оның қылмыстық іс жүргізу органының шақыруы бойынша уақытында келуін қамтамасыз ету мақсатында қолданылады.

Кәмелетке толмағанды ата-анасының немесе басқа адамдардың қарауына беру тек олардың жазбаша өтініші бойынша ғана мүмкін болады.

Бұл шараны қолдану туралы қылмыстық іс жүргізу органы қаулы шығарады. Онымен қатар, кәмелетке толмағанды қарауына алған адам (ата-анасы немесе қамқоршысы, қорғаншысы, арнаулы балалар мекемесі әкімшілігінің лауазымды адамы) қолхат беріп, онда қылмыстың сипаты және қарауына алған адамның өзіне қабылдаған міндеттерін бұзған жағдайда ол үшін жауапты болатындығы көрсетіледі.

Кәмелетке толмағанды қарауына алған адам өзіне жүктелген міндеттерді орындамаған жағдайда, оған жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде ақшалай айып салынуы мүмкін.

8. (ҚІЖК-нің 149-бабы); Үйде қамап ұстау қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын таңдауға негіздер мен шарттар бола тұрып, бұл адамның жасы, денсаулық отбасының жағдайлары және басқа да мән-жайлар ескеріле отырып прокурордың санкциясымен не соттың шешімі бойынша сезіктіге немесе айыпталушыға қолданылатын бас бостандығын шектеу шарасы болып табылады. Яғни, үйде қамап ұстау адамның бас бостандығын шектеудің түрі ретінде қолданылады. Осыған байланысты, қылмыстық іс жүргізу органының бұл шараны қолдану туралы қаулысында үйде қамап ұсталатын адамға қандай нақты шектеулердің қойылатындығы көрсетіледі: белгілі бір адамдармен тікелей немесе өзгеше қарым-қатынас жасауға, хат-хабарлар алуға және жіберуге, байланыс құралдарын пайдалану арқылы сөйлесуге тыйым салу, тұрғын үйден шығуға шектеу қою және т.б. Қажет болса, қылмыстық іс жүргізу органының шешімі бойынша үйде қамап ұсталған адамның тұрғылықты жерінің күзетілуі, оның мінез-құлқын қадағалау белгіленеді. Қылмыстық іс жүргізу органының қаулысында белгіленген шектеулердің сақталуын қадағалауды жүзеге асыратын мемлекеттік орган немесе лауазымды адам көрсетіледі.

Үйде қамап ұстаудың мерзімі, оны ұзарту және оған шағымдану тәртібі ҚІЖК-нің 110 және 153-баптарында көрсетілген бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алудың ережелеріне сәйкес шешіледі.

9. (ҚІЖК-нің 150-бабы). Қамауға алу бұлтартпау шарасы ретінде соттың санкция беруімен ғана және заңмен кемінде бес жыл мерзімге бас бостандығынан

айыру түріндегі жаза көзделген қылмыс жасаған деп айыпталушыға, сезіктіге қатысты ғана қолданылады. Ерекше жағдайларда бұл бұлтартпау шарасы заңмен кемінде бес жыл мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмыс жасаған деп айыпталушыға, сезіктіге қатысты, егер:

1) оның Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын жері болмаса;

2) оның жеке басы анықталмаса;

3) ол бұрын таңдалған бұлтартпау шарасын бұзса;

4) ол қылмыстық қудалау органдарынан немесе соттан жасырынуға тырысса немесе жасырынса;

5) ол ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қоғамдастықтың (қылмыстық ұйымның) құрамында қылмыс жасады деп айыпталса не оған күдік келтірілсе;

6) оның бұрын жасаған ауыр немесе аса ауыр қылмысы үшін соттылығы болса, қолданылуы мүмкін.

ҚР ҚІЖК-нің 150-бабында тұтқындау шарасын таңдау туралы шешім қабылдау шарттары көрсетілген. Айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы тергеушінің немесе анықтау органының өтінішін қолдау туралы мәселені шешу кезінде прокурор күзетпен ұстауға негіздерді қамтитын барлық материалдармен танысуға міндетті және айыпталушыдан, сезіктіден жауап алуға құқылы.

Прокурор табыс етілген барлық материалдарды зерделеп, заңда көзделген негіздер болған кезде және неғұрлым жеңіл бұлтартпау шарасын таңдау жолымен ҚР ҚІЖК 139-бабында көзделген зардаптарды жою мүмкіндігі болмаған жағдайда, тергеушінің немесе анықтау органының айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы өтінішін қолдау туралы қаулы шығарады. Өтінішті қолдаудан бас тартылған жағдайда, прокурор тергеушінің немесе анықтау органының айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы өтінішін қолдаудан бас тарту туралы қаулы шығарады. Прокурор өтінішті қолдаудан бас тартқан кезде айыпталушы, сезікті күзетпен ұстаудан дереу босатылуға тиіс.

Тергеушінің немесе анықтау органның айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы өтінішін қолдаудан бас тарту және күзетпен ұстаудан босату туралы прокурордың қаулысына тергеуші, анықтау органы не өздерінің немесе берілетін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын процеске қатысушылар жоғары тұрған прокурорға ҚР ҚІЖК 109-бабының тәртібімен шағым жасай алады.

Қамауға алуға санкция беру құқығы аудандық және оған теңестірілген соттың судьяларына берілген, ал соттың қаулысының күшін жою туралы және айыпталушыға сезіктіге қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция берген жағдайда, шағымдануды қарау — облыстық және оған теңестірілген соттың судьяларына тиесілі (ҚР ҚІЖК 110-бап).

Қылмысты қудалау органының айыпталушыны, сезіктіні қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішпен іс қозғау туралы прокурор қолдаған қаулысы алдын ала тергеу ісі жүргізілген жер бойынша не сезіктінің ұсталған жері бойынша сот отырысында айыпталушының, сезіктінің, прокурордың және қорғаушының қатысуымен материалдар сотқа түскен кезден бастап сегіз сағат ішінде аудандық немесе оған теңестірілген сот судьясының жеке-дара қарауына жатады. Қаулыға өтініш білдірген прокурордың пікірінше тұтқындау шарасын қолданудағы негіздемелердің болуын жеткілікті түрде

анықтайтын және басқа шараны таңдау мүмкін еместігі анықтайтын материалдар тіркеледі. Қажет болған жағдайда судья қылмыстық істі сұратады.

Тергеушінің қамауға алуға санкция беру туралы өтінішін қолдау туралы прокурордың қаулысын, сондай-ақ оның негізділігін растайтын материалдарды прокурор ұстау мерзімі аяқталғанға дейін он екі сағаттан кешіктірмей сотқа табыс етуге тиіс (ҚР ҚІЖК 150-бап 4-тармақ.)

Заң бойынша, сот отырысына айыпталушының, сезіктінің заңды өкілі, жәбірленуші, оның заңды өкілі және өкілі де қатысуға құқылы.

Судья отырыстың басында қандай өтініштің қаралуға жататынын хабарлайды, сот отырысына келген адамдарға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді. Содан кейін прокурор айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуды бұлтартпау шарасы ретінде таңдаудың қажеттілігін негіздейді, бұдан соң сот отырысына келген басқа да адамдар тыңдалады.

Айта кететін бір жағдай, процеске қатысушыларға сот отырысының орны мен уақыты туралы сот уақытылы хабарлаған жағдайда олардың сотқа келмей қалуы сот отырысын өткізуге кедергі болмайды.

Қамауға алуға санкция беруге байланысты мәселелерді шешу кезінде сот қамауға алу бұлтартпау шарасын таңдау кезінде ескерілетін мән-жайларға қатысты істің материалдарын зерделеумен шектеледі. Осы материалдардың ішінде мыналардың көшірмелері болуы тиіс: қылмыстық істі қозғау туралы қаулы, күдіктіні не айыпталушыны айыпты деп тануға байланысты ұстау туралы хаттама, сондай-ақ іске қатысты кінәлілігін белгілейтін дәлелдемелер мен тұтқындау негіздемелер, уәждері.

Егер ҚР ҚІЖК 132, 134-баптарының тәртібімен айыпталушыға қатысты тұтқынға алу шарасын таңдау туралы қаулы шығарылса, онда ол прокурорға іске тіркелген материалдармен бірге тез арада, ұстау мерзімі аяқталғанға дейін он сегіз сағаттан кешіктірмей табыс етілуге тиіс.

Айыпталушы болмаған кезде қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішті соттың қарауына оған іздестіру жарияланған немесе ол Қазақстан Республикасынан тыс жерде болған және сот отырысының уақыты мен орны туралы тиісінше хабарланған кезде алдын ала тергеу органдарына келуден жалтарған жағдайларда ғана жол беріледі.

Судья айыпталушыны, сезіктіні қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішті қарап, айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы не қамауға алуға санкция беруден бас тарту туралы қаулы шығарады.

Соттың қаулысы қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішпен іс қозғаған қылмыстық қудалау органына, сондай-ақ прокурорға, айыпталушыға, сезіктіге, жәбірленушіге кідіріссіз жіберіледі және дереу орындалуға тиіс.

Атап көрсету қажет, қылмыстық қудалау органының нақ сол қылмыстық іс бойынша нақ сол бір адамға қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішпен сотқа қайтадан жүгінуіне, судья аталған бұлтартпау шарасына санкция беруден бас тарту туралы қаулы шығарғаннан кейін, қамауға алу қажеттігін негіздейтін жаңа мән-жайлар туындаған кезде ғана мүмкін болады.

Егер сотталушы адамға қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын таңдау туралы мәселе сотта туындаса, сот бұл туралы шешімді тараптың өтініші

бойынша немесе өз бастамасы бойынша қабылдайды, және қамауға алу туралы қаулы шығарады.

Қылмыстық процесті жүргізуші орган он екі сағаттың ішінде айыпталушының, сезіктінің туыстарына қамауға алуды бұлтартпау шарасы ретінде қолданатыны жөнінде хабарлауға міндетті (ҚР ҚІЖК-нің 138-бабы).

Айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы немесе одан бас тарту туралы соттың қаулысына ҚР ҚІЖК 110-бабында көзделген тәртіппен шағым жасалады.

Егер аудандық немесе оған теңестірілген соттың қамауға алуға санкция беруден бас тарту туралы қаулысының күші жойылған болса айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы мәселені облыстық немесе оған теңестірілген соттың қарауы ҚР ҚІЖК-нің 110-бабында көзделген тәртіппен жүзеге асырылады.

Сот отырысы барысында айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беру туралы немесе одан бас тарту туралы мәселе қаралса хаттама жүргізіледі.

Ескерте кету керек, сот тұтқындау шарасын таңдау туралы өтінішті сот отырысында қарайды. Осыған орай бірінші болып өтінішті қозғаған прокурор немесе тергеуші (анықтаушы) сөйлейді. Содан соң басқа келген адамдар тыңдалады, айыпталушыға қатысты қамауға алу шарасын таңдау туралы өтінішті дәйектейтін материалдар жариялануы тиіс. Қорғаушы жақ қамауға алу шарасын жоққа шығаратын, тойтаратын өз материалдарын ұсынуға құқылы.

Өтінішті қарау нәтижесінде судья уәждеделген үш қаулының бірін шығарады: қамауға алу шарасын таңдау; өтінішті қанағаттандыруды қабылдамау туралы, ұстау мерзімін ұзарту туралы (ҚР ҚІЖК 322-бап).

Бұлтартпау шараларын таңдау туралы сот шешіміне қарсы апелляциялық және қадағалау тәртібімен шағымдануға болады. Егер бұл шешімді судья бірінші сатыдағы сотта қабылдаса, онда шағым апелляциялық тәртіппен беріледі.

Оның қорғаушысы және заңды өкілі өзінің өтініші бойынша қаулы көшірмесін алуға құқылы. Сот шешімінің көшірмесі жергілікті жердегі қамауға алу бастығына да жіберіледі.

Сот қаулысының тез арада орындалуы талап етіледі, яғни айыпталушы егер ол бұған дейін ұсталған болса, қамаудан босатылмайды немесе сот залында қамауға алады.

Қамауға алу орны (ҚР ҚІЖК 152-бап). Қамауға алу орны туралы, сондай-ақ қамауға алу орнының ауысуы, өзгеруі туралы қылмыстық процесті жүргізуші орган тез арада хабарлайды: айыпталушының туыстарына, әскери бөлім командованиесіне, сол мемлекеттің елшілігіне, өкілдігіне, айыпталушының қорғаушысына. ҚР ҚІЖК 138-бабындағы талаптарға хабарлау мерзімі 12 сағаттан аспауы керек.

Егер қамауға алынған адамның асырауында адамы болса және мүлкі қараусыз қалса, онда тергеуші, анықтаушы немесе прокурор қарауына алу, қамқорлық ету шараларын қабылдауға міндетті және ол туралы айыпталушыға хабарлауға міндетті (ҚР ҚІЖК 155-бап).

Қамауға алу орнына мыналар жатады: Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі мен ҰҚК-нің қылмыстық-атқарушы жүйесінің тергеу изоляторы; ОВД және шекарашылық әскердің уақытша ұстау изоляторы; бас бостандығына айыру түріндегі жазаны өтеу мекемелері; гауптвахта, т.б. Айыпталушыны қамауға алу шарттары мен тәртібі кінәсіз адам ретіндегі мәртебесіне сәйкес болуы тиіс. Қамауға алу бұлтартпау шаралары мақсатына енбейтін қаралау, жазалау,

қосымша бостандығын айыру сипатындағы жүргізілмеуі керек. Бұл шара айыпталушыға ол тергеу органдарының ісін тезірек жабу үшін кінәсін мойнына алу сияқты ықпалдар үшін колданылуға тиісті емес. Қамауға алу шарасының шарты айыпталушының өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмейтін болуы тиіс және адамзатқа тән емес қатаңдық пен кемсіту сияқты қатынастар болмауы тиіс.

Қамауға алудың мерзімдері, оларды ұзарту тәртібі (ҚР КІЖК 153-бап). Бұл адамның бас бостандығын максималды шектейтін арнайы мерзім кінәсіз деген үкім шыққанға дейін есептеледі. Қылмыстық іс жүргізу заңы тек қамауға алу мерзімін тікелей реттейді, бірақ алда аталғандай, осыған ұқсас шара, яғни үйде қамауға алу шарасына қатысты мерзімдер реттеуді талап етеді.

Алдын ала қамауға алу мерзімі анықтаудың жалпы ережелері кінәсіздік презумпциясына сүйенеді. Бұлтартпау шарасы айыпталушыға қылмыстық жаза тағайындаудан артық қатаң бола аламайды. Жазаны сот белгілейді және бұл жаза қандай қылмыс үшін тағайындалатыны, қандай мерзімге созылатыны сотқа ғана байланысты болады. Сотталушының мүддесіне қатысты шешу күмәндарын ойластыра отырып, соттың үкім шығаруына дейін оған қылмыстық заңда көрсетілген минималды жазалардың қайсысы тағайындалатыны теориялық түрде анықталына бастайды. Бұның өзі бұлтартпау шарасы ретінде сот тағайындаған қамауға алу шарасының уақытша шегі бас бостандығына айыру шарасын қарастыратын қылмыстық заң санкциясының төменгі шегі деп саналуы тиіс. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқықтары бойынша бас бостандығынан айыру мерзімінің төменгі шегі *алты ай* деп танылады. Қамауға алу мерзімі сотқа дейінгі өндірісте арнайы белгіленеді.

Алдымен сотқа дейінгі өндірісте бұлтартпау шарасы ретіндегі қамауға алу мерзімі мен сот тергеуіндегі тұтқындау мерзімін қарастырайық. Оларды алдын ала тергеу және анықтау мерзімінен ажырата білу керек. Ескерте кетейік, қамауға алу мерзімі мен алдын ала тергеу мерзімі уақыттың өту сипатына қарай бір-біріне сәйкес келуі мүмкін. Алдын ала тергеу сатысындағы қамауға алудың бастапқы мерзімі, ерекше жағдайларды есептемегенде, *екі айдан* аспауға тиіс.

Тергеуді екі айға дейінгі мерзімде аяқтау мүмкін болмаған жағдайда және бұлтартпау шарасын өзгерту немесе оның күшін жою үшін негіздер болмаған кезде бұл мерзімді тергеушінің аудандық (қалалық) прокурормен және оған теңестірілген өзге де прокурорлармен келісілген дәлелді өтініші бойынша аудандық және оған теңестірілген соттың судьясы — үш айға дейін, ал тергеушінің облыс прокурорымен және оған теңестірілген прокурорлармен және олардың орынбасарларымен келісілген дәлелді өтініші бойынша аудандық және оған теңестірілген соттың судьясы — алты айға дейін ұзарту мүмкін.

Сондай-ақ, қамауға алуды алты айдан астам мерзімге ұзартуды тек істің ерекше күрделілігіне орай тергеу бөлімі бастығының облыс прокурорымен және оған теңестірілген прокурорлармен келісілген дәлелді өтініші бойынша аудандық және оған теңестірілген соттың судьясы — тоғыз айға дейін жүзеге асыруы мүмкін.

Кейбір ерекше жағдайларда, қамауға алуды тоғыз айдан астам мерзімге ұзартуға ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін айыпталушы адамдарға қатысты тергеу бөлімі бастығының облыс прокурорымен және оған теңестірілген прокурорлармен келісілген дәлелді өтініші бойынша аудандық және оған теңестірілген сот судьясының он екі айға дейін ұзартуына жол беріледі. Қамауға алуды тоғыз айдан астам мерзімге ұзарту туралы мәселе облыс

прокуратурасының және оған теңестірілген прокуратураның алқасында алдын ал қаралады.

Атап көрсету қажет, қамауға алу мерзімін бұдан әрі ұзартуға жол берілмейді, қамауға алынған айыпталушы дереу босатылуға тиіс. Қамауға алу мерзімі айыпталушыға айып тағылған қылмысты жасағандығы үшін қылмыстық заңда көзделген бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімінен аспауға тиіс.

Қамауға алудың мерзімдерін ұзарту тәртібі (ҚР КІЖК 153-бап, 6-тармақ). Қамауға алу мерзімін *үш айға дейін* ұзарту туралы өтініш аудандық (қалалық) прокурорға және оған теңестірілген өзге де прокурорларға қамауға алу мерзімі аяқталғанға дейін он тәуліктен кешіктірілмей келісім беру үшін табыс етіледі және прокурор өтініш келіп түскен кезден бастап *үш тәуліктен* аспайтын мерзімде қарайды.

Қамауға алуды *үш айдан* астам мерзімге ұзарту туралы өтініш келісім беру үшін прокурорға қамауға алу мерзімі аяқталғанға дейін он бес тәуліктен кешіктірілмей табыс етіледі және прокурор ол келіп түскен кезден бастап *бес тәуліктен* аспайтын мерзімде қарайды.

Қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтінішті қарап, прокурор келісімін білдіреді және оны қамауға алу мерзімін ұзартудың негізділігін дәлелдейтін қылмыстық істің материалдарымен бірге тиісті сотқа кідіріссіз жолдайды не өтінішке жазбаша қарар жазып, келісім беруден дәлелді түрде бас тартады. Атап көрсету қажет, прокурор қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтінішті қолдамаған жағдайда айыпталушы қамауға алу мерзімі аяқталғаннан кейін дереу босатылуға тиіс.

Қамауға алу мерзімін сотта қарау. Заңда көрсетілген мерзім бойынша, яғни екі ай ішінде тергеуді аяқтау мүмкін болмаған жағдайда істің ерекше күрделі, ауыр екеніне негіз болатыны түсініледі (бірнеше істің бір тергеу ісіне бірігуі, бірнеше айыпталушы қатысқан саны көп эпизодтарды тергеу, көптеген куәлардан, жәбірленушілерден жауап алу, сараптамалардың түрлі қорытындысы болуы, сот-бухгалтерлік ревизияны зерттеу т.б.)

Тұтқындау мерзімін ұзарту туралы өтінішті қозғайтын басқа да жағдайлардың болуы заңда және сот тәжірибесінде қарастырылмаған (мысалы, отпуск, тергеушінің науқастануы, оның жұмыс басты болуы).

Заң бойынша қамауға алу мерзімін *үш айға дейін* ұзарту туралы өтініш сотқа — қамауға алу мерзімі аяқталғанға дейін *жеті тәуліктен* кешіктірілмей, қамауға алуды *үш айдан* астам мерзімге ұзарту туралы өтініш *он тәуліктен* кешіктірілмей табыс етіледі.

Атап көрсету қажет, қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтініш судьяның жеке-дара қарауына жатады. Сот отырысына міндетті түрде прокурор қатысады. Отырысқа айыпталушының қорғаушысы, заңды өкілі, жәбірленуші, оның заңды өкілі және өкілі де қатыса алады, олардың шағымды, наразылықты қарау уақыты туралы уақытылы хабарланған кезде келмей қалуы оларды сотта қарауға кедергі келтірмейді.

Судья отырыстың басында қандай өтініштің қаралуға жататынын хабарлайды, келген адамдарға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді, содан кейін енгізілген өтініш бойынша қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қалдыру қажеттігіне қатысты тараптардың дәлелдемелерін тыңдай келіп, мынадай шешім шығаруға тиіс:

1) айыпталушыны қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтінішті қанағаттандыру туралы;

2) айыпталушыны қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтінішті қанағаттандырудан бас тарту және бұлтартпау шарасының күшін жою немесе қатаң еместеуіне өзгерту және айыпталушыны күзетпен ұстаудан босату туралы қаулылардың бірін шығарады.

Қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтінішті аудандық және оған теңестірілген соттың судьясы өтініш келіп түскен күннен бастап *үш тәуліктен* аспайтын мерзімде қарауға тиіс.

Күзетпен ұстау орны әкімшілігінің басшысы айыпталушыны қамауға алу мерзімі аяқталғанға дейін *жиырма төрт* сағаттан кешіктірмей қылмыстық іс жүргізуінде жатқан органға немесе адамға, сондай-ақ прокурорға ол туралы хабарлауға міндетті. Егер бұлтартпау шарасы ретінде заңмен белгіленген қамауға алу мерзімі аяқталғаннан кейін айыпталушыны босату туралы не бұлтартпау шарасы ретінде оны қамауға алу мерзімін ұзарту туралы тиісті шешім келіп түспесе, күзетпен ұстау орны әкімшілігінің басшысы оны өзінің қаулысымен босатып, оның көшірмесін *жиырма төрт сағаттың* ішінде қылмыстық іс жүргізуінде жатқан органға немесе адамға және прокурорға жібереді.

Атап көрсету қажет. Күзетпен ұстау орны әкімшілігінің басшысы жоғарыда айтылған талаптарын орындамаған кезде, ол заңмен белгіленген жауаптылыққа тартылады.

Қамауға алу мерзімін есептеу. Айыпталушы, сезікті күзетпен ұстауға алынған кезден бастап (ұстау туралы қаулы немесе хаттама толтырылғаннан бастап) прокурор істі сотқа жібергенге дейін есептеледі. Адамды сезікті ретінде ұстау уақыты, соттың шешімі бойынша үйде қамауда ұстау және психиатриялық немесе өзге де медициналық мекемеде мәжбүрлі түрде болу уақыты қамауға алу мерзіміне есептеледі. Сондай-ақ айыпталушыны (сотталушыны) қамауға алу мерзіміне мынадай шаралардың күнтізбелік уақыты есептеледі: алдын ала тергеу сатысындағы қамауға алу мерзімінде күдікті ұсталған адам ретінде келген барлық уақыты қоса есептеледі. Айыпталушының, оның қорғаушысының, сондай-ақ прокурордың айыптау қорытындысымен келіп түскен, ҚР ҚІЖК-нің 282-бабына сәйкес қылмыстық істің материалдарымен танысу *он тәулік уақыты*, қамауға алу мерзімін есептеу кезінде ескерілмейді.

Айыпталушыны, сезіктіні нақ сол бір іс бойынша, сондай-ақ онымен біріктірілген немесе одан бөлектелген қылмыстық іс бойынша қайта қамауға алу жағдайында қамауға алу мерзімі күзетпен ұстауда өткізілген уақыт ескеріле отырып есептеледі.

Сот өндірісі сатысында қамауға алу мерзімі туралы мәселені тереңінен зерттеу керек. Бұл мерзім арнайы реттеледі және сотқа іс келіп түскен сәттен бастап немесе бұлтартпау шарасын сот таңдаған сәттен бастап есептеліп алты ай ішінде жүргізіледі. Жалпы ережелер бойынша сотталушының қамауға алу мерзімі ұсталған немесе тұтқындалған сәттен бастап оның босатылған күніне дейін немесе үкім шығарылған және оның заңды күшіне енгеніне дейін есептеледі.

Заң сотталушының үкім шығарылғаннан кейінгі, апелляциялық тәртіппен істі қарау және оның орындалуына дейінгі қамауға алу мерзімін шектемейді, ал ерекше жағдайларда қадағалау инстанциясында үкімді қайта қарауға дейінгі мерзім шектелмейді.

Сотқа дейінгі, сондай-ақ сот өндірісіндегі қамауға алу мерзімін ұзарту туралы соттың шешіміне қарсы апелляциялық және қадағалау тәртібімен шағымдануға болады.

Іздестірілудегі адамды шет мемлекет Қазақстан Республикасына берген жағдайда қамауға алу мерзімі ол Қазақстан Республикасының аумағына келген күннен бастап есептеледі. Бұл ретте адамды шет мемлекеттің аумағында экстрадициялық қамауға алу тәртібімен күзетпен ұстау уақыты оны берген жағдайда жаза тағайындау кезінде жалпы күзетпен ұстау мерзіміне есептеледі.

Осы бапта белгіленген айыпталушыны қамауға алу мерзімін есептеу мен ұзартудың тәртібі қадағалау сатысында іс жүргізудің нәтижесінде немесе бас бостандығынан айыру түрінде жазасын өтеп жатқан адамға қатысты жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша үкімнің күшін жою және соттың қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдана отырып, істі жаңа тергеуге жіберуі кезінде де қолданылады.

Сот айыпталушыны қамауға алудың шекті мерзімі аяқталмаған, ал бұлтартпау шарасын өзгерту үшін негіз жоқ істі қосымша тергеу үшін қайтарған кезде сол сот соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап *бір айдың* шегінде қамауға алу мерзімін ұзартады.

Айыпталушы қайтадан қамауға алынған жағдайда қамауға алу мерзімі осы іс бойынша алдыңғы қамауда болған уақытын ескере отырып есептейді. Соттың істі қосымша тергеу үшін қайтарған жағдайында айыпталушының қамауға алыну мерзімі жалпы негіздемелерге сай белгіленеді. Сондай-ақ бұл мәселе қылмыстық істі апелляциялық сатыдан бірінші сатыдағы сотқа қайтару кезінде де қаралады.

Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту (ҚР ҚІЖК 154-бап). Айыпталушы анықтаудан, алдын ала тергеуден немесе соттан жасырынады, не істі объективті талдауға бөгет жасайды, немесе қылмыстық әрекетті жалғастырады деп ойлауға жеткілікті негіздер болған кезде, сондай-ақ үкімнің орындалуын қамтамасыз ету үшін қылмыстық процесті жүргізуші орган өз өкілеттігі шегінде ол адамға ҚР ҚІЖК 139-140-баптарында көрсетілген бұлтартпау шарасының бірін қолданады.

Көзделген бұлтартпау шарасын таңдау үшін жоғарыда аталған мән-жайлармен қатар, тағылған айыптаудың ауырлығы айыпталушының жеке басы, оның жас мөлшері, денсаулық жағдайы, отбасы жағдайы, немен шұғылданатындығы, мүліктік жай-күйі, тұрақты тұратын жерінің бар жоғы және басқа мән-жайлар ескерілуге тиіс (ҚР ҚІЖК 141-бап).

Бұлтартпау шарасы айыпталушыға қажеттілік болмаған кезде күшін жояды немесе жоғарыда көрсетілген негіздер өзгерген жағдайда неғұрлым қатаң немесе жеңіл шараға өзгертіледі.

Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту қылмыстық процесті жүргізетін органның дәлелді қаулысы бойынша жүргізіледі.

Атап кету қажет, прокурор санкция берген, қолданған, қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында оның нұсқауы бойынша таңдалған бұлтартпау шарасы тек прокурордың келісімімен күшін жоюы немесе өзгертілуі мүмкін.

Қылмыстық қудалау органының бұлтартпау шарасын өзгерту немесе оның күшін жою туралы қаулысына шағымдану, наразылық білдіру осы ҚР ҚІЖК-нің 103-109-баптарында көзделген тәртіппен жүргізіледі.

Айыпталушыға, сезіктіге соттың санкциясы бойынша қолданылған қамауға алу, үйде қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту, қылмыстық қудалау органының прокурор қолдаған дәлелді қаулысының негізінде соттың санкциясымен жүргізіледі. Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту туралы қаулы қылмыстық істің материалдары сотқа келіп түскен кезден бастап сот отырысына прокурордың қатысуымен алты сағаттың ішінде судьяның жеке-дара қарауына жатады. Қажет болған жағдайда судья сот отырысына айыпталушының, сезіктінің, олардың қорғаушысының, заңды өкілінің, жәбірленушінің, оның заңды өкілінің, өкілінің қатысуын қамтамасыз етеді.

Айыпталушыға, сезіктіге қатысты қылмыстық қудалау ақтап алу негіздері бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында тоқтатылған кезде қамауға алу немесе үйде қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасының күшін жоюды тергеуші, анықтау органы прокурордың келісімімен дереу жүргізеді.

Қамауға алу немесе үйде қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға берілген санкцияның күшін жою немесе күшін жоюдан бас тарту туралы соттың қаулысына шағымдану, наразылық білдіру ҚР ҚІЖК-нің 110-бабында көрсетілген.

Айыпталушыны, сезіктіні қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру немесе қамауға алу мерзімін ұзарту туралы, қамауға алуға санкция беруден бас тарту немесе қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту туралы сот қаулысына шағымдану, наразылық білдіру (ҚР ҚІЖК 110-бап).

Айыпталушы, сезікті, олардың қорғаушысы, заңды өкілі, жәбірленуші, оның заңды өкілі, өкілі қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру немесе қамауға алу мерзімін ұзарту туралы, қамауға алуға санкция беруден бас тарту немесе қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту туралы сот қаулысына судьясы қаулы шығарған сот арқылы облыстық немесе оған теңестірілген сотқа оның жарияланған кезінен бастап үш тәулік ішінде шағымдануға, ал прокурор наразылық білдіруге құқылы. Шағым беру немесе наразылық келтіру, ҚР ҚІЖК 154-бабы-ның алтыншы бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда, қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы сот қаулысының орындалуын тоқтатпайды және адамды күзетпен ұстаудан босатуға әкеп соқпайды. Соттың қаулысына шағымдануға, наразылық білдіруге белгіленген мерзім өткеннен кейін шағымы, наразылығы бар іс бұл туралы айыпталушыға, сезіктіге, олардың қорғаушысына, заңды өкіліне, жәбірленушіге, оның заңды өкіліне, өкіліне және прокурорға хабар беріле отырып, облыстық немесе оған теңестірілген сотқа кідіріссіз жіберіледі.

Облыстық немесе оған теңестірілген соттың судьясы қылмыстық іс сотқа келіп түскен кезден бастап үш тәуліктен кешіктірмей, айыпталушыға, сезіктіге қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға санкция беру немесе қамауға алу мерзімін ұзарту туралы, айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беруден бас тарту немесе қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту туралы сот қаулысының заңдылығын және негізділігін тексеруді жүзеге асырады.

Сот отырысына прокурор және айыпталушының, сезіктінің қорғаушысы қатысады. Отырысқа айыпталушы, сезікті, айыпталушының, сезіктінің заңды өкілі, жәбірленуші, оның заңды өкілі және өкілі де қатыса алады, шағымның, наразылықтың қаралатын уақыты туралы уақтылы хабарланған кезде олардың келмей калуы соттың шағымды, наразылықты қарауына кедергі келтірмейді.

Сот тараптардың дәлелдемелерін тыңдап, қылмыстық істің материалдарын қарай келіп, мынадай:

1) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қаулысын өзгеріссіз қалдыру туралы;

2) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына берген санкциясының күшін жоя отырып, оның қаулысының күшін жою туралы;

3) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қаулысының күшін жою туралы және айыпталушыға, сезіктіге қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы;

4) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қаулысының күшін жою және айыпталушыны қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту не ұзарту туралы дәлелді қаулылардың бірін шығарады.

Сот қаулысының көшірмесі қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішпен іс қозғаған қылмыстық қудалау органына, сондай-ақ прокурорға, айыпталушыға, сезіктіге, қорғаушыға, айыпталушының, сезіктінің заңды өкіліне және өкіліне, жәбірленушіге, оның заңды өкіліне және өкіліне, адамды күзетпен ұстау орнының әкімшілігіне жіберіледі және дереу орындалуға тиіс.

ҚР ҚІЖК 110-баптың бірінші бөлігінде аталған адамдардың жасаған шағымы немесе прокурордың білдірген наразылығы қанағаттандырылмай қалған жағдайда, қамауға алу мерзімінің жаңадан өрбір ұзартылуы кезінде сол адамның немесе прокурордың нақ сол іс бойынша, нақ сол негіздер бойынша жасаған шағымын, білдірген наразылығын қайтадан қаратуға құқығы бар. Қайтадан жазылған шағым, білдірілген наразылық осы бапта көзделген тәртіппен қаралады.

Судья осы бапта көзделген тәртіппен шағымды, наразылықты қараған кезде хаттама жүргізіледі.

10. Бұл шаралардың түрлері және оларды қолдану тәртібі ҚІЖК-нің 19-тарауында (156-161 баптар) белгіленген. Соның ішінде, 156-бапта көрсетілгендей, қылмыстарды тергеудің және сот талқылауының заңмен белгіленген тәртібін сақтауды, сондай-ақ сот үкімінің талаптарға сай орындалуын қамтамасыз ету мақсатында қылмыстық істі жүргізуші орган сезіктіге немесе айыпталушыға мына мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқылы:

1) келу туралы міндеттеме;

2) еріксіз алып келу;

3) қызметінен уақытша шеттету;

4) мүлікке тыйым салу.

Жәбірленушіге, куәға және басқа да іске қатысушыларға қылмыстық істі жүргізуші орган заңда белгіленген тәртіп бойынша мына шараларды қолдана алады:

1) келу туралы міндеттеме;

2) еріксіз алып келу;

3) ақшалай шара (ақша өндіріп алу).

ҚІЖК-нің 157-бабында *келу туралы міндеттеме* шарасын қолдану тәртібі көзделген. Осы бапқа сәйкес, қылмыстық істі жүргізуші орган бұлтартпау шарасы қолданылмаған сезіктіден немесе айыпталушыдан, сондай-ақ жәбірленушіден, куәдан бұл органның шақыруы бойынша уақытылы келуге, ал тұратын жері

өзгерген жағдайда ол жөнінде кешіктірмей хабарлауға жазбаша міндеттеме алуға құқылы. Егер сезікті немесе айыпталушы бұл міндеттемесін бұзатын болса, қылмыстық істі жүргізуші орган оған бұлтартпау шарасын қолдануға құқылы және ол жөнінде міндеттеме алған адам (сезікті, айыпталушы) ескертіледі. Жәбірленуші немесе куә келу міндеттемесін бұзатын болса, оларға қылмыстық істі жүргізуші органның қаулысы бойынша еріксіз алып келу шарасын қолдану мүмкін және ол туралы бұл адамдар ескертіледі.

ҚІЖК-нің 158-бабына сәйкес, сезікті немесе айыпталушы, сондай-ақ жәбірленуші және куә дәлелді себептерсіз қылмыстық істі жүргізуші органның шақыруы бойынша келмеген жағдайда, олар тергеушінің немесе анықтаушының, соттың дәлелді қаулысы бойынша *еріксіз алып келуге* жатады.

Қылмыстық істі жүргізу органының шақыруы туралы хабарланған адамның келмеуінің дәлелді себептері мыналар болуы мүмкін: бұл адамның келуіне кедергі болған ауыр сырқаты, оның жақын туыстарының қайтыс болуы, кездейсоқ апат, бұл адамның белгіленген уақытта келуіне мүмкіндік бермеген өзге де себептер. Сезікті, айыпталушы, сондай-ақ куә және жәбірленуші шақыру бойынша белгіленген мерзімде келуге кедергі келтірген дәлелді себептер туралы өздерін шақырған қылмыстық істі жүргізуші органға хабарлауға міндетті болып табылады.

ҚІЖК 158-бабының 5-бөлігінде көрсетілгендей, он төрт жасқа толмағандар, одан жоғары жастағы он сегізге толмағандар олардың занды өкілдеріне хабарламастан, сондай-ақ жүкті әйелдер және дәрігердің куәландіруіне сәйкес денсаулық жағдайы бойынша өзінің жатқан орнын тастап кете алмайтын немесе тастап кетпеуі тиіс науқас адамдар еріксіз алып келуге жатпайды.

Түнгі уақытта еріксіз алып келуге жол берілмейді.

Еріксіз алып келу туралы қаулы оның орындалуы алдында сезіктіге, айыпталушыға, тиісті жағдайда жәбірленушіге және куәға жарияланып, оны бұл адамдар қаулыға қол қойып куәландырады.

Алып келу туралы тергеушінің немесе анықтаушының қаулысын алдын ала тергеу не анықтау жүргізетін орган немесе ішкі істер органы, соттың қаулысын сот приставы немесе ішкі істер органы орындайды (ҚІЖК 159-бабының 6-бөлігі).

Айыпталушыны қызметінен уақытша шеттету. Егер айыпталушы қызметінде қала отырып тергеуге (қылмысты ашуға) және сотта істі қарауға немесе қылмыспен келтірілген залалды өтеуге кедергі келтіреді, немесе қызметте болуымен байланысты қылмыстық әрекетпен шұғылдануды жалғастырады деп қарауға негіз бар болса, қылмыстық істі жүргізуші орган бұл айыпталушыны қызметінен шеттеуге құқылы (ҚІЖК-нің 159-бабы). Лауазымды адамға жатпайтын айыпталушыға қызметінен шеттету шарасы қолданылмайды.

Айыпталушыны қызметінен уақытша шеттету туралы қаулы оның жұмыс орыны бойынша ұйым басшысына жіберіледі, ал ол бұл қаулыны алғаннан кейінгі үш тәулік ішінде оны орындауға және оның орындалғандығы туралы қылмыстық істі жүргізуші органға хабарлауға міндетті.

Уақытша қызметінен шеттетілген адам басқа жұмысқа орналасуға құқылы. Егер ол өзіне қатысты емес жағдайларға байланысты басқа қызметте істей алмайтын болса немесе басқа жұмысқа кіре алмаса, оның еңбек ақы төлеудің төменгі бір мөлшерінен кем емес сомада ай сайынғы мемлекеттік жәрдемақы алуға құқығы бар.

Қызметінен уақытша шеттету шарасын қолданудың қажеттілігі жойылған кезде қылмыстық істі жүргізуші орган бұл шараны тоқтату туралы қаулы шығарып, оның көшірмесін тиісті ұйымның басшысына жолдайды.

Ақшалай шара қолдану (ҚІЖК-нің 160-бабы). Іс жүргізуге байланысты заңмен көзделген міндеттерін орындамағаны немесе сот отырысында тәртіп балғаны үшін жәбірленушіге, куәға, маманға, аудармашыға және өзге де адамдарға ақшалай шара қолданылуы мүмкін. Мысалы, егер жәбірленуші немесе куә қылмыстық істі жүргізуші органның шақыруы бойынша дәлелсіз себептермен келмеген болса, маман немесе аудармашы өз міндеттерін дұрыс орындамаған, жеке кепілдік берген адамдар немесе кәмелетке толмағанды қарауына алған адамдар өз міндеттерін орындамаған болса, олар соттың шешімі бойынша ақша өндіру шарасын қолдануға жатады. Егер ол адамдар сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде міндеттерін орындамаған болса, тергеуші немесе анықтаушы, прокурор бұл туралы хаттама жазып, оны тиісті аудандық сотқа жолдайды. Осы хаттаманың негізінде аудандық соттың судьясы өз міндеттерін орындамаған адамнан (жәбірленушіден, куәдан, маманнан және т.б.) ақша өндіру туралы қаулы шығарады. Істі сот отырысында қараудың нәтижесінде судья ақшалай шара қолдануға негіз жоқ деп тауып, ақша өндіруден бас тарту туралы да қаулы шығаруы мүмкін. Сот отырысының тәртібін бұзғаны үшін ақшалай шара қолдану мәселесі осы сот отырысы кезінде шешілуге тиіс. Осыған сәйкес, сот отырысы залында қатысып отырған адамдар тәртіп бұзған жағдайда, сот оларға ақша өндіру шарасын қолдана алады. Ондай шараны қолдануға негіз бар болса, судья тәртіп бұзған адамнан ақша өндіру туралы қаулы шығарады.

Мүлікке тыйым салу (ҚІЖК-нің 161-бабы). Үкімнің азаматтық талапқа, басқа да мүліктік жазалауға қатысты бөлігінің немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеудің орындалуын қамтамасыз ету мақсатында сот немесе прокурордың санкциясымен тергеуші, анықтаушы сезіктінің, айыпталушының, немесе олардың әрекеті үшін материалдық жауаптылыққа жататын адамдардың мүлкіне тыйым салуға құқылы.

Мүлікке тыйым салудың мәнісі — меншік иесіне немесе мүлікті иеленушіге бұл мүлікке билік етуге, сондай-ақ бұл мүлікті пайдалануға тыйым салу немесе мүлікті иесінен (иеленушіден) алу және оны сақтауға беру болып табылады. Тізбесі заңмен айқындалған бірінші қажеттілік заттарына жататын мүлікке тыйым салынбайды.

Мүлікке тыйым салу туралы қаулы шығарылады. Бұл қаулыда кімнің мүлкіне, қандай мүлікке тыйым салынатындығы және азаматтық талапты қамтамасыз ету мақсаты көзделген жағдайда мүліктің құны көрсетілуі тиіс. Мүлікке тыйым салу кезінде оның құнын анықтайтын маман қатыстырылуы мүмкін. Меншік иесі немесе мүлікті иеленуші қандай затқа бірінші кезекте тыйым салу қажеттігі жөнінде ұсыныс жасауға құқылы.

Мүлікке тыйым салу туралы қаулының орындалуы хаттама жазу арқылы рәсімделеді. Бұл хаттамада тыйым салынған мүлік аталып және тыйым салуды жүзеге асырудың амалы көрсетіледі. Ол амалдар: 1) тыйым салынған мүлікті иесінен (иеленушіден) алу; 2) ол мүлікті иесінің (иеленушінің) не басқа адамның (ұйымның) сақтауына беру. Мүлікті сақтауға алған адам ол үшін жауапты екендігі жөнінде ескертіледі және ол туралы қолхат алынады (ҚІЖК 161-бабының 12-бөлігі). Хаттаманың көшірмесі мүлкіне тыйым салынған адамға беріледі.

Егер тыйым салынған мүлікті оның иесі немесе иеленушісі ерікті түрде бермейтін болса, ол мүлік мәжбүрлеу арқылы алынады. Мүлікті иесі (иеленушісі) жасырып қойған деп қарауға негіз бар болса, онда қылмыстық істі жүргізуші орган ол мүлікті іздеп табу мақсатында ҚІЖК 232-бабының ережелерін қолдана отырып тінту жүргізуге құқылы.

Тыйым салуға болатын мүліктің қатарына бағалы заттар, ақша және өзге де құндылықтар жатады. Егер ондай мүліктің жоқ екені анықталса, ол туралы тыйым салу хаттамасында көрсетіледі.

Банктердегі және несие мекемелеріндегі шоттар мен салымдардағы ақша қаражаты мен өзге де құндылықтарға тыйым салынған жағдайда, осы шот бойынша шығыс операциялары тыйым салынған қаражат шегінде тоқтатылады (ҚІЖК 161-бабының 13-бөлігі). Банктер мен несие мекемелерінің басшылары ондағы ақша қаражаты мен өзге де құндылықтар туралы мәліметтерді соттың, прокурордың, сондай-ақ прокурордың келісімімен тергеушінің немесе анықтаушының сұратуы бойынша беруге міндетті болып табылады.

Мүлікке тыйым салудың қажеттілігі жойылған болса, қылмыстық істі жүргізуші орган бұл шараны тоқтату туралы қаулы шығаруы тиіс.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

Қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеуге ұшыраған тұлғаның құқықтық жағдайы.

Іс жүргізішілік мәжбүрлеу құралдарын қолданудың жалпы шарттары, жүйесі және механизмі.

Қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларының түрлері, олардың қолдану мақсаттары.

Қылмыстық іс жүргізудің кейбір субъектілеріне қатысты қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеуді қолданудың ерекшеліктері.

Қылмыс жасаған тұлғаны сезікті ретінде ұстаудың негізі, жағдайы мен мерзімдері.

Қылмыс жасаған тұлғаны ұхтау кезіндегі азаматтардың құқықтары. Қылмыс жасалуына сезікті тұлғаны ұстау тәртіптері.

Ұсталған адамды жеке тінту.